

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

УКРАЇНЦІ

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

„УБРАЇНЦІ“

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

Нью-Йорк

1960

На обкладинці приблизна копія з малюнка М. Григорієва

Published by All-Slavic Publishing House, Inc.
46 Great Jones Str., New York 12, N. Y.

ВІД АВТОРА

Запланована спочатку трилогія (тритвір) про події 1918-1930 років на моїй рідній Січеславщині розрослася пізніше, в процесі роботи над матеріалом, до тетралогії (четвертвору). Як я писав уже в передмові до першої книжки цього четвертвору — до повісті „Півтора людського”, „Українці” — це друга його (четвертвору) книжка. Написав я її вже на еміграції, і це сталося не випадково. До еміграції я фактично не знав „петлюрівців”, бо під час подій 1918-1920 років жив на Лівобережжі, де українські збройні сили були досить рано розгромлені, і тому я не міг їх спостерігати. Відповідний матеріал я міг зібрати, зустрівшись на еміграції з учасниками тієї боротьби — з „старими” емігрантами. Багатьох із них я свідомо розпитував, немало дало мені й читання спогадів. Можу з вдячністю згадати тут тих, хто найбільше мені допоміг у цьому, а саме: небіжчика Ярослава Чижа, що розповів мені про своє перебування в махнівському полоні (але поручник Василик — не образ автора оповіді), Фотія Мелешка, що дав мені прочитати свої спогади про Махна ж таки, Сергія Литвиненка, що дозволив мені використати власноручний опис його подвигу — підірвання залізничного моста на одній з українських річок. Ба більше: я вважав важливим зберегти текстуально той опис як автентичну документацію переживань, а тому й зазначаю тут, що авторство відповідного опису в цій книжці належить Сергієві Литвиненкові, а не мені, я тільки пристосував його до свого контексту. Використав я й його свідцтво про переживання контуженого в голову.

Бувши безпосереднім продовженням „Півтора людського”, ця повість може бути читана й незадежно від першої, бо сюжетно цілком самостійна. Маю готову вже, в рукописі й третю книжку четвертвору — „Загибель Перемітька”, четверта книжка — „Люди в тенетах”, уже надрукована.

Бруклін, жовтень, 1960 р.

Пам'яті друга з моїх молодих літ Марка Дашкевича, що загинув у боях за Україну, присвячую.

Автор.

„Ще не вмерла Україна”

У селі Підгородньому, за десять верстов від Січеслава, не було ніякої влади. Було, бачилось, тільки напружене чекання-питання: які прийдуть? Чи ті, що в Самарчику, більшовики, чи ті, що в „губерні” (Січеславі), „українці?”

З „губерні” ж доходила чутка про якогось „українсько-го” отамана Горобця.

Село прислухалось найбільше до соші. А та соша була, як шука, що пливла з Кременчука і що від її погляду („куди гляне”) „трава в’яне”. Пливла ж вона Дніпром до Самари, потім запливла в Самару, а з Самари завернула в кривулясту річечку Кільчінь, що над нею було село Підгороднє...

Шука-соша простяглася вздовж села, поміж черідками перістих, у латках снігу хат. Хвіст її, звужений у прозорому серпанку далечіні, сягав аж до Самарчика, а голову покляла вона на горбовину, за якою був Січеслав. Луска на спині шуки-соші лисіла проти холодного зимового сонця, а подекуди — як кинути по ній оком — аж прискала тим холодним вогнем.

„Куди гляне — трава в’яне”... І село просто боялося цієї соші. Вона ж несла на своїй лускатій спині здебільшого тільки неспокій та турботи. Ще за царя на ній, де вона перехоплювалася містком через Кільчінь, експропріатори-революціонери нападали на поштові карети, вбивали варту, а гроші забирали. І хоч після того підгороднянські діти знаходили на вкосах соші золоті царські грошини, але дорогий селянам спокій жнив чи там молотінки злітав, як сполоханий голуб, і довго не міг повернутись назад.

Царська ж поліція шукала експропріаторів і серед підгороднян.

Року 1914 цією сошею йшли на війну з німцем та австріяком царські „салдатушки”, а через яких чотири роки після того вона привела сюди, разом з Українською Центральною Радою, тих таки німців та австріяків. Важезні колеса їхніх гармат не раз гуркотили, з тупим скреготом гризли

її обглодані кругляки, тривожно будили — як це було вночі — припишкле село.

Обвішані зброєю німаки засакаували на подвір'я чи й до хат, люто гиркали своєю незрозумілою мовою, а часом і в морду били... „русіше швайн”.*

Отож і тепер... Навіть обрідні димки з димарів зводилися в безвітряне небо якомсь обережно, тоненькими кривульками виписувались, наче хитрували. Саме так: наче хитрували. Щоб ті, що прийдуть у село, їх не завважили і не втаскалися нахабно грітись та вимагати „жратви”...

А тільки ж: які прийдуть?

Якже нарешті на тій соші зацокала „підкована” кінська хода і з боку Самарчика появилася двоє озброєних верхівців, у близьких до соші дворах люди стали не так виглядати, як ховатися. Бо так: вигулькне — і сховається. А хто перед тим був надворі, то похопився мерщій у хату чи там до якої повітки шурхнути. Бо, мовляв, хто-зна, які це? А як візьме котрийсь та й стрельне? Хіба тепер як? Стріляють — не дивляться, своє чи чуже!

Тільки ж і верхівцям, либонь, треба було знати, в засягу якої влади вони опинились. Вони ж поводитись так, як обережні мандрівники в незнайомій місцевості. Їхали ходки і, мов би знечев'я, то в один, то в другий бік обережно поглядали. Мов би знечев'я... Їдуть собі рядом, коні спокійно кованими копитами, як ті дружні ковалики, об мостинець вицокують: цоки-цок, цоки-цок, а тоді той чи той верхівець візьме та й скине зненацька поглядом на поблизьку хату, прошиє її наскрізь, з усіма вікнами, дверми й надвірними будівлями. Гляне, а потім „цілком байдуже” чвиркне через губу чи підведе очі на пообідне вже сонце, щоб так заличкувати отой свій погляд.

Мовляв, „нам нічого боятись: ми люди свої”. А для кого „свої”?

Та от щука-соша „глянула” в бік одного двору. Проти того двору старший з верхівців, у салдатській солом'яного кольору шинелі та в шапці такого ж походження, з робленого „смушку”, — Овечка Іван, смикнув свого коня за правий повід. І кінь зійшов з дзвінкої луски соші на глухий, мерзлий ґрунт, переступив огривок сухого пирію та ступнув униз, під укіс, круто вигнувши спину. Аж верхівець, разом із сідлом, мало на шию йому не з'їхав.

Молодший Овеччин товариш, у чорній семінарській шинелі і такому ж, форменому, кашкеті, — Василь Роговенко, поїхав за ним.

З'їхавши вниз, верхівці повернули до колодязя, що був

* „Руська свиня”.

зроблений у прорізі ліси і одним боком виходив на вулицю. Цим рухом вони зігнали сіру, в чорній „запасці” гаву, що роздвбувала мерзлий кізяк біля того колодязя. Гава спочатку підгойднулась на ногах, а потім вимахнула незграбно крилами та й перелетіла скісно на покрівлю хати в тому ж таки дворі, щоб там, либонь, перечекати несподівану напасть-перешкоду. Пильно видивлялась, повертаючи то в той бік, то в той свою сокирувату голову, — наче дивилась поверх окулярів. Йі бо, мабуть, доводилось не раз уже чути й постріли від таких, як оці, верхівців.

Гава, здавалось, була єдина „місцева” жива істота в усьому білосніговому просторі вулиці й поблизьких дворів.

— Га? — гиркнула раптом своїм хрипким голосом та „жива істота” на порушників її трапези. І знов подивилась „поверх окулярів”.

Та верхівці мали на увазі щось інше, не якусь там гаву.

Овеччин кінь, ближчий до колодязя, простяг голову над цямрину і стиха заіржав. Наче в його грудях низька струна завібрувала. Хотів пити.

Але подвір'я, що до нього належав колодязь, справді, неначе вимерло. Хата — чепурна, але присадкувата печериця в рогозовій шапці, насунутій на підсліпуваті очі-вікна, — теж уперто мовчала. На тих очах-вікнах тьмяно лисніла полуда-наморозь, і крізь тую полуду годі було проглянути, чи є щось живе всередині. А як ще взяти на увагу щільно зачинені двері (як зціплені зуби), то можна б було подумати, що ця хата всім своїм скуленим виглядом казала: „Хоч я й скраю, біля самісінької соші, що приносить усякі новини, та я нічогосінько не знаю”.

Але про те, що вона, хитруха, щось таки знала, свідчило настирливе кувікання підсвинка в сажі. Господарі в того підсвинка мусіли бути! Мусіли бути, хоч би там що...

— Куві-куві, — провірчувало свиняче кувікання нерви верхівців, що чекали біля колодязя...

Та господарі анічогосінько не чули. Це починала драгувати людей із зброєю, вже, очевидячки, звиклих через ту зброю до влади.

— Ей, хто там є? — гукнув Овечка і поклав праву руку на свою опору в непевному становищі — на кобуру з револьвером. — А вийдіть-но сюди!

У сусідньому, невидному за хатою дворі задзвяуліло собача, але з хати хоч би тобі який шерех.

— А гей!

І знову ані звука.

Овечка плюнув спересердя.

— Як поглухли...

Та в цю мить обережно рипнули сінешні двері, і з хати,

прихилившись у низькому одвірку, вийшов господар. У витертому до брудного полиску лінтваревому кожусі, в поруділій від давности стіжкуватій смушевій шапці, що її він придержав рукою, прихилияючись, у великих невковирних чоботях. І тії чоботи він, здавалось, як вагу стопудову тяг, — так йому хотілося виходити до непроханих гостей.

— Драстуйте! — озвався запобігливо.

— Здоров — досить похмуро, але вже примирливо (бо чого йому сваритись?) мовив Овечка. — Не догукаєшся вас... Бачиш же, що підїхали до двору...

— Та не почув зразу, — виправдувався дядько, ховаючи очі. — А вікна ж понамерзали — не видно.

Хоч дядько й ховав очі, та Василь спостеріг, як його погляд сковзнув по Овеччиній і його, Василевій, зброї. (В обох були нагани в кобурах і рушниці за плечима, а в Овечки ще й дві гранати за поясом). Але це була тільки мить: хитре дядькове око, видне Василеві збоку, вигулькнуло, як миша з нори, і знов сховалось.

— Ось коні дай напоїти! — сказав Овечка дядькові.

— Та можна...

Дядько пішов помалу назад до сіней, щоб узяти відро, а як зайшов у сіни, було чутно, як брязнув там відром, беручи його.

— Бачиш, який, — кивнув Овечка слідком за дядьком головою. — Каже, не почув... Та вони тепер тут чують, як миша пробіжить, не то що. Та й нам треба стеретися: з такої хати можуть і підстрелити, оружје ж тепер у всякого є...

Проте цей дядько був, мабуть, таки плохий, не загрозливий. Тож Овечка й вийняв кисета та взяв, бачилось, зовсім спокійно крутити цигарку. Коли він говорив, з рота йому біла прозора пара, наче він уже кутив, — біла й зразу ж танула в ясній прозорості морозно-соняшного дня.

День бо був, справді, аж дзвінкий, такий прозоро-чистий та бадьорий, трохи чи не такий, як той, коли десь колись чорноморець вивів був дівчину „босую на морозець” і коли тій дівчині від того морозу нічого не сталось. Такого дня людині було зовсім добре, навіть весело і з дівчатами можна було б так, як отой чорноморець, жартувати. Можна було б, якби... якби не всякі можливі небезпеки, що читають на чужого мандрівника в незнайомій місцевості. А так треба було напружено вважати, навіть роблячи „спокійно” цигарку. У селі ж були ще й інші дядьки, необов’язково такі плохі, як оцей...

Дядько повернувся з відром і кинув його, порожнє й легке, на розпущеному мотузі в колодязь. Відро — чути було — десь там у глибині глухо бухнуло дном об воду.

Потім дядько розгойдав мотуз, щоб затопити відро, і, поклавши мотуз на дерев'яне коліща, нап'явся так, наче ви-валював у колодязі важку брилу, а як та „брила” з густим водяним шумом відвалилась, став тягти воду нагору.

Коліща заскавучало, різнувши присутніх по нервах.

— Що воно в тебе вищить, як недорізане? — озвався Овечка. — Хоч би смальцем помазав...

Дядько на це ані слова, а витягши воду, поставив мовчки відро на протилежний від себе край цямрини.

Овеччин кінь приклав обережно витягнуту морду до холодної й хитливої, як холодець, з відсвітом неба води, наче боявся розхлюпати. І вода стала швидко в відрі зменшуватись, переливаючись швидкими хвильками коневі в шії.

Овечка взяв присвистувати.

— А ви ж які? — спитався раптом дядько про те, що, либонь, було для нього найголовніше. — Більшовики чи?...

— А тобі яких треба? — ухильно відгукнувся на це Овечка, ховаючи усмішку під своїми солом'яно-білявими ріденькими вусами, трохи закрученими на кінцях угору.

— Та мені однаково, — так само невиразно сказав і дядько. — Я тільки так... з інтересу... Бо в нас же тут усякі проходять...

Він узяв відро, вилив набік рештки води, що їх не змогла втягти конева морда, і знову кинув відро в колодязь.

Овечка встромив готову цигарку собі в зуби, торкнув задниками чобіт коня й від'їхав трохи від цямрини. На його місце під'їхав Василь Роговенко.

— Не знаєш, хто там? — спитавсь Овечка в дядька, хитнувши головою в бік Січеслава. Питав навмисно байдужим голосом, наче й йому було однаково, „хто там”. Водночас вийняв запальничку і став витирати шкарубкою долоною вогонь. І робив це так, немов би викрешування вогню, а не дядькова відповідь на його питання було для нього найголовніше.

Черк-черк! Камінець у запальничці відсирів, і гнотик не зразу зайнявся.

— Та, кажуть, якісь „українці”, — мовив дядько. — Люди кажуть, а я там не був.

— Ну, так ми туди їдемо, — аж тепер відповів Овечка на дядькове запитання, „які вони”.

Але й ця його відповідь була невиразна: „коли туди їдемо, то не „більшовики”, але й прямо не сказав, що він і його молодий товариш — „українці”. Тільки, припаливши цигарку і сховавши в кишеню запальничку, підсунув якомсь по-молодецькому свою шапку, щоб, либонь, більше скидатись на українського козака.

— Еге, ми туди їдемо, — сказав для чогось удруте. —

Ню, бувай...

Дядько підвів здивовано брови, але нічого, мабуть, з обережності, не сказав.

Василів кінь теж напився, і вони, перекидьки з більшовицького Самарчика, поїхали далі.

— Це такий дядько, — озвався Овечка, як їхні коні, зійшовши знову на дзвінкий мостинець соші, порівнялись, — що не вгадаєш, яким він і духом дише. Якщо не більшовиків жде, так із тих, що „моя хата скраю — нічого не знаю”. І його тільки той не осідлає, хто не схоче...

Прискалив проти сонця, як той півень, око.

— Але нам, козаче, треба шамкіше їхати: бач, нерано вже.

І підігнав свого коня:

— Но, малий! Відпочинемо в отамана Горобця.

Василь теж підігнав свого. Незабаром хода їхніх коней задудніла порожнявою дерев'яного мосту через Кільчінь. Обабіч мосту Кільчінь вигиналась підковою, а далі покрутилась гадючим хвостом чи пугою, кинutoю на землю навмання. Між крутими берегами лисніли шиби замерзлий плес, обрамлені засніженими бородами заляклого в зимовому сні очерету.

Тепер село залишалось ззаду за річкою, а натомість розкинулись в один і в другий бік білоснігові крила порожнього аж до обрію степу. Тільки подекуди стирчали в снігу видні зблизька пеньки соняшників та згиналось під вагою снігу сухе кукурудзиння, збите вкупу, як отара овець у сніговію.

Далечінь степу яскріла сонцем, але була холодна, непривітна. Той холод і ту непривітність ніби підкреслювали телеграфні дроти, укриті пухом наморозі: вони гули тривожним гудом, як верхівці рівнялися з телеграфними стовпами. Гу-у... гу-у... Це була якась глуха туга пораненого степу. Степ ждав якихось нових неспокійних подій...

Якийсь час їхали мовчки. Чи думав що під цю мовчанку Овечка, годі було сказати. Вся його увага, здавалось, була зосереджена на цигарці. Він так затягався, що самосад аж лущав, а потім випускав прозору павоть диму в ясність соняшного морозного дня. Вряди-годи чвиркав через губу, показуючи поруділи від тютюну зуби.

А Василь думав. Думав передусім про тих невідомих „українців”, що до них вони їхали. Уявляв їх у козацьких жупанах, у широких штанах та в шапках із шликами, — уявляв такими, як були ті два делегати, що їх так жорстоко замучено в Самарчику, в більшовицькому загоні Молибоги, в тому загоні, де й вони ще вранці цього дня були. Досі він бачив таке тільки в „просвітянському” театрі, ба й сам

так одягався, як грав у „Степовому гості”, але це ж була вже справжня дійсність — не театр.

Думав Василь ще й про інше, не менш для нього важливе, — про сподівану зустріч із своєю дівчиною Оксаною, що жила десь там із матір'ю в Січеславі.

Ох, та Оксана! Це його трепетний спогад про дороге, рідне. Стали на пам'яті очі: зелені. Ні, в неї очі мінливі: раз, справді, зелені, а там, дивись, уже такі, як небо надвечір, з іскрами. Смілива, сама перша сказала, що любить його. Проте пізніше виявилось, що не всього його, а тільки „дві великі сльозини з трагічним блиском” — його очі. Він любив її всю — і очі, і таке миле ластовиннячко біля перенісся, і рівний „точений” ніс, і пишну постать попівни, а вона тільки його очі-сльозини. Та ще й вигадала якийсь трагічний блиск у них. Гм... Чи це, часом, не його хлоп'ячої соромливості ознака? Він же ще й досі, двадцять років мавши, не позбувся звички по-дурному червоніти. Навіть тоді, коли він хотів бути брутальним, червонява повинню заливала його обличчя, а з кінців вух наче аж кров скапувала. І очі сльозавим блиском бралися - соловіли. Та дарма. Тепер, коли він уже з пів року в повстнях, їй він, мабуть, покажеться іншим. Та й вуса... Він мимохіть помацав пучками горішню губу, де в нього, справді, був уже ріденький засів вусів. Наче він сам, пустуючи, вмочив палець у сажу та й недбало по горішній губі в один і в другий бік мазнув. Сажка не скрізь узялася добре, і більш просвічувалось тіло, ніж чорніли вуса.

Йому притьмом заманулось, щоб Оксана побачила його таким, як він був тепер: на коні, при зброї, з вусами. Мав себе добре, з надією дивився вперед. Мороз, збільшуючись на вечір, стискував його обручами бадьорості, робив міцним, сильним.

І Василь з власного доброго настрою стиснув колінами тепле тіло коня, немов перелив у нього палке бажання — швидше їхати та скоріше зустрітися з коханою. Струнув ще й поводом.

Овечка мовчки й свого підігнав.

Незабаром луската спина соші вигнулася горбом — шука поклала свою плесковату голову вниз, уже до Дніпра. Перед очима верхівців розкинулася задимлена рябизна великого міста — внизу, до Дніпра, і нагорі, за Дніпром. Було таке, наче якийсь велетень сипнув із жмені кубиками, дахами, димарями на тих дахах, розрівняв тую масу абияк долонями, залишивши де більше, а де менше, а потім повтикав поміж тими кубиками та дахами тут і там рівні палички димарів. Деякі з тих димарів виквацювали на синяві неба сумні куделі диму. Але тільки деякі, бо події, мабуть,

не в одній фабриці спинили роботу.

Нагорі, за Дніпром, указував у небо високий шпиль собору. Блищав хрест, розкидаючи навколо себе голки сйива.

Василь перевів погляд з рябизни міста на Овеччине обличчя, мов би сказав: „Так оце він такий, той Січеслав!” А втім, він його ще раніш бачив — як возили ще до революції з батьком січку продавати. Але тепер він по-новому до цього міста поставився. Не цікавість сільського хлопця до незвичних будівель, до інакше одягнених людей, до гудків фабрик та свистків паротягів була тепер у нього, а захоплення містом, що було в руках „українців”. Отож було б краще висловити це його почуття словами: „Так оце він такий, той „український” Січеслав! Це ж і назву йому нову дали „українці”, на спогад про славу Січ Запорізьку”...

Овечка й собі глянув на Василя. Тільки ж ні той, ні той не мовили ні слова. Тоді Василь приклав дашком руку до очей, щоб краще на ту рябизну міста роздивитися, бо похилене на захід сонце заважало. Але що він міг здалеки побачити? Та й дивився він, здавалось, тільки для того, щоб угадати, які небезпеки таяться для них у тій гущі кубиків, дахів, димарів. Тут тривога мимохіть ворухнулась йому в серці. А що як ті „українці” не приймуть їх до себе? Або з помсти за вбитих делегатів ще й порозстрілюють? Як вони їм докажуть, що непричетні до того дикого вбивства?

Трохи чи не про це, мабуть, подумав, побачивши місто, й Овечка. Бо він раптом обізвався до Василя:

— Ти той... козаче, не вихвачайся поперед мене... Знаєш, як ті „українці” будуть питати. Я, бачиш, був і на румунському фронті, і на турецькому. А ти ще молодий, — так щоб не наробив лиха. Це зразу, як приїдемо. Бо вони ж можуть подумати, що ми шпіони...

— Добре, — сказав Василь.

І далі подумав, що йому й, справді, краще не обзиватись, бо ще почервоніє з доброго дива, а ті подумають, що винуватий.

По якомусь часі вони під'їхали й до перших будівель передмістя. Це були здебільшого малі хатки, позанурювані в кучугури піску, оброслі червонястими кущами шелюги. Хатки були забіч від соші, не так близько, і до них просто незручно було через глибокий пісок під'їжджати: коні б загрузали. Правда, на піску лежали латки снігу, що чергувались із сірими таловинами, — як розіслана шкіра рябого теляти, — але й ті латки, замерзлі, напевно, провалювались би під вагою коней. Та хатки й не вабили верхівців, навпаки, відгонили своєю непривітністю, кучугурами та засніже-

ними кущами шелюги, пониклої в зимовій тузі. А Василеві стали на пам'яті ще й оповідання його покійного батька та інших лататтян (їхнє село звалось Латаття) про те, як із цих шелюгів нападали на селян міські босяки, грабували або й убивали. Зокрема Василів батько мав десь тут, між Підгороднім і цим передмістям, досить чудернацьку пригоду. Їхав він з базару і по дорозі догнав якусь молодицю з дитиною на руках. Молодиця попросилась підвезти, і батько взяв її. Молодиця сіла ззаду, дитинча вряди-годи кувавкало. Аж потім батько, оглянувшись, побачив у тієї молодиці під спідницею штани. Побачив — і зразу ж догадався, що то переодягнений грабіжник. А поблизу не було ані лялечки. Що його робити? У грабіжника ж міг бути ножака або й револьвер! Тоді батько взяв обережно зсувати з передка клунок із вівсом, а як клунок упав з воза, він спинив коні і попросив „молодицю” встати й узяти той клунок. „Жінка” поклала дитину на возі, а сама, справді, злізла, щоб клунок узяти. Як вона нахилилась над клунком, батько багатом по коняч та навтьоки... А босило навздогін із криком: „Стой! Стой!” Батько вже аж дома подивився, що то за дитину лишив на возі розбишака. То був дерев'яний цурпалок з діркою, в яку був застромлений інший цурпалок, і як його крутити, робився такий звук, як дитина плаче. Або ще батько оповідав про свого батька, а Василевого діда, як той під'їжджав удосвіта (бо на базар же виїжджали ще з ночі) до міста. Вийняв він люльку, викресав вогню і тільки хотів той вогонь прикласти до тютюну, як щось вистромило голову з-під передка та й каже: „Дай і мені люляхи!”

Але тут Василь ніби струснув із себе прикру осугу цих спогадів. Він же сам тепер при зброї, і не йому бояться якихось босяків чи іншого міського страхіття! Та й одно місто — Самарчик він уже й завоював був, тільки що більшовики те селянське завоювання забрали. Тим більше його не могло турбувати оте чортovinня, що показалося дідові: на це в нього була вже протиотрута — майже закінчена середня освіта. Крім того, треба було тепер пильнувати іншого: тут могли вже появитися „українські” патрулі, і треба було готуватись до зустрічі з ними. Це мимоволі напружувало.

Але де ж ті „українці”? Місто, кажуть, у їхніх руках, а з них хоч би тобі де один показався! Ось уже й величезні корпуси фабрики — червоноцеглові, закурені й смагляві, як цигани. Ось перший димар при них, що здаля здавався сторч поставленим сірником, а зблизька велика цеглова будівля, і не абияк треба голову задирати, щоб побачити десь аж у небі її верх.

Корпуси фабрики й димар мертві, без руху... І ніде ніяких патрулів не видно. Та й людей взагалі...

Тільки на залізничному переїзді із сторожівки при шлягбавмі виглянув був сторож, щось засмальцьоване, в залізничному кашкеті. Вигулькнув, як гаврах із нори, та потім, побачивши озброєних, знову сховався в свою буду. Шлягбавм лишив піднесеним угору, в небо навкоси, як руку на привіт прибулим: будь ласка, можете їхати прямо, перешкод немає...

Проїхали під шлягбавмом, коні дзенькнули підковами об залізні рейки. Праворуч мовчало обійстя станції Нижнедніпровське, густо посмуговане блискучими стрілами рейок, зашертоване понад краями червоними валками вантажних вагонів. Але й на станції аніякісінького руху.

Соша повела далі. Коли дивляться — знову село. Солом'яні оселі у білих латках снігу — як шапки з рябих смушків, стіжки соломи по дворах. Це слава на всю Україну своєю „Просвітою” Мануйлівка. І до тієї „Просвіти” верхівці незабаром підїхали, до будиночка в українському стилі.

— „Мануйлівська Просвіта”, — прочитав Василь на вивісці і показав Овечці: — Бачите, які вікна?...

— Які ж вони? — не зрозумів Овечка. — Вікна, як вікна.

Лутки вікон були з позрізаними вгорі кутами, і Василь це пояснив Овечці. Та Овечка не надав цьому значення, тільки сказав:

— А, як у церквах...

За „Просвітою” вони побачили вже зблизька широкі груди Дніпра, сковані крижаним панцером, укриті снігом, але, напевно, живі своєю могутньою підкрижною течією. Ті груди, мабуть, аж затьохкали б під кінською ходою, якби верхівці на них зїхали. Але соша саме тут зробила коліно під прямим кутом направо, в напрямку до залізничного мосту. Той міст звівся верхівцям на очі велетенською мереживною гусеницею, що, випростана, йшла на своїх ногах „биках” у саму гущу вже властивого правобережного Січесьлава, між притінені вже на вечір, під горою, узбережні будівлі.

Отож верхівці й повернули теж направо, поїхали понад берегом.

Перших озброєних „українців” Овечка й Василь Роговенко побачили аж край мосту. Біля смугнастої будки стояв вартовий, тільки не такий, як вони сподівались. Замість козацької шапки з шликом у нього на голові був блакитний гімназіяльний кашкет, а замість жупана на плечах — жовта дублянка, пошита коротко, але великувата на нього.

Такий собі — якби не отой кашкет — умочений у жовту глинку курдупелик. А козацькі вуса в нього просто ще не вирости. І за зброю в нього були не козацька шабля та мушкет за плечима, а царська рушниця з багнетом, почеплена на ремені через плече. Тільки ж вона була така велика для нього, що лежала мало не по п'ятах билась, як він ходив, мов розхитаний вагівник, сюди й туди на своїй стійці.

На асфальтовому хіднику стояв „максим”, скерований проти всяких непроханих гостей, у тому числі й проти цих двох перекидьків з більшовицького Самарчика.

Коли чужі, озброєні, але виразно мирні верхівці (Овечка навіть підніс руку) зблизилися, вартовий засюрчав у сюрчок. З поблискої вартівні швиденько вискочив ще один такий же вояк, з рушницею в руках. Тільки цей був вищий на зріст, і жовта дублянка, підперезана ремінним поясом, йому й до колін не сягала, — як тонконогий лісовий гриб-мухомор. На голові в нього була сива смушева шапка, заломлена назад пиріжком, тільки без шлика, з якоюсь кокардою напереді. І вуса в нього під носом, як у Василя, вже чорніли.

— Стійте! Хто такі? — наставив він проти „гостей” рушницю, але якось чудно, від живота.

Овечка це спостеріг, і його глузлива усмішка заграла під вусами. Проте, з огляду на поважність моменту, відповів, натягаючи повід, поважним тоном:

— Ми хочемо до отамана Горобця.

Овеччин кінь не зразу спинився, і той вартовий, що питав, мусив відхилитись, щоб кінь, бува, не наїхав на нього грудьми. Василь теж придержав свого.

— До „українського” отамана Горобця, — сказав удруге Овечка. — За Україну хочем воювати...

— Марку! — обернувся юнак до третього, що саме виходив з вартівні. — Відведи їх до штабу!

— Пішли! — обізвався той, що його названо „Марком”, майже не глянувши на новоприбулих. Підтруснувши на плечі рушницю, пішов хідником, що зводився на міст, а Овечка й Василь поїхали за ним мостинцем.

Марко теж був молодий, але дебелий, окоренкуватий, і дублянка таки тугенько обтягала його короткий тулуб. Його ноги, взуті в білі повстянки, бачилось, зовсім не згинались у колінах, як він ішов: раз-два, раз-два — вимірював чималу довжину мосту. Ота дублянка, повстяники та ще тепла капелюха, підв'язана під підборіддям, робили його всього якимсь тепло-округлим, якимсь іграшковим плюшевим ведмедиком. Та ще він був і кругловидий, з чорними крапками глибоких очей посередині, а це теж доповнювало його округлість.

Раз-два, раз-два — відмірював „ведмедик”, аж коні за ним ледве всигали. Коні кришили підковами намерзлу на мостинці кригу, як цукор, а часом навіть підсковзувались... Раз-два, раз-два...

Як уся група трохи відійшла від вартівні і Василів кінч пішов край хідника поряд з Марком, той раптом поважно запитав, поважніше, ніж цього можна було сподіватися від „ведмедика”:

— Так ви хочете з нами?

І голос у нього був басовитий, не хлоп’ячий.

— З вами, — широко-радісно відгукнувся Василь. — Бо там же, — він мав на увазі самарських повстанців, — страшна несвідомість. Добре, що ви це місто зайняли...

Йому вже припали до мислі ці хлопці, він відчував, що вони такі, як і він, що серед них він не буде такий самотній, як серед самарських повстанців. Тож і з Марком йому хотілося говорити, як з братом. Але Овечка значуще кашлянув: мовляв, не розбалакуйся дуже. І Василь зручно перейшов на інше:

— ...Тут же й наш Дніпро ревучий... А який широкий!

Уже скінчилось передмостя, і кінська хода м’яко закопотіла по дерев’яному настилі, наче в глухий барабан загупотіла. А обабіч мосту, далеко внизу, де сковзались на ковзанях хлопчачі, метушились, як іграшкові фігурки, лежала замерзла гладінь широкої ріки, тільки край берега стояв полій. Той полій розходився, немов калюжа розтопленого смальцю, від барж, що, як великі птахи, унизали берег і хоч повмерзали, а таки вгинали лід. Декілька барж та човнів стояло й понад краєм острова, що був майже посеред ріки і що на ньому наче спочивав міст, переходячи сливе трикілометрову широчінь. Далечінь ріки в один і в другий бік була ще імпульсатніша, а на південь від мосту й міста десь починались славнозвісні Дніпрові пороги, власне, перший із них — Кодацький. Та порога навіть з високого мосту не видно було, там стояла далека передвечерова мгла, що трохи нагонила смуток.

— „Чи й його скувала крижана шкаляруща?” — подумалось Василеві.

Смутком відгонились і перші вечерові тіні, що бігли назустріч тричленній озброєній групі від протилежного правого берега, від надбережних фабрик і мовчазних димарів. Це теж наче полій був, тільки темніший, ширший. І що більше зближалась група до того берега, то вище зводилась опуклість міста, розташованого на горі. Тая опуклість не тільки, бачилося, зводилася вгору, а й притягала до себе зовсім уже холодне, зблідле кружало сонця. У тій узбережній гушці фабрик та інших будівель вряди-годи погукував

паротяг: там був залізничний вокзал.

Група зустріла на мосту два чи три селянські вози, що їхали з міста, з розторжа.

Штаб Січеславського республіканського коша містився на вокзалі, а той вокзал був праворуч від мосту. І туди попровадив Марко перекидьків.

Коли стало видно широкий, колись білий, а тепер уже добре прикурений вокзал, Василя знову взяло тривожне почуття. Це ж вони мають стати перед якимсь отаманом! Оцей Марко, видно, добрий хлопець... та й інші там, на мості, — але який у них отаман? Може, такий суворий, як... Тарас Бульба, що навіть власного сина вбив за зраду батьківщини?

І Василеві звелася на очі картина вбивства Горобцевих делегатів у Самарчику. Згадав, як він під'їхав тоді до юрби і побачив через голови їхні трупи... з кривавими тризубами на чолах... А його землячок-лататтянин Лука Нагаєнко ще й ногою вдарив одного в мертву голову...

Овечка теж чомусь тяг свою цигарку з більшою, ніж треба, силою, частіше чвиркав.

— О, вам пощастило, — обізвався Марко. — Якраз і батько отаман...

На широких сходах вокзалу, проти його важкої, широко відчиненої брами, що відкривала темний глиб вестибюлю, стояла купка військових. Неначе грілись проти низького сонця, а те сонце мовби спеціально для них затрималось іще над нагромадженими одна на одну будівлями і осявало їх вечірнім смутком свого холодного обличчя. Повдягані були ті військовики в такі, як і в Марка, жовті дублянки. Тільки один з-між них мав сіру, оторочену сивим смушком чумарку, і та чумарка „гармонійно” поєднувалась із сивим же смушком його шапки, заломленої назад і через те наче ширшої вгорі. Його образ доповнювали перехрестя портупей, шабля й пістоль при боці. А втім, шаблі й пістолі були й у інших, а він відрізнявся таки одягом. Та й стояв він якось поперед інших, немов свідомо очолював цю мальовничу групу, як це й личило отаманові.

Тим то перекидьки зразу й догадались, що це й був сам отаман Горобець. Тільки ж він теж ані трохи не був схожий на... Тараса Бульбу!

— Почекайте! — зробив Марко рух рукою назад себе і пішов сходами нагору, щоб доповісти про приведених. Помітно намагався вирівняти свою оцупкувату постать, неначе випростувався під несеною на плечах вагою. А як зблизився до отамана, підкинув до шапки руку на знак пошани, ще дужче „виструнчився”.

Але й у такий позі його округлена дублянкою, повстя-

никами та шапкою постать більше скидалася на плюшевого ведмедика, як на виструнченого військовика.

Отаман Горобець щось йому сказав, і він, повернувшись, переступив униз скількись там східців, а потім махнув до приведених рукою: мовляв, підійдіть котрийсь.

Овечка потяг востаннє свою цигарку, хапливо відкинув її і, зіскочивши з коня, передав Василеві повід. А тоді пішов сходами нагору.

Василь бачив задники його виброджених, аж червоних чобіт, що їх він не замінив на кращі за більш як пів року повстанської діяльності. Згадав Овеччину думку про це: нащо, мовляв, брати те, чого не потребуєш? Що вони виброджені — це нічого: ходити ще можна... Тип чесного селянина, що не любить брати непотрібного чужого.

Підійшовши до отамана, Овечка, старий солдат, бачилось, залюбки „витягся” по-військовому, узяв „під козицьок”.

— Не треба, добродію! — сказав отаман, мавши на увазі „козиряння”. — У нас республіканська армія, і віддавання шани обов'язкове тільки при виконанні службових обов'язків. Розкажіть, звідки і як?

Коли говорив, його рівні білі зуби блискали з-під чорних молодих вусів, відрощених по-козацькому вниз. На блідо-смаглявому виду світилися приязним блиском карі очі, обережно вивчали нову людину, що стояла перед ним на східць нижче.

Овечка став „вільно” і взяв нехапливо оповідати історію повстання в Самарському повіті. Раптом отаман перебив його:

— Чекайте? То це в вашому загоні замучили наших хлопців? У Молибоги?

Тінь смутку пробігла по його обличчі. Блиск його зубів і добрість очей умить погасли. (Та ще й сонце в цю мить сховалось за якусь там вищу будівлю, немов темною полою закрилось; тільки з боків виприсало його проміння).

Це несподіване питання показало, що в скруту може попастись і той, хто був аж на двох фронтах — на румунському й турецькому. Овечка збентежився. Тик-мик. Відчув, що на виду зробився зовсім... дурний. Очі посоловіли, мов би його ввіймано на гарячому. У роті враз пересохло, язик мов не його став.

— Та там... (Не сказав: „У нашому”). — Той же Молибога — як звірюка... А потім додав, що він сам навіть не бачив їх, тих убитих. Тільки Василь, його молодший товариш, бачив. І після цього вони й вирішили до нього... до „українців” перекинутись...

— Струнко, панове товариство! — обернувся отаман до

свого штабу. — Ушануймо на цю згадку героїв-мучеників! Ушануймо тих, що вмерли за Україну...

Усі виструнчилися у пошані, з піднесеними до шапок руками, зробивши сумно-урочисту тишу. Семеро суворих людей, що самі ходили під знаком смерти-війни, злилися в одному почутті, в почутті любови до України. Ах, та Україна! Україна близька (бо ось тут, під ногами, земля з такою назвою) і далека (бо їх так мало, борців за неї), Україна, що жила в серцях, як мрія дорога...

Хвилину так постояли. Овечка — теж із піднесеною до шапки рукою.

— Вільно! — сказав отаман і опустив руку.

Овечка побачив сльозавий блиск у його очах і відчув, що й у нього самого щось зацеміло всередині, защипало в носі, мов на плач брало. Гм... Такого з ним ще не бувало! Був на турецькому фронті і на румунському, куди його царські офіцери матюхами гнали, і він мав себе тоді так, як баран, гнаний на заріз. У Самарському лісі тільки ховався від каральних загонів гетьмана Скоропадського, щоб так лихо перебути. А тепер... Тепер у нього щось зводилося вгору, росло, трохи чи не той засів, що його засіяв ще раніш Василь своїми балачками про Україну. Василь засіяв, а ця урочиста хвилина ворухнула його в глибині, сколихнула, як подих вітру воду. І тих замучених хлопців стало йому шкода, як рідних синів. „Ах, дорогі добродії, і ви, пане отамане! — здавалось міг би він сказати, щоб висловити це нове почуття. — Я і мій молодий товариш щиро жалкуємо, що їх, тих хлопців, убито. А щоб спокутувати свою невільну провину, ми ладні тепер тіло й душу покласти за рідну Україну”...

Міг би так сказати Іван Овечка, але не сказав: його сялянський язик не вмів такої мови. Натомість він озвався винуватим голосом:

— Я тоді їздив у село, як їх убито... І Василь Роговенко теж їздив... Як вернувся вранці, — під'їжджає до Самарчика, дивиться, аж юрба повстанців біля чогось тупцяється, заглянув з коня через голови — а там убиті...

— Це та дорога ціна, що її платить Україна за своє визволення, — мовив отаман Горобець, звертаючись не так до самого Овечки, як до всіх присутніх. — Та найбільша її трагедія, — що вона платить не тільки ворогові, а й своїм несвідомим синам. І тих хлопців не врятувало навіть те, що сотник Кривошлик повдягав їх по-козацькому... Не врятувала й романтика.

— І нащо б я ото так казав — „несвідомим”! — буркнув незадоволено в свої пишні козацькі вуса один із штабівців, огрядний, кремезний і тугий у своїй дублянці. —

Дурні та й годі...

— Е, це не те саме, — оглянувся до нього отаман. — Несвідомою в певному розумінні може бути й людина з природи розумна. Хіба оті тисячі наших селян, що пішли в більшовики, усі такі й дурні?

— Дурні, дурні й дурні! — уперто повторив, не дивлячися в вічі й „рубаячи” рукою в повітрі, дужака, а його повнощокій вид налився кров'ю. — І я їх, знаєте, як карав би? — підвів він раптом очі. — Не розстрілював би, ні, а спускав би штани — та шомполами...

Овечка настороживсь, почувши таке. Шомполами? Так, як Скоропадський? Глянув у вічі отаманові і побачив у тих очах швидше приязнь до себе, ніж згоду з вусанем.

— То ви хочете так, як Скоропадський? — звернувся до вусаня, охмолоставшись після першого збентеження. — Він же шомполами людей у ліс позаганяв... як от хоч би й мене з товаришем...

— О, той Скоропадський наробив багато лиха, — підтримав Овечку отаман. — Мене ж самого, — це вже для самого Овечки, — мало не розстріляли його посіпаки. Якби не галичанин Василик, що був тоді в австрійській армії і мене та брата мого Гаврила визволив, — то я б оце не балакав з вами.

Сонце враз цілком сховалось за міською горою, обірвавши своє денне існування — світло. Від будівель з протилежного кінця привокзального майдану полилися вже густі тіні. Це, либонь, і нагадало отаманові про потребу кінчати розмову.

— Еге, — мовив він, — але ж люди, мабуть, притомилися з дороги. І, сказавши Овечці, що побалакає з ним більше іншим разом, наказав вусаневі приділити новоприбулих до Залізничного куреня, влаштувати на ніч.

Сторубель (а це було вусаневе прізвище) вимахнув нешвидко на знак службової пошани рукою до шапки і повів Овечку з Василем до недалекої залізничної школи, де, як потім виявилось, стояв Залізничний курінь. Коней поставили в повітку, глибоко сховану в дворі за деревами. А потім Storубель повів обох до самої школи, до класних кімнат, у яких жили вояки. А як водив їх, то ввесь час бурчав, мовляв, це їхнє щастя, що отаман Горобець добрий, а то б вони скоштували шомполів.

Овечка огризався:

— Ото який ти! Як тієї, так тієї? Чи тобі ще мало крові, що й так летєть усюди?

— Та трохи виточити вам із с... не завадило б...

Василь уже не звертав уваги на Storубелеве кінець-кінцем добродушне бурчання, він же спостеріг навіть при

останніх словах прихований у його пишних вусах усміх. У тих Сторублевих вусах, здавалось, виявлялась уся його вдача. Довгі, з підвусниками, вони увесь час якось чудно ворушилились, мов живі, незалежні від власника істоти. Ворушилились навіть тоді, як він мовчав, мов би він увесь час щось жував. І над очима в нього були теж другі вуса — навислі кошлаті брови, що просто ховали його глибокі очі, наче сірєнькі дзеркальця. Очі теж частенько грали обережним усміхом, тільки той усміх ще важче було спостерегти, ніж під вусами.

Перш ніж завести новаків до класної кімнати, Сторубель завів їх до вчительської, де в нього була комора, і видав їм по дублянці. Щоб були, як усі, в уніформі. Тільки при цьому зазначив, що самому йому дублянки не подобаються: це кацапські кожухи, на Україні таких не носять, хіба десь на Чернігівщині. Але що зробиш, коли злидні? Треба ж у віщось одягатись.

— А спати будете ось тут, — відчинив він двері в накурєну й дуже теплу клясу.

У клясі парт не було, вона майже вся була застелена сінниками, тільки посередині був вузький прохід. У півтемряві було видно, що на деяких сінниках лежали люди.

— Здорові були, козаки! — гукнув Сторубель у темряву. — Приймайте новеньких! Де тут не зайняті місця?

І він, очевидячки, навмисно спотикнувся на чийсь ноги і „гепнув” на сінник.

— О, що воно таке? Якась колода чи що?

Той, що через нього Сторубель спотикнувся, підвівся і сів.

— Не колода? Жива людина? Гм... Та ще й з отакими довгими ногами... їх би треба понадрубувати...

Тепер уже й Овечка зрозумів, що Сторубель не такий уже злий, як спочатку показалося. Він же навіть жартував...

З сінників підвелось декілька постатей, обступили новоприбулих. У сіруватуму світлі, що йшло від вікон, можна було бачити, що ці „козаки” — переважно середньошкільна молодь: гімназисти, семінаристи, комерсанти. Вони були тут пороздягані, без дублянок, і тому легко можна було пізнати з їхніх шкільних уніформ.

Почали розпитувати, хто, звідки. Зігрітий не тільки теплом приміщення, а й милою „рідною” атмосферою нового товариства (українська літературна мова, відсутність московської лайки). Василь щиро почав оповідати...

Овечка спочатку спробував був смикати його за рукав, щоб, мовляв, був обережний, але потім махнув рукою і ліг на своє місце відпочивати. Його заспокоїло те, що це ж не

начальство розпитувало. Та й Василь оповідав таки обережно.

Після вечері Василь з Овечкою вийшли подивитись на місто. Далеко, правда, не зайшли, а сіли на лавку, що сірим шостикутником охоплювала серед привокзального майдану вимерзлу клямбу, з засніженою купою мертвих канн посередині. Ті канни, одягнені в сніг, — як сумна біломармурова скульптура на цвинтарі.

Місто вже було затемнене пізнім вечером, стихене, тільки вряди-годи скидалось нервовими здригками трамваїв, які викресували в сутінках сині вогні — кресь! кресь! — дзеленчали дзвінками, били людей по нервах, людей, що жили в тривозі. Кресь! кресь! — сипалися іскри разом з наморозю, що обвішувала, обкутувала ватою дроти на ніч. Мороз бо ставав дедалі міцніший.

Трамваї доходили до вокзалу і завертали навколо клямби з рипом, наче сніг різали. Привозили з собою яскраве світло, на якийсь час освітлювали майдан, а потім знов везли тее світло геть, з тужливим гудом віддалялись. А бліду світляну постійність на майдані давали похилені тюльпани ліхтарів, що, як розставлені на стійках вартові, стояли перед вокзалом, — холодні, змерзлі тюльпани.

Десь за вокзалом коли-не-коли погукував паротяг, ніби закликав „українських” вартових міста: „Вартуй! Вартуй!” Тільки ж він мав, либонь, на увазі не ті поодинокі мирні постріли, що зрідка, але без угаву ляскали в різних кінцях міста, протинали морозне повітря, як поляски батога, а якусь справжню загрозу для самого існування цих „українців”.

„Вартуй!” — чистий, дзвінкий голосок у загальній тиші — і „ту-уй!” — його дальній відгук, десь там за Дніпром, де край мосту стоїть передова „українська” варта.

— Ну, от, — мовив Овечка, відірвавши Василеву увагу від тих погуків паротяга, — тепер і ми „українці”.

Вийняв із кишені кисета, наставився курити.

— „Як чудно! — подумав про нього Василь. — Людина народилась українцем, балакає тільки по-українському, хоч і закидає іноді на салдатську мову, а всвідомила себе українцем тільки тоді, як приєдналась до „українців”. Так наче українство — партійність, а не стихія.

— А як тобі нові товариші? Га?

Василь сказав, що нічого, добрі хлопці.

— Та добрі, — згодився Овечка, видираючи з залишка якоїсь книжки клаптик паперу на цигарку. — Щирі українці. Тільки дуже вже молоді та зелені, у бою коли б не плакали.

Василь нагадав, що в коші є й літні люди — залізничники та мануйлівчани.

— Є, кажеш? Ну, як є, то добре...

Він вийняв пучкою з свого бездонного кисета самосаду і, придивляючись при віддаленому світлі ліхтарів-тюльпанів до папірця, насипав і став крутити цигарку.

— А це я того кажу, — повів Овечка мову далі, — що війна за Україну тільки починається. А війна — не виграшки. На війні треба дивитися видимої смерті в вічі.

Наслинив папірець і зліпив цигарку...

— А видима смерть страшна...

У цей час, круто зарилівши, біля клюмби зупинилась світляна клітка трамваю, і з тієї клітки вийшло (випало) декілька людей, з несподіваним у загальній тиші гомоном та сміхом. Несподіваним, недореченим. Як? Отак сміятись, коли війна і таке непевне становище?!

Повз Василя й Овечку, в напрямі до вокзалу, пройшла група молоді: декілька військових з панночками. Гляне Василь — а ті військові одягнені так, як були замучені в Самарчику делегати від отамана Горобця. Блакитні, помірно-широкі, низько спущені на чоботи штани, сині, короткі жупанки, червоними поясами попідперізувані, пухнаті білі папахи з червоними шликами. При боках низько попідвішувані шабельки, невеличкі, трохи чи не такі як старшинські кортики.

Один з юнаків сказав якийсь черговий дотеп. Панночки ще дзвінкіше засміялись своїм хлюпотливо-привабливим сміхом.

Василеві аж тьохнула в грудях... романтика (як казав отаман Горобець). Подумав, що в національній боротьбі за визволення і ця краса не зайва. Але Овечка поставився до цього інакше.

— Дивись, які! — кивнув він головою слідком за „панничками”. — Як намальовані...

Викресав із запальнички вогонь, запалив цигарку. І мовив далі:

— А тільки я так думаю, що в таких штанях добре тільки до дівчат іти... ну, ще, може, танцювати, як я бачив у нашій „Просвіті”... А до „максима” лягати навряд чи зручно. І ті давні козаки, що ти мені про них казав, мабуть, не в таких штанях воювали. Заплутувались би в них та падали.

Василь сказав, що ті давні козаки таки в широких штанях воювали.

— А ти їх бачив? — аж визвірівся Овечка на Василя. — То їх так тільки малюють.

І чвиркнув зневажливо через губу. А потім сказав притишеним голосом:

— Та й отих Горобцевих послів трохи чи не через такий одяг замучили. Воно ж люди не звикли до такого, подумали, що то пани так одягаються... І знаєш, козаче? — він ще дужче притишив голос. — Я таки добре злякався, як отаман Горобець спитав мене про тих послів. І тепер ще так думаю, що нам з тобою того вбивства не простять, колись згадають, що ми були разом з Молибогою. Покищо я їм сказав, що це Скоропадський винен, що ми там були, що людей озлив проти всього „українського”...

Замовк і, обіпершись ліктем на власне коліно, мовчки курив. Як він затягався, вогник освітлював його сіре обличчя, з насунутою на нього шапкою. Його перехняблена постать, здавалось, закам'яніла, відпочиваючи.

Загорнувшись тугіш у теплий козушок (бо мороз таки давався взнаки), Василь узяв думати про своє. Військові з панночками нагадали йому, що й він тепер зможе отак ходити з своєю дівчиною. Мрійно йому заманулось похизуватись перед Оксаною теж у такому вбранні. А що дядькові Йванові не подабається — байдуже. Можна ж буде десь ходити так, щоб він не бачив і не бурчав по-старечому. От тільки коли б її швидше знайти, тую рідну Оксану! Ту любу, найдорожчу... І яка вона тепер! І чи дуже зрадіє, як його побачить? Таке велике його щастя — і таке тепер близьке... У заплющених його очах уже стояв грайливо-іскристий дівочий погляд...

— Добрий вечір!

Василь аж стенувся з несподіванки, заскочений у тому вимріяному світі зустрічі з коханою дівчиною. Підвів очі: перед ними стояв невисокий власник симпатичного баска, вояк у дублянці, з темним, повернутим у тінь обличчям.

— Дозвольте прикурити!

І прихилився діловито до Овечки, а той підніс йому до обличчя вогник своєї цигарки. Коли вогники двох цигарок засвітили кругле воякове обличчя, а в центрі його дві крапки очей. Василь пізнав того Марка, що вів їх через міст. І Марко їх пізнав.

— А, це ви! — озвався приязно, подаючи руку. — Дозвольте ж біля вас посидіти!

Назвав себе Марком Дашкевичем. Василь назвав себе і „дядька Йвана” — Івана Овечку.

— Та сідай! — відгукувся Овечка. — Погомони тут з моїм земляком, а я, мабуть, піду спочивати. Ех, старість — не радість. І наче змерз трохи...

Підвів свою повну втоми й дрімоти постать, узявшись за попереки... Еге, старість — не радість. Та й п'ять років воювання давалися взнаки. Спочатку на царських фронтах, потім у лісі з Молибогою, тепер тут. І кінця цьому не видно, й

краю.

— Так погомоніть, кажу, — повторив, — а я піду.

Марко виявився балакучий. Його басок забуркотів статечно, як він почав оповідати передусім про себе.

... Звідки він? Із Сурсько-Михайлівки. Тут ось недалеко. З їхнього села ще є в коші, переважно середнешкільники. Селяни ж їхні, на жаль, ще й досі національно несвідомі. Це велике лихо України. Чи й у них, тобто в Василевому селі, так? Спитавсь — і цим зігнав Василя на слизьке. Василь відчув, що страшно почервонів. Сором йому перед Марком було, що й він сам, людина з освітою, пішов був спочатку до більшовиків. Було таке почуття, наче хтось прилюдно нам'яв йому вуха. Рятувала його трохи ніч: у півсвітлі не видно було, як його залило пожежею сорому, як очі безглуздо посоловіли. Непевність у голосі, правда, зраджувала його збентеження, але він перемиг це і взяв плутано оповідати, як до більшовиків зтяг його лівий ес-ер Стовбур, його вчитель. Того Стовбура пізніше, як уже зайняли Самарчик, застрілив отаман тих повстанців Молибога начебто за згвалтування якоїсь молодиці. Чи справді Стовбур допустився такого вчинку, він, Василь, не міг би з певністю сказати, бо той „принципово” був проти зносин із жінками. Хіба, може, в умовах „лісового життя” природа взяла гору й над його принципами? У тих же умовах люди робляться, як звірі, і, не бачивши довго жінок, накидаються на них потім, справді, по-звірячому. Було таке чи ні, але Молибозі треба було позбутись конкурента в загоні, і він його вбив...

Але Стовбур згвалтував його, Василеве, сумління, завівши до більшовицьких повстанців. А втім, спочатку не видно було, що ті українські селяни побільшовичаться. Та й тепер можна сказати, що вони не так побільшовичились, як у них, мовляв дядько Іван, „півтора людського”. Їхню перемогу просто використали більшовики. А сталося це через те, що там не було у відповідний момент іншої організованої сили — „української”, такої, як була тут, у Січеславі. Та й Скоропадський чимало нашкодив, скомпромітувавши своєю панською контрреволюцією серед того селянства ідею української державности...

Далі розмову знов перехопив балакучий Марко. Він узяв палко говорити про любов до України, про красу її відродження. Це ж така краса — відродження тієї країни, де передніше „чувся плач рабів”, де „мовчали святі під попелом руїни і журно дзвін старий по мертвому гудів”! І от у цій країні „звідкілись взялася міць шалена”... Чи він, Василь, пам'ятає перші дні революції 1917 року? Ті дні, коли над Києвом були „і голуби, і сонце”? Коли так по-українському задзвонили дзвони в Софійському соборі і вперше в історії зазвучала

українська мова як мова богослужби й проповіді? І ці настрої треба за всяку ціну зберегти в українському народі. Він, Марко, згоден, що Скоропадський трохи притупив їх. Але ще не все втрачено. Тепер, як Скоропадського не стало, знов можна поширити ці настрої як передумову для боротьби за українську державу. А що тепер треба боротись, це ясно.

Це ж такий історичний момент, який, може, більше не повториться. Бо історія — химерна стихія. Для народів це щось таке, як припливи та відпливи океану, тільки без періодичної повторності. І Україні треба скористуватись цим припливом, цим сприятливим міжнародним становищем, щоб знятися з мілини, на яку її посадила історія. А як ми тепер не здіймемося з мілкого та не вплинемо у море незалежного життя, то потім довго доведеться чекати нового припливу. Та ще й хто-зна, чи не знищать нас до того часу вороги-сусіди...

Василь слухав, і в серці йому бриніли співзвучні струни.

І він так думав: треба використати нагоду, треба боротись за українську державу. Крім того, він радів, що знайшов собі такого товариша, який думав так, як і він, і перед яким уже не треба ховатися з своєю любов'ю до України (як це було серед самарських повстанців). Правда він, Василь би то, не дуже захоплювався софійськими дзвонами, але Маркові про це не сказав, щоб не полсувати з самого початку дружби з ним.

— „Може, пізніше поговорим про це, — подумав, — як більше спізнаємо один одного”...

Довгенько хлопці отак сиділи й гомоніли, з братньою просто ніжністю. Морозна ніч уже давно посвітила на небі зорі, мороз починав дошкульно залазити навіть під кожушки та у взуття, особливо Василеві, що був у чоботях (Марко був у повстяниках), і він мусив пальцями ворухити в замерзлих передках.

Трамваї, що передніше надавали привокзальному майданові живого руху, стали дедалі рідше навідуватись сюди з своїм сяйвом-світлом. Та й ходили вже майже порожні, без пасажирів, і гули смутком, як наближались. Навіть ті поодинокі постріли, що раніш ляскали-лускали в місті, тепер майже зникли. Тільки маневровий паротяг там, десь за будником вокзалу, далі тужно закликав до пильності: „Вартуй! Вартуй...”

Нарешті хлопці вирішили йти спати.

— „А завтра піду шукати Оксану, — думав Василь, солодко поринаючи в теплий купіль сну на м'якому сіннику в добре напаленій клясі. — Мою чудову Оксаночку”...

ІЗ ЩОДЕННИКА ВАСИЛЯ РОГОВЕНКА

... грудня 1918 р.

Я вже рішуче тієї думки, що Сторубель не погана людина, дарма що любить раз-у-раз бурчати. Він „каптьор” (так його називає дядько Іван, а по-українському його звать тут „господарем”) і просто таки по-батьківському дбає про вояків. А мені навіть записну книжку та хемічний олівець подарував. Скористувавшись цим, заведу собі захалявний щоденник. Буду записувати в ньому свої інтимні думки, настрої, прагнення. Як Шевченко робив у неволі...

... грудня 1918 р.

Прочитав написане вчора — і тюкнув. Бо раз — що порівняв себе з Шевченком (далеко Куцою до зайця), а друге — Шевченко писав у неволі, а я ж живу на волі та ще й у спорідненому середовищі. А втім, як добре подумати, то з приводу другого я „тюкнув” даремно. А чому? Та тому, що частенько навіть у спорідненому середовищі одиниці доводиться, як кажуть, держати язика на припоні, оглядатись на більшість. Це закон не абсолютний, і варіанти його залежать від такого чи такого суспільства, але психологічної тиранії більшості не можна заперечувати. Річ ясна, що амплітуда цих варіантів не повинна виходити за межі, де вже діє поліція. Взяти хоч би факти з мого життя. Ще в своєму селі Лататті, серед своїх найближчих товаришів-середньошкільників, та ще й тоді, як там ніякої влади боялись не доводилось, я мусив не раз стримуватись, не висловлювати всього того, що думав. Так, покохавши Оксану, я не міг виявляти своїх симпатій до її батька о. Харитона, дарма що не тільки відчував до нього через Оксану почуття рідности, а ще й шанував за розум. Бо сказали б:

„А, він попа захищає, носія чорної реакції”. Вони ж були, всі ті мої товариші, страшенні революціонери: ес-ери, ес-деки, ба навіть анархісти, як лататтянський поет Омелько Деркач, той дивак у „золотих” окулярах. Або ще таке. Серед самарських повстанців, тобто серед українських селян, ніхто виразно проти України не висловлювався, тільки відчувалась якась ворожість у настроях, у тототожнювання її з скоропадщиною, але я не відважувався й писнути на користь України. Я наче був залитий тим загальним настроєм ворожості до України і боявся... роззявити рота (виходить, у прямому розумінні цього слова), щоб не втонути. Та й мій локійний учитель Пилип Никифорович Стовбур, що теж наче не був проти України, з цієї ж, либонь, причини стримував мене від прилюдної її оборони. Про це, мовляв, пізніш, як переможемо гетьмана, буде мова, а тепер, казав, головне: рятуймо революцію!

Отаке... А може, я просто страхополох? Може б, інший, сміливіший, навіть у таких умовах поведився б інакше? Не знаю... Знаю тільки, що Україну люблю широко, і, здається, все хотів би зробити для неї...

... грудня 1918 р.

Запишу свіжіший матеріал на доказ того, що людина не все може в товаристві висловлювати. Серед моїх нових товаришів, хлопців добрих і мені приемних, майже не можна говорити на соціальні теми. Чомусь це здається їм трохи чи не більшовизмом. А як я таки, справді, був у більшовиках, то мені цю тему зачіпати просто небезпечно. Навіть з Марком Дашкевичем не говорю про це. Отже, тут складається так, що спочатку треба Україну визволити, а тоді, мовляв, будемо говорити й про землю для селян. Це, виходить, друга однобічність. Невже одночасно боротьба за всебічне визволення нашого народу так таки й неможлива? Це теж використовують наші вороги... як використовують і національну несвідомість мас.

... грудня 1918 р.

А тепер про софійські дзвони. Не розумію, як освічена людина може ними захоплюватись... От хоч би й Марко Дашкевич. Це правда, що дзвони як такі, як мелодійне звучання можуть діяти на почуття, а українська мова, вжита в богослужбі, може наповнити радістю серце українського патріота. Вона ж бо (мова) донедавна так була упосліджена, що це виглядає як здобуття їй рівноправності з іншими мовами, як, сказати б, сіль у вічі ворогам. Але ж тут і ці дзвони, і українському мову в такій ролі поєднують з допотопними уявленнями про таку фікцію, як усякі там небесні сили, серафими й херувими, про такий абсурд, як Бог, єдиний у трьох особах, як старозаповітні та євангельські казочки про всякі чуда тощо. Як нашого часу в усе це можна вірити? Та ще й з містичним тремтінням перед „всемогутніми силами”! Як можна поєднувати ці примітивні уявлення з телескопом і математичним пізнанням всесвіту, з літаками й іншими здобутками людської науки й техніки? Літають собі люди понад хмарами, не бачать там ніякого Бога, а проте малюють бородатого Саваофа обов’язково на хмарах. Саваоф або просто — як казав Шевченко — „всевидящее око” в трикутнику. Це ж однаково, якби ми шукали привидів у тій кімнаті, в якій живемо і знаємо все, що в ній є, — меблі, розвішані на стінах малюнки, наш одяг тощо. Та й історія релігій багато каже проти релігійности. Можна навіть сказати, що це справжня історія сліпого людського невідання, історія того, як люди, блукаючи в темряві, створювали собі фіктивні рятунки — усяких богів. Уже той факт, що їх було багато, тих богів та релігій, свідчить про відсутність будь-якого бога, а тим біль-

ше „єдиного” християнського. Справді бо, яка ж то „всемогутня сила” (а боги обов’язково „всемогутні!”), як вона не може примусити людей, своїх дітей чи рабів, визнавати себе в одному вигляді чи взагалі якось однаково? Чому бог у буддистів один, у мусульман — другий, у християн — третій? Навіть моє нове суспільне середовище, що з ним я сходжусь у любові до рідного краю й свого народу, визнає не бога взагалі, а тільки свого, „українського”, бо навіть таких близьких богів, як московський чи польський, відкидає. Та й чому ці боги, поза отими тисячелітніми біблійними казочками ніяк себе ніде не виявляють? Правда, є такі „філософи”, що кажуть, нібито „божа премудрість” виявляється в самих законах природи, але це тільки „слова-полова”, як казав Франко. Нема ж, наприклад, ані однісінького історично засвідченого факта перемоги над смертю!

Це все ясно. І це знаю не тільки я, а й, наприклад, отаман Горобець. А тимчасом і він, соціал-демократ, отже й матеріаліст, ганяє своїх вояків на т. зв. польові служби божі. Чи, може, й він оглядається на більшість? Мабуть, що так. А це значить, що й боротьба за науковий світогляд у цьому середовищі тут неможлива. Отже, для мене це ще одно „табу”. Грішка — бозя битиме.

... грудня 1918 р.

Мені не можна шукати Оксани! Хоч я тепер так близько біля неї, а не можу й на очі їй показатись? Ба більше: я мушу навіть берегтись, щоб вона якось не довідалася про моє перебування в цьому місті. А склалося це так. Коли я, нарешті, одержав перепуск до міста (перші три дні був так зайнятий на службі, що незручно було й просити), то зразу ж і розігнався був її шукати. Хотів був іти до адресового бюро, щоб там узяти її адресу. А перед тим — наче мене хто за язик смикнув — сказав про це дядькові Йванові, що от, мовляв, іду шукати свою дівчину. „Яку дівчину?” — подививсь він на мене здивовано, бо я досі нічого йому про Оксану не казав. „Оксану, кажу, дочку о. Харитона з нашого села, вона десь тут з матір’ю живе”.. Дивлюсь — а він блимблим своїми безбарвними очима, немов ця згадка чомусь прикра. Чи, може, йому, як і тим самарським повстанцям, не вподобалось моє залицання до попівни? Так він же зна, що в цьому середовищі і з попами можна приятелювати! Але він не дав мені довго вгадувати. „Чи не того, питає, о. Харитона, що його вбили самарські повстанці?” — „Та того, кажу... А хіба що?” Тоді він подивися мені прямо в вічі з якимсь ніби докором, а потім почухав потилицю (певний знак його стурбованости) та й каже: „А може б, ти, козаче, не шукав її, своєї біди;” — „Біди?” — витрішивсь я на нього, боронячи своє щастя. — І скажете ж отаке! Ми кохаємося

з нею ще з села"... — „А ти її після вбивства того о. Харитона бачив" — „Ні", — кажу. — „Ну, так ото ж подумай добре. Небезпечно воно для тебе тепер признаватись до неї". — „Небезпечно?" — „Авжеж. Ти ж слухай сюди!" Він знов подивився мені в вічі, а потім оглянувся навколо, чи хто не підслухає. (Ми стояли на шкільному подвір'ї, і повз нас вряди-годи проходили наші вояки). „Ти ж слухай! — мовив притишеним голосом. — Чи ти думаєш, що дочка й далі любитиме того, хто вбив її батька?" — „Та що ви, дядьку?" — уже злякався й обурився я. — Мене ж там і близько не було!" — „Ну, то що! Упився чи не впився, а пили разом. Я тобі вже казав про „українських" делегатів, убитих у Самарчику, — що нам цього не забудуть. Тільки ж то були чужі люди, нікому тут за них особливо мститись. А це ж рідна дочка. Та й стара попадає навряд чи простить тобі це. А тут же це й попів шанують"... — „Та шанують, я бачу"... — „Ну, так ото ж. А твоя дівчина чи її мати візьмуть та й викажуть на нас"... — „Чому й на вас?" — здивувався я. — „А тому"... Він був завагався на мить, чи казати те, що мав сказати. Але, мабуть, потреба стримати мене від мого заміру переважила, і він сказав: „Ти там не був, а я був"... — „Були?!" Це мене, як громом, ударило. — „Був. Хоч і не вбивав, тільки коні на гарбі поганяв, а був. Чи я міг не послухати, як Молибога наказав?"

Отже, ми обидва були від цього злочину не так далеко, як я перше думав! І як я згадую тепер своє останнє побачення з Оксаною, то це видається мені трохи чи не прямою моєю участю в цьому вбивстві. Довідавшись тоді про присуд Самарського штабу на о. Харитона, я, стурбований долею коханої дівчини, вирішив піти до них додому і якось рятувати її. Я йшов левадами, щоб ніхто мене, повстанця, не побачив. А потім розмова в хаті при світлі лампадки. Отець Харитін віщував про свою смерть, а я, знаючи про присуд, мовчав. Мовчав, бо боявся за своє життя. Бо коли б я його попередив, усі б догадалися, що це я вчинив, той, хто „мостився до попівни". Мій землячок Лука Нагаєнко не завагався б це виявити. Отож я, довідавшись, що Оксана мала незабаром виїхати до міста на навчання в гімназії, тільки зрадів такому „щасливому" для мене виходові з скрути. Тепер мене сором бере за таку поведінку, але я, либонь, таки й, справді, не герой. Я ж і в повстанство встряв випадково. Якби не мій учитель Пилип Никифорович, то я б, напевно, в повстанцях не був, а вчився б собі далі так, як Гнат Кутько та інші мої товариші. Але трохи чи не так стала „борцями" й більшість із учасників боротьби. Людей цих, як і мене, справді, як ті тріски, закрутив вир подій. А коли вже людині нема повороту до попереднього „легального" становища, то вона йде на все

— і стає навіть героєм. Тож і я хотів би тепер учинити якийсь геройство на користь України. А як випадє мені й загинути, то хочу, щоб це була отака „геройська”, а не, сказати б, статистична смерть, коли після бою передають до штабу зведення про безіменну кількість загиблих...

Але повернуся до справи о. Харитона. З політичного чи якогось там іншого боку і я, і дядько Іван, таки винні, винні за злочин тієї громади, що до неї випадково належали, але суб'єктивно, перед своїм сумлінням — ні. Бо ні я, ні він не хотіли смерті цієї доброї й нешкідливої людини.

Тільки ж це вбивство таки лягло непереборною перешкодою між мною і... моїм щастям. Ех, Оксано, Оксано! Не вже ти, справді, не судилась мені?!

І який я знову став самотній! Навіть до матері на село не могу поїхати: там більшовицька влада.

... грудня 1918 р.

На базарі бачив одного селянина з с. Латаття і передав через нього листа до матері. Той селянин сказав, що Гнат Кутько став учителем у двоклясовій школі. Як то він живе тепер із своєю Галею? Цікаво, що й його теж фактично громадська думка примусила одружитися з селянською дівчиною, з якою він хоч і нагрішив, але ніколи б не одружився без такого тиску. Різниця між моїм і його становищем така: мене закрутив вир подій, а він покищо сидить, як „обиватель”, і хоч Україні симпатизує, але за неї не бореться. Отже, не тільки селяни „саботують” нашу визвольну боротьбу, а й чимала частина інтелігенції. Чи не злякається Гнат, як передам я йому листа? Листа від ворога того ладу, що панує тепер у Лататті.

У кімнаті було холодно. Хоч у „буржуйці” щось там і тліло — якась потерть із вугілля, але гріва з того не було ніякого.

— „Горить, як сліпе дивиться”, — з мукою подумала про грубку Агрипина Антонівна.

І ще щільніше загорнулась у свій грубововняний саморобний платок, замотала голову, обтягла ним плечі. До пліч же наче хто холодне залізо прикладав. Але сиділа вона таки біля грубки, присунувши до неї близько своє глибоке лозове крісло. У цьому своєму, як вона сама казала, „гнізді”, Агрипина Антонівна завжди сиділа, — коли не поралась на кухні чи не вешталась за якимсь ділом по хаті. Розхитане від довгого вжитку, крісло від найменшого її руку ворухилось під нею, як живе, луцало в усіх своїх „суглобах”, скрипіло. Немов так само хворіло на ревматизм, як і його стара господиня.

Агрипина Антонівна мляво рухала померзлими пальця-

ми дротики: плела панчохоу. І та панчоха, наполовину виплетена, лежала порожньою кишкою на її колінах.

Сріблясті павинні хвости наморозі на шибках притемнювали кімнату, і старій жінці мало допомагали навіть окуляри, зсунуті низько на носі — нитки погано бачила. Але цього світла, з намерзлих вікон, було досить, щоб Агрипина Антонівна, глянувши поверх окулярів, бачила саму себе в недалекому трюмо.

— „Лелечко! — подумала. — Як сова”...

Виразу набурмосеної сови надавав їй і отой невковирний платок, і — особливо — очі, що їх вона після загибелі о. Харитона часто ніби забувала відвести від „націленого” пункту. Не очі, а вставлений у два обідки повік застиглий жах...

Придивилась знов до ниток, ловила загублену петлю...

З того часу, як вона поселилася з дочкою в свого брата диякона Покровської церкви, усе життя її, здавалось, зосередилось не плетінні. Вона ніколи не розлучалась із якимсь там своїм плетивом — панчохою чи светером. (Плела здебільшого людям на замовлення, заробляючи потроху на життя). Навіть на кухні, коли варила обід, плетиво незмінно було в її руках. Страва у ключ кипить, вона слухає те булькання, а її пальці швидко-швидко рухаються, нанизуючи на дротик нитку за ниткою. Здавалось, ця механічна робота замінила їй думки, почування, а сама вона — тільки додаток до того плетива, і дротики, блискаючи, смикають її руки, а не руки верушать дротиками. Але то так могло тільки збоку здаватися. Насправді ж головне в неї було — її думки. Думала ж вона про невеселе своє й доччине становище. Хоч їх і прийняв до себе її брат, але не можна було сказати, що рідня їм рада. Ой ні! Особливо невістка. Поки возили її із села всяку всячину — кури, гуси, дівчо, то була привітна, як ясочка, і родичалась радо. А тепер мало не випихала з хати, не раз натякала, що їм і самим тісно. Казала, що її син Мишко не має своєї кімнати і через те не сидить дома, а все десь тиняється, інколи й на ніч не приходять.

Агрипина Антонівна інакше пояснювала небожеве тиняння — безпутством. Він же був у гетьманцях, потім перейшов до російських добровільців, а тепер п'є та розпутствує. Тільки ж матері про це не казала, а мовчки „стискувалась”, як могла, щоб якнайменше займати місця в хаті. Сиділа здебільшого в своїй кімнаті, що її займала разом з дочкою, намагалась бути в кухні тільки тоді, як там нема господині. А теплого часу, влітку, звичайно сиділа на веранді. З веранди було видно унизу Дніпро, що, як велетенський серп, охоплював місто, скеровуючи свої води повз круте узбережжя Потьомкінського парку й нижче біля села Мандриківки до

Кодацького порога. Там десь на лівому березі, за фабричними димарями Нижнедніпровського лежав шлях до їхнього с. Латаття, села, що в ньому вона вік звікувала. Була там господинею і пошану від людей мала...

— „Ні, таки недобра Ольга, недобра”, — подумала знов про невістку. — Хоч би вже дав Бог Оксані швидше закінчити гімназію, може б, тоді влаштувалась десь учителькою на селі”...

Відчула, що наче трохи зігрілась. Звернула увагу на промінь сонця, просіяний крізь наморозь. Промінь ліг скісно в чорне дзеркало піяніна (єдиний їхній скарб, вивезений з села), а далі простягся на ліжко, рівно застелене ватяним ліжником, у великих, як латаття, зелених узорах. І цим блідим зимовим сонцем уже скористувалась Оксанина улюблениця — кішечка Нявка: жовтою статуеткою сиділа в тому сьайві й умивалась.

— „Ще, гляди, гості будуть”...

Прислухалась, чи не чути дзвінка, бо вона вже не дуже й дочувала. Гості — не гості, а Оксана от-от мала вже прийти. Треба б уже й обід підігріти, але й дуже рано не хотіла, щоб знов не прочах. А тепер же так трудно той гас для примуса добувати!

Старий будильник, що стояв на комоді, показував пів на третю. Але ніхто покищо не дзвонив.

— „Учителькою, а там, може, дасть Бог, і пару собі знайде, — думала мати далі, плекаючи потайну надію. — Тільки ж поки була попівна, то всяке й залицялось, а тепер... А роки йдуть: уже ж їй незабаром двадцять буде”.

Тривога за долю єдинної дочки була, кінець кінцем, найбільшою її турботою.

Нарешті задеренчав хрипко десь у сінях дзвінок. Агрипина Антонівна хотіла була швидше підхопитись, але з рук їй вислизнув клубок і покотився додолу. Кішка, бачилось, цього тільки й чекала. Стрибнула м'яким скоком з ліжка і закотила той клубок аж десь під ліжко. А стара жінка ще й окуляри, нахилившись, упустила, ще, гляди, чи не розбились, часом...

Отож поки мати повернулась, щоб іти відчиняти, а Оксана вже й на порозі стояла. Усміхнена, рожева з морозу, як мовляв, червонобоке яблуко. А очі проти отого променя просто сяють.

Агрипина Антонівна опустила своє важким, обвислим, як м'яке тісто, тілом і, крякучи, намагалась дістати з-під ліжка свій клубок.

— Бач, хотіла швидше, — гомоніла вже десь під ліжком, — так хіба ж за оцією пустохою поспішиш?.. Аж у куток закотила...

— Ха-ха! — засміялась голосно Оксана, причиняючи за собою двері й увіходячи в кімнату. — І чого було схвачуватись? Мені дядина відчинила: їй же ближче з кухні.

— Еге, ближче... А потім казатиме, що її турбуємо, що через нас не має спокою.

— Не казатиме.

Оксана кинула зв'язані поясочком, як у школярів-хлопців, книжки на ліжко, відсунула матір, а сама швиденько витягла той клубок разом з кішкою, впіймавши її за хвоста. Притиснула м'якенький Нявчин пушок до своєї холодної щоки, так зігріваючи її.

— Ах ти ж така! — гомоніла до кішечки. — Нащо ти моїй мамі отаку шкоду робиш? Га?

А потім знов до матері:

— Е, дядина сьогодні в доброму настрої. Сказала, що той галичанин знов приніс цілу гору сала. Для неї й для нас. Сказав, щоб поділились. Забіг, лишив сало й побіг, бо ніколи було до нас заходити. Просив передати привіт „панночці Оксані” і приобіцяв трохи пізніше до нас сьогодні зайти.

— Поручник Василик? — зразу зацікавилась Агрипина Антонівна.

— Та він же.

— Бач, а Ольга мені й не сказала. Ото, щоб собі більше взяти. Ну, вже й жаднюга!

— І чого він до нас унадився! — сказала Оксана про галичанина. — Учепився тоді, як я його спитала про становище в Самарському повіті, яка там влада, — та й ходить.

Агрипина Антонівна насторожилась.

— Не кажи так, дочко, — мовила напоумливо. — Не цурайся людей, бо знаєш, яке наше становище? Та й тобі не вік же дівувати. А він же старшина якийсь... Тепер, каже, керує розвідкою в Республіканському коші.

Оксана зареготалась.

— Ха-ха-ха! То ти його мені за нареченого ладиш?

Вона кинула кішку на ліжко, в ту соняшну пляму, що там була, і, вдаючи мову та рухи галичанина, заговорила:

— „Цілую руці пані добродійці! Я сі турбую, чи добре сі пані почуввають”... Застебнутий на всі гудзики австрійського мундура, — вона показала, як, від шиї вниз, — сухенький, як хрущик, з чорненькими вусиками, з циганського церою. Чистенький і солодкий, як пукерочка. І такий верткий, що й віку його не вгадаєш. Тільки лисинка, дбайливо зализувана, трохи зраджує його літа...

— Таке витіваєш! — роздратовано махнула рукою мати. — Людина чемна, освічена, різні мови знає.

— Тобі аби чемний та „руці” цілував...

— Та вже ж не такий, як наші лобуряки.

— Та не такий...

Оксана раптом посмутніла. На очі їй звівся один із таких лобуряк, той, що десь перебуває в самарських повстанцях. І такий нечемний, що навіть її, свою кохану дівчину, кинув ради революції. Син бідної селянки-удови з „їхнього” села Латаття, а такий відважний. І „руць” нікому не цілує, а милий, дорогий... А як він тоді запалився, як приревнував був її до свого товариша Гната Кутька! „Я його застрелю!” — вигукнув. І вихопив револьвер. А тільки ж чи вона ще його коли побачить? Стріпнула головою, струшуючи той смуток.

— Нумо краще обідати! — нагадала матері.

Агрипина Антонівна похопилась: дитина ж голодна, а вона... І пішла на кухню розігрівати обід.

Оксана аж тепер роздяглася. Зняла з голови сиву смушеву шапку-кубанку, що сиділа трохи набакир на її пишній кольору стиглої пшениці косі, скинула сивим же смушком оторочену бекешу, що робила її стрункішою, ніж вона, схожа на тілисту матір, насправді була. Такий одяг — ознака воєнного часу, коли сиві шапки й бекеші стали трохи чи не загально поширеним явищем серед військових і цивільних. І на жіночій моді це відбилось. Як була вже роздягнена, в самій гімназіяльній темнозеленого кольору сукні з чорним нагрудником та пелеринкою, підійшла до трюма і взяла переплітати косу.

Дивилась на себе в дзеркало. Отой раптовий смуток на спілку з хатнім затишком (якщо вже не теплом) зігнав уже з її щік рожевість, і на поблідлому обличчі, біля перенісся, стало помітніше її приємне, ніжне ластовиння. Зеленомінливі як у русалки очі (так казав Василь), ще не одному могли подобатись, але... але під тими очима Оксана з прикрістю спостерегла якісь підозрілі синці. Під очима синці, а між широкими, гарними бровами зморшка смутку.

О, так, мати мала рацію: з неї вже дівка на порі. Зідхнула, ворухнувши повними грудьми достиглої дівчини. Грудям було тісно в нагруднику гімназіяльної форми. Ба більше: їй, „перерослій”, навіть якось не личило вже бути в цій школярській формі, і вона не любила себе в ній. Тим то й тепер похопилась передягтися в сіру вовняну сукню, з чорними пілками та нашивками на рукавах, а ця сукня робила її статечнішою. Стала періста, як сіра гава, але поважна, статечна. Піймала себе на думці, що трохи чи не ради приходу поручника Василика готувалась. Гм, може й так. Виразно ще не могла б цього сказати, бо десь же був іще Василь Роговенко, але...

А між бровами так і застигла гірка згортка її смутку.

Коли мати внесла гарячу страву, що приємними пахощами запарувала на їхньому круглому столі, поставленому серед кімнати, Оксана сіла й стала мовчки їсти.

Раптом задеренчав дзвінок. Раз, удруге...

— До нас, здається, — підвела голову, прислухаючись, — бо двічі...

Агрипина Антонівна хотіла була йти, та Оксана підхопилась швидше і, випередивши матір, пішла відчиняти. Незабаром Агрипина Антонівна почула за дверми чоловічий голос.

— Мамо! Дивися, хто прийшов! — уже веселим голосом гукнула Оксана, відчинивши двері. — Пан поручник.

Але в дверях сталася затримка. Поручник ніяк не хотів увійти поперед Оксани. Оксана теж, як господиня, хотіла вшанувати гостя, впустивши його поперед себе.

— Будь ласка, пане поручнику!

— О, ні, ні... Як таки можна!?

Кінець-кінцем, вони обоє досить комічно протиснулися разом, так, що поручник аж ніяк не міг — дарма що зібгався якнайдужче своєю дрібною постаттю, — щоб не торкнутися пишного Оксаниного бюста.

— Перепрошаю, перепрошаю! — загомонів він швидко, кланяючись якнайувітливіше перед молесдою господинею уже в кімнаті. — Вийшло досить комічно, хе-хе...

А потім ураз згадав, що в хаті є ще „важливіша” господиня — Оксанина мати, і він аж підскаочив, обертаючись на одній нозі до неї. Стукнув уміятно чоботом об чобіт, дзенькнувши острогами, і зігнувся перед старою в глибокому поклоні.

— Кланяюсь і цілую руці пані добродійці! Перепрошаю, що перебив обід! Але я, прошу пані, людина військова і своїм часом вільно не розпоряджаюсь.

У лівій руці він мав кашкет, а під пахвою паперовий верчик.

— Оце ось заніс вам, — він поклав той верчик на стіл. — Це трохи печива до чаю. А вранці, як пані, мабуть, знають, я заніс вашій братовій трохи солонинки... Перепрошаю! — скинувся він. — Сала, по-вашому! Але там і для вас, поділіться самі. Воно ж тепер не так легко з харчами.

— Дякую, пане поручнику, дякую! — догідливо метушилась, як могла при своїй тілесній розвезлості, Агрипина Антонівна. — Та роздягайтесь, будь ласка! Хоч воно наша „буржуйка” й не дуже гріє, але, може, з’їсте трохи гарячої страви, — то й зігрієтесь.

Поручник розсипався в подяках, але таки скинув свою синю австрійську шинелю, лишивсь у самому мундурі, за-

стебнутому, справді, під саме підборіддя. На комірі мав петлиці галицької української армії. Без шинелі здавався ще дрібнішим на зріст, був худорлявий у фігурі й на виду. Дбайливо підголені й підстрижені чорненські вусики п'явочками обрамлювали горішню губу, а з-під тієї губи — як говорив — блискали білі зуби, один золотий. Чорне волосся було так гладенько причесане, що блищало, як чорне пляшкове скло. Та й увесь він був чистенький, чепурненький, справді, як та цукерочка. Проходячи повз трюмо, він мигцем глянув у нього, перевірючи, либонь, свій туалет. І залишився, видимо, задоволений собою.

Дякуючи, кланяючись на всі боки — то до матері, то до дочки, — він нарешті сів до столу. Справді бо: чому б йому й не сісти? Людині ж взагалі, отже, й чоловікам, — він дозволить собі висловити цю думку, — властива любов до родинної атмосфери. Ще колись, як жінка сама, може, десь — він перепрошає — в печері творила родинне вогнище, до неї приходив чоловік-мисливець, шукаючи тепла й затишку. А як узяти їх, сучасних чоловіків, що ось уже которий рік товчуться по фронтах, то їхнє становище майже нічим не відрізняється від становища отих безпритульних пращурів. Вони ж теж, сучасні військовики, відпочивають тільки по випадкових притулках, а справжнього хатнього затишку майже не бачать...

Агрипина Антонівна наставилась іти на кухню, щоб принести й гостеві гарячої „юшечки”. Поручник, зрозумівши її замір, підскочив з місця, щоб „запротестувати”. Якщо пані добродійка мають на увазі його, то хай, з ласки своєї, не турбуються: він зовсім не голодний. Йому б тільки трохи побути в родинній атмосфері. Ну, і має ще одну справу...

Агрипина Антонівна зробила на виду ніжну усмішку. О, якщо й справа є, то тим більше, — вони його не пустять від себе так скоро. І таки пішла на кухню.

Поручник знов сів на своє місце і говорив далі самій Оксані на розпочату тему. Він підносив уже тепер вагу сучасного морального шлюбу, його значення для „ушляхетнення” людини, особливо чоловіків, отих — він злегка посміхнувся, зібравши дрібні зморшки навколо своїх чорних і блискучих, як дві намистини, очей, — отих здичавілих на фронтах шукачів родинного вогнища.

Оксана слухала й думала з тугою про те, що навіть якщо він має щодо неї якийсь поважний замір, то до мети не так скоро дійде: дуже вже здалека починає. А крім того, чи він же їй до пари. оцей хрущик? Їй, „дівці у тілі”, як сказав був якось про неї ще в с. Лататті церковний сторож дід Варсто-ломей.

Та поручник, всупереч отому Оксаниному передбачен-

ню, пішов швидше до „мети”. Він сказав:

— Між іншим, мій ідеал — щоб моя майбутня дружина грала... як ви оце...

І кивнув головою на піяніно.

— Дозвольте прийти до вас якось увечері послухати...

— Та як там я граю! — сказала Оксана. — Але будь ласка...

Увійшла Агрипина Антонівна з стравою. Поручник знову підскочив, щоб дати змогу „пані добродійці” зручніше поставити тарілку на стіл.

— Ах, пані добродійка таки несуть? Ну, навіщо? Я ж сказав, що неголодний... Ну, коли вже принесли, то... щиро дякую, цілую руці...

Сонце перенесло вже свій промінь на стіл, на його білу скатертину, просвічувало струмочки пари, що йшли з тарілок, як ясні веселочки з гнізд. Здавалось, ніби й у кімнаті потеплішало від тієї пари. А може й від приязні, що, бачилось, так гармонійно поєднала трьох привних людей: матір, дочку і... зятя. Картина таки, дійсно, склалась ідилічна. І ця картина остаточно скорила поручника Василика: він почав їсти. Мовляв, для товариства, щоб і господині їли. Попробував — і похвалив „росіл”.

Агрипина Антонівна зауважила обережно:

— Росіл? У нас „росолом” називають воду, що в ній солять огірки. А це юшка... Картопляна. Тільки й картоплі тієї рідко...

Поручник почав казати про деякі розбіжності і в мові, і в звичаях між українським „сходом” і „заходом”, але це з часом зітреťся, зникне. Головне, що цей росіл... він перепрошає: „юшка” — йому смакує...

Оксана бачила в дзеркалі його спину, залізанау дбайливо лисинку і... якісь неприємно-хитливі — як їв — вуха. Щоб відвернути свою увагу від тих вух, спитала:

— А що ж ви, пане поручнику, мали нам сказати? Ви натякнули на якусь справу...

Ах, так! Це ж головне, ради чого він цим разом заскочив до них. Справа важлива. Він перепрошає, що, може, завдасть їм болю, бо це торкається передусім їх... власне, пам’яті дорогої їм людини. Та коли вже вони свого часу втаємничили його в цю справу, то він може думати, що має на таке втручання право. Крім того, це й загальна справа. Його козаки їздили на розвідку під Самарчик і піймали, як казали давні українські козаки, „язика”. Інакше сказати, піймали одного більшовика, хоч і українця з походження. Він поручник Василик, сам його допитував. Довелося — він перепрошає — і в морду бити, це справа війни, в ній нема сантиментів...

Оксана уявила: такий чистенький, отака лякована цукерочка — і в морду б'є, б'є з хижим вишкіром отих гарних зубів... Б'є тими руками, що ними бере й руки дам, як їх цілує. Б'є таких селянських хлопців, як і той... „лобуряка”, що його вона (ох, це правда!) ще любить.

Не гудила поручника за це, тільки подумала так, бо розуміла, що на війні не можна інакше. Згадала ще поширену серед наддніпрянців думку, що галичани особливо надаються на жандармську й розвідкову службу, така вже у них вдача, мовляв, як у жидів, що так добре „обслуговували” більшовицьку „чеку”. „Галичани — це наші українські жиди”.

А поручник оповідав далі. Казав, що він до таких хахлів, як отой пійманий, особливо немилосердний. Це — він перепрошає — худоба без національної свідомости. Їх треба бити, щоб навчити любити свою батьківщину. Вони ж хочуть тільки панську земельку загарбати, а про Україну їм байдужісінько. Вони не тямлять того, що нація повинна мати і своїх „дідичів”, і свою буржуазію. Якщо своїх панів не буде, то придуть чужі, бо закони соціальної структури не допускають порожняви. Український народ не може існувати тільки як нація „дядьків”. Але пані можуть запитати: чому ж він з такими поглядами повставав проти українського гетьмана? Це, прошу вас, не був український гетьман, він повертав на Україну чужих панів і проголосив федерацію з Росією.

— Але що ж ви, пане поручнику, випитали в того більшовика? — нагадала ще раз Оксана.

О, він зараз скаже. Це, так би мовити, „сос” до того, що він оповість. Щоб краще розуміли його поведінку. Виявилось, що той більшовик із їхнього села... з села Латаття. Парубійко з острішкуватим чубом, справжня бандитська морда, на прізвище Лука Нагаєнко. Чи котрась із пань знали такого?

Ні Агрипина Антонівна, ні Оксана нікого з лататтян із таким прізвищем не знали.

... Ну, то менше з тим. Але він його допитував про вбивство о. Харитона. І чи пані знають, що більшовик про це сказав? Каже, що його вбили лататтянський учитель Стовбур та семінарист Василь Роговенко. Цих пані, напевно, вже знали: це ж інтелігенти, люди з їхнього середовища.

Агрипина Антонівна скинула поглядом на дочку й побачила, що в тієї заблищали на очах сльози, а її зблідле лице раптом густо почервоніло. Щоб приховати ці „симптоми”, Оксана низько нахилилась над тарілкою.

Але поручник Василик не заважив цього, бо чемність не дозволяла йому звертатись у розмові до дочки, ігноруючи матір: він, як говорив, дивився переважно на „старшу пані”.

Наплив болючого чуття на згадку про страшну родинну катастрофу і поєднання з нею, з тією катастрофою, цих колись, справді, близьких до них людей не дозволив і Агрипині Антонівні зразу відгукнутись на останні Василикові слова.

— Звичайно, ми знали обох, — нарешті вимовила вона, перемагаючи біль. — Але серед тих переодягнених старшинами більшовиків, що взяли о. Харитона... взяли на смерть...

Сльози їй бризнули з очей, і вона не могла далі говорити.

Зайшло прикре напруження, мовчанка. Агрипина Антонівна плакала, Оксана ще дужче нахилилась над тарілкою, хоч і не їла.

Поручник Василик схопився з місця, заспокоюючи пані-матку.

— Я перепрошую, що довів до такого... Але пані самі мусять розуміти, що мені ці відомості потрібні для слідства. Я дуже перепрошую.

Він сам, бачилось, хвилювався і навіть витяг хустку, щоб витерти слізьми чоло чи що. Та коли Агрипина Антонівна трохи заспокоїлась, він спробував доказати її думку до краю:

— Отже, пані хотіли сказати, що серед тих, що були попередягані гетьманськими старшинами, не було ні вчителя Стовбура, ні семінариста Роговенка? Чи так?

— Так.

— Серед тих, що брали, їх дійсно, могло не бути, — але чи не було їх і серед тих, що... що розстрілювали? Я перепрошую, що говорю про це, але повірте — це мені потрібне. Там за селом, у тій балці... Як там вона звалася?

— Дмитрохова.

— У Дмитроховій балці вони могли бути. Можна уявити таке: їх приїхало більше, в село поїхали тільки ті, що попередягалися, а решта чекали за селом. І потім панотця підставили під кулі його односельців, щоб ті доказали свою „революційність”. У них звичайно так перевіряють одні одних. Але я зумію випитати в того бандита докладніше. Я спеціально для цього зберіг до якого часу йому життя. І якщо пані хочуть, я можу запросити вас на один з допитів, щоб на власні вуха почули...

Агрипина Антонівна цілком перелякалась, і „пан поручник” показався вже їй жіночому серцю страшним: він же обертався в такому страшному — бійках, крові, розстрілах... Взяла просити за себе й за дочку не робити цього. Бог з ними, з тими лихими людьми. Нехай їх Бог покарає на тому світі, якщо вони таке вчинили. Говорила весь час крізь сльози, що просто заливали її лице; її хустка була вже геть чисто мокра. А в очах стояв отой оправлений повіками застиглий жах.

Оксана глянула на матір і скрикнула:

— Та не дивись так, мамо! Це знов...

А поручник Василик говорив далі про справу. І хоч зводити їх із „бандитом” відмовився, але обіцяв розслідувати справу до кінця. Уважав це за свою глибоку повинність. Ця справа мала тим більше значення, що торкається вбивства не звичайної людини, а священника. Він сам син священника і вважає, що в масах треба підтримувати авторитет духовного стану. Духівництво, обидві українські церкви, повинні відіграти важливу роль в будіванні української держави, допомагаючи тримати ці маси в покорі. Тож йому треба за допомогою ввійманого бандита ввіймати й тих двох — учителя й семінариста...

Оксана відчула, як серце її почало несамовито битись, голова пішла обертом. Василь... її Василь міг убити її батька! Того батька, що, здавалося, й сам шанував, він же так уважно слухав його „філософські” висловлювання... Та й почуття рідності через любов до неї у нього повинно б бути. Вона ж любила його матір, просту селянку. На пам'яті їй стало її останнє побачення з Василем, як він уночі був прийшов до них. Він, справді, був тоді якийсь неспокойний і чомусь наполегливо підганяв, щоб вона швидше їхала до міста вчитись. Отже, мабуть, знав про присуд, а хотів урятувати тільки її. Це був доказу, що він її любив, — але чи можна, люблячи дочку, готувати смерть її батькові? І як їй любити вбивника її батька? Та ще більше отерпело їй тіло, як вона уявила Василя ввійманого, у руках оцього... страшного галичанина. Боже, невже їй судилося пережити ще й цю втрату!?

Коли поручник Василик пішов, Агрипина Антонівна, все ще з очима, повними сліз і жаху, звернулася до дочки:

— Викинь його з голови, дочко, того Роговенка! Бо батько й на тому світі плакатиметься на тебе...

Оксана мовчала. У голові їй стояв тепер якийсь туман. І в тому тумані слабкеньким вогником не так горіла, як гасла її надія на поєднання з коханим. Здавалось, що поручник Василик присипав попелом той вогник, щоб він швидше згас. Відчувала, що Василик цілком чужий її серцю, але... Вона просто боялася засирати в дальше майбутнє.

Щоб не слухати матиного плачу й докорів, вийшла з кімнати до спільної в їхньому домі вітальні. Та, побачивши дядину, що біля чогось там поралась, вийшла бездумно на веранду, у холод зимового дня. Неодягнена, зразу здригнулась від того холоду: він, мов ножем, пройняв її всю. Зціпила зуби в упертій напрузі і так стояла. Перед її очима, по схилу гори розкинулось місто, блищали проти холодно-

го сонця крила дахів, шиби лисніли фойерверками, яскрили. Але вона нічого не бачила.

Невже його рука могла звестись на її старенького батька? — гарячково бились її думки. — Такого доброго батька? А може його примусили, як це припускає й поручник Василик? Тільки ж і в такому разі батькова кров мусить бути на його руках!

Стурбована Агрипина Антонівна виглянула, злякана, на веранду.

— Бог з тобою, дитино моя! Ти ж простудишся! Чи довго до лиха? Оксана так само мовчки повернулась до хати.

На вигін, що відкривав вигляд на Дніпро й далечінь його лівого берега, вискочило двоє незвичайних верхівців. У синіх козацьких жупанах, у шапках з довгими шликами, що матлялись, як порожні ворки; шаблюки, як гадюки, обвивали широкі червоні шаравари, били коней по боках.

Під одним, довговусим, кінь сивий, у яблуках, під другим, молодим, — вороний, як галка.

Вискочили — й спинились. Сивий у яблуках аж цапки з розгону став, як верхівець натяг раптом повід. А потім заграв на місці ногами, затанцював, кришачи підковами кригу, і вона скалками-іскрами прискала з-під його ніг.

— Ну-ну, не пустуй! — поплескав старший верхівець огиря по шиї, заспокоюючи; його простуджений бас ворухнув пишний вуса. — Здається, десь тут...

Це вже була думка вголос, слова, сказані до себе і, почасті, либонь, до молодшого товариша.

Справді, далі нічого було їхати: напереді порожній вигін, а за ним тільки білий брус т. зв. потьомкінського палацу, остання будівля над берегом Дніпра.

Роззирались навколо. Не тільки на вигоні, а й у поближких, прикучерявлених засніженими кленками вуличках було дуже тихо. Остання перія міста позачинялась віконницями, позатягалась прогоничами, позамикалась замками в своїх будиночках, щоб, здавалось, не чути й не бачити того, що діялось у нижній частині міста, там, де стирчали заводські димарі, де перетинав Дніпро залізничний міст, звідси, здалека, згори видний, як розтягнута гармонія.

Неприємне було все те, що діялось там. Там щось кипіло, клекотало усі ці дні, щось тривожне й небезпечне. Краще позаплющувати очі й позатуляти вуха...

Тож верхівцям ні в кого було й спитати, де живе той, що його вони шукали. Знали, що десь тут, а де саме...

Довговусий повернув коня ліворуч, його товариш поїхав за ним. Спинились перед чепурним будиночком з мезоніном. Той будиночок був на всю перію найяскравіший, і че-

рез те, ймовірно, у ньому й жив той, кого вони шукали. Бо той чоловік сам був на це середовище незвичайний, і це вони знали. Але й цей будиночок теж був з усіх боків позамиканий, залізними ґратами на вікнах заґратований, а від рогу вулиці ще й високим, просто фортечним частоколом, з колючим нагорі дротом, відгороджений. Отже, до нього, бачилось, ані приступу.

Та верхівці знали, що частокіл, замки й ґрати — якщо тут жив той легендарний чоловік — не проти них найжені.

Вусань ізскочив з коня, брязнувши острогами, передав повід молодшому товаришеві, а сам вибіг на ганок домика і подзвонив — смикнув колодочку на дротині. Дзвінок приглушено загомонів десь у глибу дому, але, очевидно, не збудив нікого ніяк. Вусань потяг за колодочку вдруге.

По якомусь часі за дверима зачовгала хода, одна дверина беззвучно відхилилась, на розтяг середового ретязка, а в щіліні засвітилась пара дівочих очей. Очі дивились на незвичайного верхівця злякано.

— Я отаман Кривошлик, — брязнув острогами і гримнув басом вусань. — Хочу бачити професора Яворенка.

Дверини знов стулились, прочовгала вглиб дому хода, і за дверима запанувала знов непорушна тиша. І так тривало хвилину, дві, три... Очевидячки, мешканці дому не виявляли ані найменшої пошани до пишного козарлюги на ганку.

Козарлюга смикнув себе нервово за вуса, хляснув нагаєм по своєму зеленому сап'янці. Це ж бо вже чорт-зна що таке! З ним, з отаманом „Запорізької Січі”, розмовляють через ретязь! Зачиняють двері перед самісіньким його носом! Та йому треба тільки рукою махнути — і сотня козаків... Але потім схаменувся. У глибу його душі ворухнувся сумнів, чи послухали б його козаки, якби він послав їх проти того, хто так пильно охороняв себе частоколом, колючим дротом, ґратами на вікнах, ретязками на дверях та мовчазним усамітненням. Він, отаман Кривошлик, не абияке цабе в сучасних подіях, але професор Яворенко, мабуть, таки більша персона. Професора ж уся Україна знає, як охоронця скарбів давнього Війська низового запорізького, зібраних у його славнозвісному музеї. Та й не тільки Україна... Він же самого царя Миколу II, як той під час війни, 1915 року, приїздив до Січеслава, почастивав викопаною в запорізькій могилі горілкою!

Отже навіть, з царем був професор за панібрата, а це не жарт!

Аж ось нарешті двері знов відчинились, уже без ретязя, широко, і в півтемряві сіней-коридору забовваніла невеличка, сухенька постать самого професора, накрита наопашки пальтом з кенгуровим коміром.

— Чи до вас можна, батьку? — чемненно, мовби перед тим нічогісінько прикрого в його серці й не було, пробасив, виструнчившись, козарлюга.

— Та можна ж, можна, — обізвався професор високим, майже фальцетовим, але приємно-співучим голоском. І виступив з півтемряви назустріч, придивляючись крізь сині скельця окулярів до незвичайного, але, очевидно, бажаного гостя. — Заходьте, будь ласка! Про отамана Кривошлика я вже чув, аякже. Тільки не думав, що в вас такий басило. Аж дівчину, мою наймичку, перелякав. „Щось, каже, таке, як бугаяка”. А вона в мене з села, несмілива. Я все беру наймичок із села, щоб нашою мовою балакали...

Кривошлик крехнув задоволено, пустив голос іще нижче.

— Та знаєте, батьку, на похмілля трохи. Люблю, не вам кажучи, оковиту.

— Любите? Хе-хе... О, козаки ще й не так горілицю дудлили! Прошу ж до хати! Будьте гостем дорогим!..

Кривошлик махнув рукою з нагаєм назад себе — на другого козака.

— Мій джура. Чи й йому дозволите?

Професор сказав, щоб джура прив'язав коні до залізної хвірточки, а тоді й ішов.

Джура зіскочив з коня, прив'язав свого й отаманового, а тоді й собі збіг бадьоренко на ганок. Професор пропустив їх обох у коридор.

Але тут отаман Кривошлик здивовано спинився: прямо на них, з правої стіни, з-над сходів, що вели до мезоніну, їхав... Бульба з синами. Коні, як змії, на старому Бульбі біла з червоним шликом шапка, на руках перстені із справжніми, в малювання вмонтованими самоцвітами. Самоцвіти яскріли у денному світлі, що продиралося крізь ґрати на вікні.

— Ех, та й добре ж ви придумали, батьку! - похвалив отаман, кивнувши головою на Бульбу з синами. — Як живі...

І оглянув себе та джуру, чи й вони так виглядають: виходило, що так.

Професор пояснив, хто це намалював. Пішли далі. На лівій стіні коридору теж був намальований козак. Професор пояснив і це малювання: що означає образ та хто малював.

Увійшли до світлиці, повної музейних речей, а серед них найбільше було старовинних годинників, картин та книг. І професор зразу ж заходився пояснювати все це, з великими подробицями щодо походження кожної речі. Самі гості насамперед звернули увагу на образ козака, пораненого в бою (з перев'язкою через чоло, крізь яку просочувалась кров). Цей козак був намальований трохи незвичайно, бо на половині дверей, не тих дверей, що були в професоровій хаті, а

перерізаних упоперек, узятих із якоїсь іншої хати і тепер повішених, як картина.

Іскорки сміху заграли в професора за синіми окулярами, як він почав історію цієї картини оповідати. Цього козака намалював один маляр у мешканні московського багатія (такого то). Але чи міг він, професор Яворенко, допустити, щоб козак перебував у московській неволі? Якось, як господаря не було дома, він, змовившись з одним українським патріотом, покликав теслю, і той відпиляв половину цих дверей, з намальованим до пояса козаком. Пізніше багатій узяв з них за це чималенькі гроші, але козак оце тут тепер, на своїй батьківщині. Він же, професор Яворенко, ні з ким не церемонився, як треба було щось музейне придбати. От чи вони, гості, чули про князя Урусова? Це московський панюга, що має величезні маєтки, десятки тисяч десятин, на колишніх вільностях війська запорізького і через те, мабуть, ще до революції став був трохи чи не українським патріотом. У всякому разі висловлювався за федералістичну перебудову Російської імперії. Так він у нього взяв обманом дві скрині арабської роботи, з інкрустаціями із словної кістки, — тепер стоять у музеї. Обман у такій справі — не гріх, бо він же не для себе, а для музею бере, для громадського користування. А чи знають вони, як це було?

Іскри сміху ще більше заграли в професора за синіми окулярами, біленька ватка невеличких, але опущених по-козацькому вусів полізла вгору на сухенькому видочку.

Іхав він у Котівку, до князя в гостину, коли дивиться — їде селянин і везе на гарбі незвичайні скрині старовинної роботи. — „Куди?“ — спитав у того селянина. — „До князя Урусова“... — „Так повертай назад, — сказав професор, — вези ці скрині в „губерню“, до музею... Це князь звелів так сказати“... І селянин відвіз аж до Січеслава.

— Отаке то, мої любі добродії! Доводиться на всякі способи братись, щоб щось для музею придбати...

Отаман Кривошлик кивав головою, притакуючи, стверджуючи „законність“ і таких способів, якщо мова про музеї, особливо козацької старовини.

— А оце знаєте, звідки? — показав професор рукою на годинник у стилі рококо.

Гості, звичайно, не знали. Професор пояснив.

— А оце знаєте, що?

Гості теж не знали. Професор теж пояснив.

— А оце ось?..

І пояснив. Довгенько так вони гомоніли, не присідаючи, переходячи з кімнати до кімнати. Гості не мали змоги навіть шапок десь покласти, тримали їх у руках, великі, як цілі ягнята, джура держав свою обіруч. Балакучість професора

Яворенка була, здавалось, така ж невичерпна, як і його збірка музейних речей. Крім того, він приобіцяв повести гостей ще до самого музею, отам справжні дива... Там є, наприклад, одна люлька-черепаха...

Отаман Кривошлик почав занепокоєно скидати очима на джуру: усього цього було трохи більше, ніж вони потребували. Наприклад, їх зовсім не цікавили скрині арабської роботи, рококові годинники тощо. Та перейти на іншу, ближчу до їхньої справи тему було не так легко: професор гомонів і гомонів своїм співучим голоском.

Нарешті отаман Кривошлик сказав джурі, щоб пішов поглянув на коні, чи не позаплутувались у повіді. А сам узяв та й сів безцеремонно в якийсь музейний чи не музейний фотель і спробував заговорити про свою справу.

— Чекайте! — тим же веселим тоном перебив його професор. — Ви ж спочатку розпишіться в мене. У мене ж для історії всі знаменитості розписуються. Цар Микола другий розписався, турецький міністер освіти... Ну, й ви ж не аби-яка парсуна... Розпишіться, будь ласка!

Він вийняв із шухляди свого письмового стола чималий аркуш доброго паперу й показав перо та чорнильницю на столі.

— Сідайте ось тут — і розмахніться по-козацькому...

Та тут отаман Кривошлик із свого боку запротестував. Як? Щоб він, отаман Кривошлик, розписувався сталевим пером! Козаки ж розписувалися тільки гусячим! А як саме тут повернувся від коней джура, то отаман і звернувся до нього по перо. Виявилось, що джура спеціально для отамана возив гусяче перо, сховане в обводі шапки.

І Кривошлик написав:

„Грицько Кривошлик, отаман славного непереможного куреня „Запорізька Січ“.

Поки він писав, джура, молодий ще хлопець, стояв, повний пошани до свого отамана, із шапкою напоготові, щоб як той скінчить, схвати перо знову.

Як уже було по процедурі розписування, отаман Кривошлик похопивсь заговорити про мету свого приїзду. Він сказав, що його курінь, разом із свідомими й активними українськими патріотами міста Січеслава, хоче влаштувати парад. І от для цієї мети вони хотіли б позичити в його музеї деякі запорізькі речі — одяг, зброю, пірначі, а для самого отамана Кривошлика — одну булаву. Мета паради пропагандивно-романтична: треба в масах розбудити призабуту красу давнього козацтва, щоб люди завзятіш воювали за Україну. Так думає не тільки він, отаман Кривошлик, а й галичанин Василик як один з керівників Республіканського коша, далі лікар Юхим Павловський і інші.

За синіми скельцями професорових окулярів пробігла мишкою тривога. Його скарби могли вислизнути з його рук! Бо де гарантія, що ніщо з узятого не пропаде? Може ж статись так, як колись на бенкеті в шведського короля Карла XII... як запорізці, що їх привів до короля Карла XII Кость Гордієнко-Головко, поховали собі в кишені ті срібні ложки, що ними їли. Поховали і взагалі загирили, не зважаючи на протести розпорядників бенкету, зокрема гофмаршала...

Оповідав про це професор із своєю приємною посмішкою і трохи чи не з похвалою на адресу „завзятих козаків”, але... але за своє добро таки потерпав. Може ж пропасти ні за цапову душу!

Отаман Кривошлик узяв запевняти, що все він візьме на свою відповідальність. Погодились, кінець-кінцем, на тому, що професор мав видати для нього, для лікаря Павловського і ще декого з поважних і довір'я гідних людей.

— Щодо рядових козаків, то їм треба в кравців пошити отакі, — професор підійшов до одного невеличкого малюнка на стіні, — як оце, куртасики. Бачте, коротенькі, зручні в бою. Жупани не завжди добрі для такої мети...

— Куртасики, кажете?

— Еге, так вони звуться. Один молодий козак у Репіна на картині „Запорожці пишуть листа турецькому султанові” одягнений у такий жупанок: я йому порадив...

Як справи, нарешті, скінчили, професор запропонував був гостям поснідати, навіть пішов був до якоїсь кімнати, гукнувши дівчину-наймичку, але отаман відмовився: ніколи. Справ же у нього тепер, у зв'язку з готованою парадом от поти!... І вже прощаючись із професором, отаман Кривошлик сердечно подякував йому за охорону пам'яток і традицій славного низового війська запорізького.

Професор вийшов за ними аж на ганок, у своєму „кожусі” (як він називав своє на лисячому хутрі пальто) наопашки, що його й у хаті не скидав, бо було не досить тепло.

Кривошлик потиснув наостанку господареві руку, жвавенько збіг із ганку і, ставши в стремено, по-козацькому закинув своє огрядненьке тіло в сідло. Застояний кінь узяв з копита, та отаман не дав йому зразу ходу, здивив його, щоб похизуватись перед професором козацькою верхоздою. Огир став цапа, вигнувши вгорі красовито лебедину шию, а тоді, відчувши попуск повода, стрибнув легким стрибом і пішов далі рівною ристю. Отаман тільки встиг ще раз оглянутись, махнув величним жестом назад до професора і зник за рогом.

Джура поїхав його доганяти.

Професор Яворенко подивився з цікавістю на молодецькі „витівки” отамана Кривошлика, вийняв із-під „кожуха” свою маленьку ручку і теж помахав на прощання. А як уже обидва верхівці зникли за рогом, глянув на небо, що починало просіювати дрібний сніжок на мерзлу землю, а потім здригнувся від холоду і похопився сховатися в свій мовчазний будиночок, — за ретязь, за ґрати, за частокіл з колючим дротом сховалась його дрібненька, трохи пригорблена постать.

Надворі ж так непривітно, холодно, і такі десь там небезпечні події відбуваються! Краще їх не знати, хай їм грець!

А в нього ж дома так затишно і такі приємні скарби дружною сім'єю оточують його. І, мабуть, йому й на думку не спадало, що історичне козацтво навряд чи було таке спокійне, як у його музеї.

Була неділя, теплий день, з розталлю. З дерев та карнизів будівель капало майже по-весняному, під ногами чвакала руда снігова джурджа, а на хідниках та мостинцях снігу майже не було.

А над усім цим, над безлистими мокрими, наче скупаними, деревами яскріло золоте сонце, блакитніло ніжно-шовкове небо.

Добрий святковий настрій стояв у повітрі і, здавалось, виповнював собою серця всього живого — людей, що походили з своїх мешкань-закапелків, голубів, що круглоголовими ляльками сиділи на порталі історичного музею ім. Поля, прикрашували його, як разок намиста...

Деякі голуби під таким сонцем пробували вже навіть буркотіти до своїх голубок. Десь, не завжди видні, вицвірінькували горобці.

Самий будинок музею, білий, із широкими, відкритими проти сонця сходами, ніби очолював цей осяйно-батьорливий настрій. Він стояв на найвищому пункті міста — на Соборному майдані, посередині, решта будівель з пошаною розступалась перед ним на чималу відстань. Навіть собор, що його заклала цариця Катерина II разом з австрійським цісарем Францем-Йосифом і що мав, за задумом, „перевищити” собор св. Петра в Римі, відсунувся назад. До революції перед самим музеєм стовбичив пам'ятник цій „вражій матері”, що „край веселий, степ широкий та й занастила”, — стовбичив на високому п'єдесталі і постійно нагадував нащадкам про наругу, заподіяну славному низовому війську запорізькому, від цієї „невінчаної” коханки багатьох фаворитів. Ба більше: це ж через неї полтавці-„галушники” ще й досі „січеславців” „невінчаними” називають, дражнять.

Тепер цей пам'ятник лежав „повалений у порох” під п'єдесталом.. Так помстилися нащадки над тією, що зруйнувала славу Січ Запорізьку і так знеславила весь край.

І оце такий день і таке вигідне місце вибрав отаман Кривошлик для паради. Січовики мали пройти повз історичний музей вниз Катерининським проспектом (ця ганебна назва ще залишилась!) уздовж високих рівнобіжних грив акацій, що творили бульвар аж до кінця проспекту, десь біля вокзалу.

На широкому ганку музею, обрамленому античними колонами, стояли професор Яворенко та отаман Кривошлик із своїм штабом. Професор полискував проти сонця темно-синіми окулярами, білів ватяними вусами та сивими висками, видимими з-під чорного, як у ксьондза, пояркового бриля. У доброму лисячому „кожусі” з кенгуровим коміром, його дрібна постать скидалася на ляльку, сховану в щось тепле. І йому, справді, було цього дня не холодно. Тим він аж сявав щастям та радістю. Та й ще б пак не радіти! Це ж він, зберігши в музеї дух і реліквії давнього козацтва, допоміг тому козацтву ожити!

Здавалось, усі ті шаравари, жупани, шапки, що десятками чи більше років лежали припалі пилом та притрушені нафталіном, ураз повиповнювались здоровими тілами, патріотичними душами й пішли тією землею, де колись ходили славні запорізьці. Ходили, а також гарцювали на конях, змагаючись із вітром степовим, відстрілюючись від татар чи переслідуючи їх, стежачи в небі за ширянням орлів-клектунів. Зокрема так чинив один із них — Глоба, власник того хутора („зимівника”) над річечкою Половицею, що на його місці виріс пізніше промисловий велетень Січеслав. То ж йому, тому Глобі, поставив професор Яворенко кам'яний надгробок у міському саду, викарбувавши : „Запорожцеві Глобі, засновникові саду”. На жаль, той напис ще був московською мовою... Отож там, у глибокій долині, де ще й тепер були болотяні рештки Половиці, стояв Глобин вишнячок, можливо, були й яблуні, сливи та груші. А що вже колючі терни, то, напевно, щіткою обростали зимівник. Але від того „родючого дерева” й тернів тепер уже й сліду не лишилось, замість них росли тепер високі акації та кучеряві клени, утворивши струнки алеї, з притрушеними чистим пісочком стежками, а по тих алеях лунала досі переважно московська мова.

Лунала досі — це так. Та сьогодні, бачивши потужну ходу воскреслого козацтва, не один, мабуть, помосковщений нащадок згадав своїх славних предків і спробував пригадати їхню мову, а справжні москалі, напевно, трохи „поприкушували язики”. Бо це ж ішла сила, не тільки краса!

А там, де діє сила, і „мужицька мова” може музикою залунати!

Ось вицокує підковами по мостинцю передовий кінний прямокутник. А перед у ньому веде... ну, хто б же ви думали? — відомий на все місто лікар-хірург Юхим Павловський! На білому, пишногоривому та пишноговостому, як у казці, коні, в червоних музейних шараварах, у м'якій білій, із шльонської вівці, з червоним шликом шапці, а в руках музейний пірнач, знак полковницької гідності. Довгі сиві вуса рукою вряди-годи погладжує, а на виду хоч би тобі натяк на усмішку, — сама козацька суворість.

Над кінним чотирикутником погойдується без вітру жовто-блакитне крило стягу, що його тримає-гойдає на коні бунчужний.

— Ей, Юхиме Арсеновичу! — гукнув професор Яворенко, перемагаючи своїм співуче-веселим голоском рясний кінський копоток. — Куди путь держите, пане отамане? Чи не на турка, часом? Та глядіть, шараварів не закаляйте: бач, як розквасило...

Аж шию витяг із своєї теплої схованки, кенгурового коміра, як гукав.

Отаман Кривошлик незадоволено поморщився, насупив кошлаті брови: професор ординарністю поведінки виразно псував урочистість паради. Відсунувши безцеремонно назад себе булавою (музейною!) невеличку професорову фігурку, він майже сховав його за своєю огрядною постаттю. А сам виступив ще більше вперед — у червоному жупані, обтягнутім на животі широким слуцьким поясом (усе з музею!) і теж у пухнатій „шльонській” папасі, — як той пишний козарлюга на відомій картині Реліна, що регочеться, поклавши руки на черево. Тільки ж Кривошлик не тільки не реготався, а й не припускав найменшої профанації урочистости через будь-який сміх. Він підкинув голову, метнув проти сонця з-під кошлатих брів блискавичним поглядом, вимахнув булавою (справжньою, музейною, з самоцвітами, що свінули на сонці) — і ревнув своїм басилом:

— Здорові були, козаки січовії!

— Слава батькові отаманові! — широкою луною озвалася козацтво.

Від гуку сотень горлянок, здавалось, сколихнулося нерухоме повітря і вдарило холодм професора Яворенка. Він нервово здригнувся і дужче сховався в свій комір, а на видочку йому з'явився такий вираз, наче він злякався тих духів, що їх викликав до життя своєю багаторічною діяльністю.

Голуби теж злякалися цього страшного крику і рясною

зграєю спурхнули з порталу та залопотіли крилами над парадом і музеєм.

За передовим парадним прямокутником потяглася довга кольорова стяга козацької піхоти, ритмічно вицокуючи підковами чобіт по мостинцю:

— Здорові були, пішее козацтво!...

— Га-ах! Га-ах...

— Слава-а...

Ще вище вгору, у високу синяву чистого неба знялися голуби, що досі кружляли були над музеєм, наставляючись, либонь, знову сідати. Тепер вони були — як білі пелюстки весняного цвіту, підкинутого жменем вгору.

— Га-ах! Га-ах...

— А нуте пісні, панове молодці! — гримнув бас отамана Кривошлика. — Гей...

І піхота вдарила на сто гін:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало...

І понесла тую пісню далі, вниз понад гриви акацій, — пісню, переплетену в одній гірлянді з багатьома прапорами кольору стиглої пшениці й блакитного неба. Понесла, щоб її чули і ті прапори бачили димарі, задимлені люди фабрично-заводського району міста або, може, й ті — в густих юрбах на хідниках та на бульварі, — хто міг ще плекати ворожі почуття до цієї краси...

Гей, не дивуйте...

— Раз-два! Раз-два...

— ...Сматрі, ребята! — кинув якийсь „парняга” в юрбі. — Хахландія пашла...

— Ех, і будем же резать! — процідив крізь зуби другий.

Що? Як? У присутності такої сили отакі ворожі розмови?

Василь Роговенко, що ходив у патрулях, навіть своїм вухам не пойняв віри, таке чувши.

— Чуеш? — озвався потиху до Марка Дашкевича, свого товариша.

— Що?

— А що босячня каже...

Кинулися хлопці до босяків, та їх як вода змила: сховались у юрбі.

Знавши про такі настрої серед великої частини міської людности, отаман Горобець у день паради „Запорізької Січі” значно посилив патрулі, щоб забезпечити її мирний перебіг. Бо він більш ніж хто інший у цей час розумів, що історичної краси без сили не буває. І щоб тую красу охоронити, пильнував передусім сили...

У центрі міста, проти того саду, що його „заснував” запорожець Глоба, стояла трибуна, омаяна жовтоблакиттю прапорів. Отаман Кривошлик, пропустивши біля музею основну частину „Січі”, спав на свого огиря і разом з джурою вихором промчався, випередив передові колони і взяв промовляти з трибуни, блискаючи проти сонця булавою.

— ...Україна незалежна... Будемо боротися з усяким ворогом...

— Слава-а! — гучали колони, як органи. А ритмічна їх, тих колон, хода підкреслювала: краса і сила! краса і сила...

Біля вокзалу колони обходили навколо кльомби - вимерзлої, безлисто-мертвої, мокрої — і, завернувши, ішли назад другим боком проспекту.

На сходях вокзалу, на широкому розкриллі його брами, стояв охоронець паради, носій сили із своїм штабом — отаман Горобець. Стояв твердо, упевнено, обтягнутий поверх бекеші португесею. Втілена бойова сучасність, твереза й свідомо своїх завдань. До нього приїжджали вістуні й доповідали про стан оборони міста й історичної краси українського народу.

Сторубель аж рвався до Кривошлика: у нього ж теж вуса саме для такої паради. Та отаман Горобець не пускав: увесь штаб мусить бути на місці, на варті.

— Вартуй! Вартуй! — погукував десь збоку від парадного шуму паротяг. А луна передавала „туй-туй” аж туди, де, край мосту, стояла передова „українська” сторожа.

Що ближче до вечора, то дужче Оксана нервувалась. Та й як не нервуватись! Та ж мама вічно позакидає саме те, що найдужче потрібне! От хоч би й гребінець... Ну, чому б йому не лежати в певному місці? Вона добре пам'ятає, що поклала була, як розчісувалась уранці, на туалетний столик, біля дзеркала, а тепер як у воду впав...

— Та чого ж я? — не менш хвилювалась і Агрипина Антонівна. — Ти завсіди так: сама закинеш, а тоді на мене кажеш...

І вже шукали обидві. У розпалі тієї шуканини перепало навіть Оксаниній улюблениці Нявці. Оксана так її тьопнула, побачивши на ліжку, що та, перелякана, притьмом стрибнуло додолу, стрілою випроставши хвоста; кинулась до дверей. А як двері були зачинені, то вона безпорадно крутнулась, пасучи злякано-круглими очима кожен рух розлютованої господині. А потім шаснула в найнадійнішу свою схованку — під ліжко.

Бідна кицька! Хіба вона винна, що в них у хаті таке безладдя?

Гребінець знайшовся там, де його й не сподівались знайти: під подушкою на ліжку, а шукали на туалетному столику та під ліжком. Знайшла Агрипина Антонівна, а хто його туди поклав, — так і залишилось таємницею.

Але натомість пропали шпильки. І знов почалися всякі перекидання, зазирання туди, де вони хоч приблизно могли бути, Агрипина Антонівна навіть рачкувала долі, згиналася з старістю, щоб намацати їх, як вони впали додола.

Шпильки знайшла сама Оксана під скатеркою на комоді, а сховала їх там вона ж таки.

Немалий був для обох клопіт кучерявити найбільшу Оксанину красу — косу. Щоб вона хвилювалась, як жива, щоб дихала своєю пишнотою. На круглому серед хати столі стояв засвічений ще завидна гасник „Чудо”, сліпо блимав при денному світлі, а в ньому, в склі, розпікалося приладдя до кучерявлення. Власне, кучерявилась Оксана сама, а мати тільки дивилась та давала поради. Отже, стара ніби нічого й не робила, а відійти ніяк було. При найменшій її спробі узятись за інше діло Оксана так люто визвірювалась на неї, що та прикіпала на місці.

Хапались, бо діла було багато, а часу залишалось мало. Не пізніше як через годину-півтори по Оксану мав приїхати поручник Василик, щоб повезти до міського театру на вечір, що його влаштувала місцева „Просвіта”. Мала бути доповідь і мистецька частина, а потім — це найцікавіше! — танці аж до ранку. Такі вечори тепер, воєнного часу, не часто траплялись, тож не диво, що дівчина на порі надала цій події не абиякої ваги.

І Оксана всіх сил докладала, щоб „оформити” свої надії-мрії якнайкраще, якнайефектовніше. Які були ті надії, вона й сама виразно не могла б сказати, але десь глибоко в її свідомості чи підсвідомості наклеювалась констатація, що наявність у її теперішньому житті поручника Василика таки затуманювала образ Василя Роговенка. Правда, це було ще таке далеке, що вона й сама не сказала б, чия це була думка-мрія, її чи материна, бо мати ж дедалі настирливіше торочила їй про це.

Справді бо: Василь десь у більшовиків, а тепер при владі знов стали „українці”, і на його повернення не було майже ніякої надії. Та й його якась причетність до вбивства її батька не здавалась тепер виключеною. І це може вияснити поручник Василик своїм слідством... Ох!

Але як забути ті парубоцькі мрійні очі, великі й чисті, як дві „трагічні” слезини”?! Як забути його поцілунки — вогненні приторки пристрасно виризьблених губ? Та й вона сама впивалась тими поцілунками до самозабуття, до безуму... А він півпроказував, півнаспівував:

Ти ласкала мене, цілувала,
Мов спивала із уст напій,
І, як рідна, весь час тримала
Свою руку в руці моїй...

Струшувала головою — і поверталась до дійсності. А дійсність пригадала їй ту істину, що „не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються”.

Коли коса була похвильована кучерявленням, почалася священодія з прасуванням та придяганням сукні. Шовково-шелестку сукню вишневого кольору ще зранку вийняли з комоду. Вона була злежана, ніби пописана згортками, і треба було, щоб трохи відійшла перед прасуванням. Агрипина Антонівна заздалегідь підготувала прас, намучилась не абияк, поки розвела той вогонь. Не було ж ні доброго вугілля, ні таких, як слід скіпок. Дим заходив у вічі, як роздмухувала.

Але прасувати Оксана заходилася сама, не довірила слабким материним рукам та старим підсліпуватим очам. І прас, важкий, старий ще з села, аж жлацав у її дужих руках.

Не обійшлося без нервування й тоді, як стала сукню придягати. Оксана аж тепер усвідомила, що декольте могло б бути більше: вона ж уже не мала. Крім того, рукава трохи „тягло”. Коли б їй довелось танцювати, — незручно буде й руку піднести.

Та Агрипина Антонівна запевняла, що й декольте саме в міру, і рукава пошито добре. І взагалі сукня стоїть чудово.

— А як цілість? — питалася вже трохи заспокоєна Оксана, мавши на увазі не тільки сукню, а й косу та черевки на високих підборах.

— Та й цілість добра, дочко...

Оксана бачила себе в дзеркало, і це її більш заспокоїло, ніж материні слова. Сукня красиво облягала її „тілисту” постать („буду така, як мати”, подумала), а високі підбори „по-жіночому” вигинали тую постать, випинали достиглу опуклість високих грудей. Коса, похвильована з боків, підбрана ззаду, обрамляла лице золотистим шумовинням.

Залишалося ще розв’язати останню проблему: прищиплювати їй над грудьми з лівого боку роблену троянду чи ні? Коли б не було дуже крикливо!

Примірила: червона троянда на тлі темновишневого шовку була не зайва.

Наостанку Оксана припудрувала трохи носа, особливо ластовиння, що тепер робило її трохи блідою. Але то, може,

від хвилювання. Посміхнулась, обернулась до матері, задоволена собою:

— Ну, як?

— Та добре ж, кажу, дочко. Ти в мене красуня...

І мати зідхнула нишком: красуня, а тільки чи матиме долю? Часи ж тепер такі, що ніде тую красу й показати.

Отже, з усією роботою впорались швидше, ніж сподівались. Уже Оксана була готовісінька, уже почало поночіти і вікна звідти позапинало темними запиналами, зробивши потрібним світло гасника, а поручника не було. Це чекання було гірше за одягання. Оксані ж, так пишно одягнений, не можна вже було, як кажуть, і за холодну воду братись, не можна було навіть сісти, щоб сукні не пом'яти передчасно. А головне — неспокій. А як щось станеться, і він не приїде зовсім? Хіба тепер як? Несподіванки всякі можливі...

Та от на вулиці біля їхньої хати загуло й ніби зідхнуло авто... Ах, авто! Це теж не абищо — проїхатись автотом, прошуміти вітром!...

Коли задеренчав сподіваний дзвінок, Агрипина Антонівна „побігла” відчиняти, а Оксана ще раз, уже востаннє глянула в дзеркало. Глянула — і з жахом тепер побачила те, чого не бачила й не спостерегла раніш: ніс показався їй трохи припухлим, немов після плачу. Йй здалося, що вона через такий ніс заугнєвить, як обізветься. Ухопила мерщій пудреницю й махнула швиденько пухнатим по носі. Посміхнулась, очі свінули золотими іскрами — і знов заспокоїлась: то була тільки зорова омана, ота припухлість, від недостатнього освітлення в кімнаті.

Світло ж творило тільки обмежену сферу, над столом, голоним чином, а по кутках стояли привидами тіні.

Увійшов поручник Василек, блискучий, до граничної сизини поголений, напахчений, по-лицарському до всяких послуг дамі готовий.

— Можемо їхати, панночко Оксано! — урочисто доповів, цілючи руку. — Самохід чекає на вас.

Говоривши, він блискав золотим зубом, мов жариною в роті, саяв білістю решти зубів з-під смоляно-чорних вусиків. І від того його смагляве лице ніби засвічувалося.

Тепер Оксана не помітила нічого хижого в тих його зубах, навпаки — ця його манера говорити їй подобалась.

Агрипина Антонівна запросила гостя присісти, мовляв, поки Оксана одягнеться. Поручник був сів, але, бачилося, з непослабною напруженою чуйністю, щоб не пропустити якоїсь нагоди для лицарської послуги дамі. Тож скоро тільки Агрипина Антонівна зняла з вішака Оксанину бекешу, як він підскочив із свого стільця, з вишуканим уклонем узяв

у старої жінку тую бекешу і, розіп'явши її на руках, чекав миті, коли можна буде покласти її панні на плечі. О, так, цього не можна було заперечити: з нього був справжній кавалер-лицар, людина доброї „західної” культури! Це імпонувало і матері, й дочці.

Коли Оксана одягла перед дзеркалом свою шапку-кубанку і зробила рух усім тілом із значенням „одягатись”, поручник, як на пружині, підскочив до неї, з розіп'ятою на руках бекешою. А як панна вихилила назад руки й глянула кокетливо (так! так!) через плече на приємного тепер їй кавалера, він спритним рухом обгорнув — одягнув бекешою пишне Оксанине тіло.

— Дякую! — сказала Оксана.

— О, прошу...

Перший Оксанин кокетливий погляд в його бік окрилив поручника, це відбилось і на його виду, і в усій його рухливій фігурці. Це ж був виразний знак надії. Це був натяк на будь-що-будь непогану партію для нього. Це ж бо все такі священича родина, з певною культурою, а це не часто трапляється на цьому „Сході”. І одягатись уміють, дарма що бідні. Та вже зовсім уподобалось йому, коли Агрипина Антонівна подала йому загорнуте в легку хустку боа, щоб він узяв до авта, на той випадок, як у театрі Оксані доведеться роздягтися.

Звичайно, доведеться... Він сам наказав огріти театр (це тепер не так легко), і роздягтися можна буде з самого початку. Бо які ж танці в холодному приміщенні?

Коли молода пара виходила з кімнати, Агрипина Антонівна перехрестила їх у дорогу. Проте їх спіткала прикра пригода ще в домі. У вітальні, через яку вони проходили, був Мишко Бондаренко, довготелесий надолобень у кадетській уніформі, і той Мишко ні з того, ні з сього кинув на їхню адресу:

— А, укрαιонци! Самопер попер до мордописця...

І дурник зареготався:

— Ха-ха...

Поручник стенувся нервово, але стримався, зважаючи на Оксану. Оксані до болю було соромно за брата-хулігана, і вона, ніяк не відгукнувшись на його вибрик, похопилась перейти вітальню.

Надворі морозний холодок приємно вдарив в обличчя, захищав бадьоро за щоки.

Місто було занурене в темряву, бо рідкі ліхтарі розкидані по вулицях, не могли боротися з ніччю, а біля Бондаренкового дому і взагалі ніякого світла не було. Було також тихо. Ті поодинокі рушничні постріли, що зрідка ляскали у різних районах міста, тільки підкреслювали тишу,

не порушували її. Та й на ці „звичайні” вже постріли ніхто не звертав уваги.

Оксана з світла не зразу зорієнтувалась — де авто. Те приємне їй тепер авто, що мало понести її в якийсь майбутнє. Та ось і воно. Принишкло чорненьким жучком у тіні паркану, чекає. Її чекає, Оксану, їй така шана, не кожній тепер це приступне!... А все це разом — авто, незвичайний кавалер — австрійський старшина, незвичайно напахчений, і бал напереді — незвичайно хвилювало Оксану, зривало на крилах мрій. Супроти її буденного життя це було щось таке, як казка. А вона була головна героїня в цій казці!

Поручник обережно підтримав Оксану за стан, допомагаючи всісти, і вона пірнула у м'яке сидіння. Сам поручник зайшов з другого боку, сів поряд з нею. І Оксана вперше відчула в темряві біля себе його інтимну близькість... відчула його пахощі.

Поручник сказав рушати, шофер заскреготів чимсь там у моторі, і авто м'яко гойднуло з місця. А потім зашумів повз вуха вітер, зашумів гостріше, ніж Оксана сподівалась. Незабаром вони летіли вже вниз Польовою, наче в чорну прірву шугали, проколюючи її фарами авта, що підскакувало на нерівностях бруку.

Оксані від незвички їхати автом завмирало серце, і вона довірливо тулилась до поручника, навіть хапалась за його рукав, як авто дуже вже підкидало або хилилось набік на поворотах. Особливо страшно було на крутій Садовій.

— О, не хвилюйтесь, прошу вас! — заспокоював щасливим шепотом поручник. — Іван — досвідчений шофер.

Оксані тепер імпонувала його впевненість, чоловіча мужність, дарма що та мужність була досить несподівана як на його дрібну постать. Але він умів зробити з себе щось багато значніше за непоказний зверхній вигляд, надолужував характером свою фізичну непоказність.

Із Садової авто виїхало на рівний Катерининський проспект („Досі ця ненависна назва”, шепнув Оксані поручник) і, повернувши ліворуч, покотилося до білого, освітленого під козирком театрального під'їзду.

Білість і освітленість театру гостро контрастувала з чорною хмарою сумезного міського саду, що його колись заснував запорожець Глоба, — сад був похмуро-мовчазний. У ньому, здавалось, таїлись якісь небезпеки для ясно-веселої на весь проспект картини-театру. Але ні поручник, ні тим більше Оксана, що так вірила тепер у „всеомгутність” цього старшина, напевно, не думали про будь-які небезпеки. Вони, як і вся інша публіка, спрагла розваг і спокійного

відпочинку, летіли, як ті нічні метелики, на це привабливе світло. Свідомо не хотілося думати про небезпеки, так вони набридли...

Коли авто, востаннє гойднувши, спинилось край хідника, у засягу світла, поручник Василик зграбненько вискочив з авта і широко відчинив дверці для Оксани. Будь-ласка, театр чекає на панну Оксану!

І все оце світло, і вся урочистість, наготована в театрі, — усе спеціально для неї ж таки, для панни Оксани...

І Оксані, улещеній, піднесено настроєній, притьмом заманулось, щоб її в цей момент хтось із знайомих побачив... А особливо з знайомих дівчат... О, не одна із них просто луснула б з досади, що не вона приїхала автом, у товаристві такого блискучого австрійського старшини...

Та біля входу крутилась якась невиразна публіка, крутилася, сновигала сюди та туди, справді, як ті нічні метелики у світляній сфері. І нікогисінько із знайомих...

Поручник Василик уміятно підхопив Оксану попід руку і повів її під обстрілом заздрих поглядів публіки; дехто — це Оксана укмітила — навіть голову задирав, щоб подивитись на пишну пару.

А через скількись хвилин Оксана, залишивши бекешу й шапку в роздягальні, легка й окрилена передсмаком нового для неї „світського” успіху, не входила, а випливала на блискучий паркет фойє, — як та лебедиця на чисте плесо озера. Несла легко своє молоде тіло, пишноту ясної коси, а плечі їй окривало розкішне боа з срібного лиса. Наче живий лис спочивав на її плечах, поклавши спокійно голову на її вигинисту спину.

Серед публіки в фойє була майже половина військових, зокрема юнаків, зодягнених у козацькі вбрання (блакитні, не дуже широкі штани, сині куртасики, м'які білі шапки з червоними шликами, низько причеплені шабельки-кортики). І Оксана зразу ж відчула на собі допитливі дотики їхніх захоплених її вродою очей. „О, такої досі ще не було тут! — бачилось, казали тії очі. — І де той галичмен таку красуню нагибав?”

Тільки ж горда постава не дозволяла Оксані дивитися набік. Груди їй повільно ворушили м'яке прикриття — боа, очі золотіли іскрами, відсвічували вогні люстер із-під стелі. Тії вогні багаторазово помножувались у високих ясных дзеркалах фойє, що відсвічували у своїх прозорих глибинах також увесь святковий рух публіки.

Оксана, проходячи повз дзеркала, скошувала обережно очі на ті глибини і з задоволенням бачила свою пишну постать у них. Обертала також усміхнене лице й до свого кавалера, і в його очах та всій поведінці, теж як у якомусь

дзеркалі, знаходила підтвердження своєї чарівливості. Поручник же просто в'юном увивався біля неї, брязкав острогами й шаблею. Ремені португелі, що туго стягала його стан, рипіли, як він вигинався. Напомажене його волосся лисніло, відсвічуючи світла фойе.

— Може, панна Оксана зволять ласкаво заглянути до буфету? — запитав поручник, як вони дійшли до кінця фойе й опинилися біля входу до буфету.

Навіть буфет є? О, це надзвичайно!

Так, навіть буфет... А як же інакше? Без буфету не було б повної краси вечора. І поручник дав зрозуміти, що й тут не обійшлося без його втручання. Бо тепер же („прошу вас”) такі часи, що тільки військові можуть щось добути й для буфету. Правда, буфет вийшов не дуже то пишний, але є що з'їсти й випити. Є гостреньке („для вояків, розуміється”), але є й солоденьке для непитущих дам („хе-хе”).

У буфетній залі людей було повнісінько, і гуло, як у вулику. У повітрі сизів хмарою тютюновий дим, а самого буфету навіть не видно було, — так його обступили.

Поручник Василик знайшов незайнятий столик, посадив свою даму, а сам кинувся мерщій до буфету, пробиваючись боком крізь юрбу, що досить шанобливо його пропустила. „Поручник Василик, — сказав хтось неголосно, — начальник контррозвідки”. Поручник перехилився до буфетника, щось там йому шепнув, і це викликало в того на вусатому обличчі (настовбурчені, неслух'яні вуса) ціле сяйво влестливості до такої важної персони.

За якусь там хвилину на столі перед Оксаною були „канапки”, кусники торту і пляшка солодкого вина. Вино, звичайно, тільки для настрою...

— Прошу не погербувати! — мовив поручник, наливаючи в келихи вина. — Рекомендую насамперед канапочку.

— Канапачку? — засміялась Оксана. — У нас на канапу сідають...

— У вас сідають, а в нас їдять, — відпарував тим же тоном, але з галянтним жестом поручник. — Це ваші бутерброди. Властиво, це по-німецькому, дарма що німці так цього не називають. У них це зветься „обкладений хліб”. Але випіймо найперше!

Він підніс свій келих і запропонував випити за зміцнення їжньої приязні. Чи не так? Хай панна Оксана не боїться: вино тільки солодке.

Оксана кивнула згідливо головою і перехилила в рот приемне солодке течиво. Зразу ж і відчула, як це течиво ще вище піднесло її на крилах. Їй стало зовсім весело. І смагляве, майже „чорне”, як у цигана, поручникове обличчя показалося їй ще приємнішим. Чистенький маленький хру-

щик, але, справді, культурний, запобігливо-уважний, а як на тутешні кола — блискучий...

Поручник теж, либонь, відчув силу випитого вина. Його очі засвітились вимовними іскрами, золотий зуб разом з білістю решти зубів приємно миготів, як він сміявся. А сміявся він тепер частіш, як перше, якимось безпосередніше. І в мові став невимушено-гомінкий. Підлив вина ще — Оксани й собі... Запропонував тепер випити за любов між двома істотами, не сказав: між ними, а взагалі між жінкою й чоловіком, бо вона, мовляв, п'янить, як і вино...

Поміж столиками протовплювались інші пари, шукали місць, бо навколо кожного столика сиділи люди, як мухи навколо крапель меду. Але до поручника Василика й Оксани не підсідали: боялись, мабуть, „зачіпатись" із ним, бо здебільшого його знали, як задираку. Та й австрійська уніформа трохи відчужувала. Крім того, їхній столик стояв збоку під стіною.

А взагалі в залі стояв гомін і рух; лунав сміх, іноді й п'яні вугуки. Десь у протилежному від нашої пари кутку озвався приємний тенор:

Ой, що-о ж бо то та і за во-орон...

Прийшов Мишко Бондаренко і зразу ж збив бучу, вимагаючи в буфетника горілки. Говорив по-російському, тільки зрідка вставляв перекручені українські слова, з явним заміром поглузувати з української мови. Це з його боку було досить необачно, бо ж атмосфера в залі була така „українська", що тільки такий дурень, як Мишко, міг не зважати на неї. І правді: на його патякання зразу ж звернули увагу. Від одного столика підвівся, залишивши свою перелякану даму, уже підпийлий старшина. Ішов поточуючись, зачіпаючись за стільці, але простував прямо до Мишка.

— Ти чого тут, кацапська твоя морда, розоряєшся? — заревів люто. — Геть відціля, щоб і дух твій кацапський не смердів тут!..

І виважив уже був руку, щоб заїхати хулігана по вуху, але котрийсь із тверезіших чоловіків перехопив тую руку, щоб не допустити до непотрібного бешкету.

Поручник Василик хотів був кинутися й собі туди, але в цей час прийшов військовий патруль — двоє вояків у дублянках (отже, з Республіканського коша). Один з них був високий юнак з мрійними очима — Василь Роговенко. Коли він проходив між столиками, око його впало на косу кольору стиглої пшениці, що невиразно щось йому пригадала. Але дуже роздивлялись у цій зам'ятні ніколи було. Та й світ цей був для нього такий далекий — якась панна

з вищого товариства і австрійський чи що старшина, що йому й на думку не могло спасти шукати тут когось близького, рідного...

З Василем був його товариш і друг Марко Дашкевич.

Підійшовши до хулігана, хлопці підхопили його під руки і, хоч він опинався, повели, як не пишного, з театру. Дехто навіть із публіки підштовхував його в спину...

Вечір розпочав своєю доповіддю український соціал-демократ Ісаак Мазепа. Невисокий чоловічок за високим пюпітром. Ніби сонний на виду, з заспаними очима. І говорив не дуже гладко — затикувався, видушуючи думки. Але те, що Василь почув з його уст (вони з Марком стояли в залі біля входових дверей), було справжнім відкриттям для нього.

Насамперед Василь звернув увагу на його прізвище: „Мазепа”. Як у давнього гетьмана, отже, мабуть, якийсь його нащадок. Та говорив він уже не так, як гетьманці! І це багато важило: нові часи не потребують повороту до старого. Тепер інше життя, інші відносини між людьми, тому й „українці” мусять бути іншими, такими, як усі сучасні культурні народи, а не якимись музейними, зорієнтованими на XVII-XVIII сторіччя. Через те й у Києві тепер Директорія (як була колись за революції у Франції) на чолі з великим українським письменником Володимиром Винниченком. І тому має бути скликаний трудовий (а не якийсь інший!) конгрес, що репрезентуватиме інтереси трудового народу — селян та робітників. І доповідач закликав „громадян” (а не „посполитих”!) свідомо поставитися до цих важливих виборів.

Оксана сиділа поряд з поручником Василюком у передньому ряді і більше прислухалась до самої себе, до своїх переживань, ніж до того, що говорив промовець. Політика — не жіноче діло... Політика — нудьга, нецікаве... Вона тепер думала про те, до чого може довести її знайомість із поручником Василюком. Якщо він запропонує їй одружитись, не виключене, що вона не відмовить йому. Не біда, що він напівчужинець тут. Вона згодилася б навіть поїхати до Галичини, де в нього — він казав — батько священиком на селі, має якийсь маєток. Отже, це їй забезпечить майбутнє... Але як довго говорить той нудний промовець! Мимрить... мимрить собі під ніс. І постать якась сіренька, непоказна, одягнений теж погано. Без краватки навіть... З місцевих, напевно. І як вигідно від нього відрізняється галичанин, що сидить обік неї!

Скинула оком на поручників профіль: ніс з горбинкою, горішня губа наїжена вусами... Трохи, правда, чудний у своїй пихуватості...

— Чи панночка хотіли щось сказати? — стрепенувся під її поглядом поручник.

О, ні, вона нічого не хотіла, вона тільки так глянула...

Нарешті мимря-промовець доїхав своїми волами і сказав „тпрр!”

Несподівані для Оксани оплески рясно вкрили його слова-побажання: „Хай живе... хай”... Особливо щиро плескали ті, що стояли ближче до виходу. Плескав з усієї сили й Василь Роговенко. Плескав і думав: „За таку владу — українську й справедливу варто і треба боротись”...

Світло, заливши залу знов, дало відпочинок слухачам. Усі зарухались, закрутили головами, оглядаючись, загули, як розтривожені бджоли.

Завісу — два крутошиї лебеді, симетрично намальовані і вицвілі, як старий гобелен, — наче хто взяв та й розпанахав ножем згори вниз, роз’єднав тих лебедів, а тоді дві півки помалу розсунулись на два боки. Важкі фалди ще трохи погойдались по краях сцени, а потім заспокоїлись, притулившись до тих країв.

Та очі публіки зразу ж відірвались від тих фалд, щоб притьмом глянути вглиб сцени. А там усі побачили приміщення державної установи, власне, приймальню кімнату Софії Сліпченко, головної дієвої особи в Винниченковій п’єсі „Між двох сил”. „Просвітянські” актори-аматори ставили тільки четверту дію цієї драми, з огляду на малий час, бо мали ж бути ще танці.

Вечір. На столі горить гасник. Софія, в червоній кошинці, як репрезентантка більшовицької влади, приймає делегації від місцевої людності. Ось увіходять робітники. Похмурі, засмальцьовані, чимсь незадоволені. Софія до них весело, бадьоро (українською мовою): „Отже, товариші, вся справа в ваших власних руках”. Робітник: „Та це само собою... А тільки: щоб тієї самостійної України тут і духу не було... Нам вона без уніманія”...

— От чортів кацапура! — обурився хтось із публіки.

Софія, збентежена, пояснює, що справа не в самостійності, а в тому, що й радянська влада визнає українську мову на Україні... І товариш Ленін ще до революції писав...

— Еге, визнає чорта лисого, — відгукнувся той самий голос із публіки. — У Самарчику розстрілюють усякого, хто по-українському обізветься...

Робітники не відмовляються від своєї думки і демонстративно виходять, щоб шукати „справжніх товаришів”, таких, що не розмовляють „по-хахляцькому”.

Увіходить фабрикант Білянкевич і, апелюючи до українського патріотизму Софії („ваші товариші все вивозять з

України”) просить залишити промисловість у руках приватних підприємців... Білянкевич говорить каліченою українською мовою.

— Має рацію! — згодився з Білянкевичем активний глядач-слухач.

Та Софія відмовляє, каже, що фабрики будуть передані народові, що він може працювати на своїй фабриці, як фахівець тільки — не власник.

— „Правильно!” — подумав Василь Роговенко. — Фабрики — робітникам, земля — селянам”.

Білянкевич виходить, а натомість Софіїн секретар (її брат Тихін) упускає групу селян. Серед них один у салдатській шинелі, другий у кожусі. Той, що в шинелі, забалакав перший, але заборсався в тенетах „панської” мови і нічого не сказав.

— Ото дурило! — гукнув голос у залі. — „По-панському” захотів...

Думку селянської делегації висловив нарешті селянин у кожусі. Він сказав, що хоч вони усі „болшовики”, але просять „господ товаришів” „прекратити слободу” та всякі інші „безобразія”. Бо нема „спасенія” від тієї слободи”! Там зарізали, там спалили, там обібрали... Ну, тай красногвардійонців чи не можна б повиганять к чортовій матері у їхню Расею?

„Це ж ті, що я з ними в Самарському лісі був, — подумав Василь Роговенко. — Справді, „півтора людського”, як каже дядько Іван.

Софія нічого не вгадала з селянами і відіслала їх до „товариша Савченка”. Але розмови з делегаціями показали їй, у якому клубку суперечностей вона, українська інтелігентка, що пійшла з більшовиками, опинилась. Пішла вона з ідейних мотивів — щоб визволити український народ всебічно — національно, соціально й морально, бо такі гасла оголосили були щодо України більшовики. Цей „клубок” для Софії збільшується, як до приймальної входять „справжні товариші” — Семянніков і Сорокін. Їх теж нервує Софіїна українська мова, хоч це керівні більшовики, інтелігенти. Сорокін з цинізмом признається, що то він закрив залізничну українську школу і спалив українські підручники. Ці „справжні товариші” не довіряють і їй, приховують від неї важливу звістку про наступ на місто гайдамаків.

Знадвору чути дедалі більшу стрілянину. Вбігає група більшовиків, що відступають перед наступом гайдамаків. Не мавши іншого виходу, вистрибують у вікно...

— Ага! — загальна радість у залі. Оплески.

Вбігає Софіїн брат-більшовик (Тихін), стурбований,

нагнить і Софію, щоб тікала. Та вона відмовляється, борсаючись у тенетах суперечностей: „українці” вважають її зрадницею, більшовики теж недовіряють. Вона „розіп’ята” між цими двома силами...

— „Чи не таке й моє становище?” — подумав Василь Роговенко, відчуваючи, як щось болюче підступило йому до горла. — „Там, у лісі, з своєю любов’ю до України, я був чужий, Луканько зизим оком мене накривав, і тут, мабуть, мені буде не краще... Уже ж і тут я можу висловлювати свою щирість тільки в інтимному щоденнику”...

Не переконавши Софії, Тихін в останню хвилину вистрибує в вікно. А знадвору гупають у двері, нарешті двері тріщать — і до приймальної вдираються „українці”: Софійн батько — старий Сліпченко (в українському козацькому вбранні, як Тарас Бульба), його зять Панас, що любить її (хоч одружений з її сестрою) і „вільні козаки”...

У залі гучні оплески, вигуки: „Слава!”

Сліпченко:

— „Хлопці, дивіться, це моя дочка-зрадниця, більшовичка. Я її породив, я її й уб’ю”... Наставляє рушницю. Панас злякано хапає його за руку, просить не робити цього: вона, мовляв, помилилась. Каже, що Софія прилюдно зречеться більшовизму, скаже, що вона помилялась. Але Софія відмовляється „каятись”. Сліпченко: „Ну, от, бачите”... Смерть зрадниці!”

Софія стоїть біля стіни, закинувши голову і розставивши, як на розп’ятті, руки.

До приймальної вбігає Софійна мати, стара Сліпченчи-ха, стає між батьком і дочкою. — „Не дам! Не дам! Не дам!,,

Панас пропонує залишити Софію насамоті, щоб вона подумала. Батько під натиском матері й інших піддається, і всі виходять. З вікна висовується Тихонова голова і шепотом кличе Софію тікати. Каже, що її чекає Грінберг (що претендує на її любов, але вона його не любить). Софія відмовляється тікати, тільки просить дати їй револьвер, нібито для самооборони. Той дає й зникає. Софія ховає револьвер у пазуху.

Знов увиходить батько й інші „українці”. Сліпченко: „Ну, надумалась?”

Софія вихоплює револьвер, приставляє до свого виска й стріляє. Мати з криком падає на мертву дочку. Сліпченко („тихо, розгублено”): „От-так, значить”... Панас безсило спирається на стіл. За вікном криваво, ясно пала пожежа і щораз ближче чути спів козаків „Як злетілись орли чайку рятувати” та радісні крики народу: „Слава! Слава!”...

І враз десь із балькону розтинається другий постріл, болючий, як розрив нервів. Над головами публіки свиснула

гадючим свистком куля і застряла десь над сценою; звідти посипався тиньк.

Бурею війнула паніка. Хто? Що? Звідки стріляють? Люди позскакували з місць, але ніхто не знав, куди тікати. Гістерично-голосно крикнув жіночий голос. На балконі зчинилась боротьба: лясь! лясь!...

Поручник Василик кинувся їй собі туди, з притиском шепнувши Оксані, щоб не рушала з місця. І як він це казав, уже навстоячки, схилений до неї, Оксана знов побачила хижий вишкір його зубів...

Але публіка досить швидко утихомирилась. Хтось із військових гукнув з балкону, щоб заспокоїлись, бо, мовляв, хулігана приборкано. Поручник Василик повернувся до Оксани. Виявилось, що це знов утяв штуку Мишко Бондаренко. Тепер його заарештовано, і вже не випустять, поки він, поручник Василик, не допитає його, не з'ясує, в чому справа. Як тільки звичайне хуліганство, то він — так приобіцяв Оксані — випустить його. Ради неї тільки — підкреслив. І від його хижого вишкіру вже не залишилося й сліду, він приязно посміхався, блискаючи золотом зуба.

Тим часом важкі пілки завіси зсунулися, несучи крутошиїх лебедів одного одному назустріч; закрили сцену. Світло залило залю. По публіці пішов заспокоїливо-мирними струмочками загальний гомін, і люди, заворушилися, знов почали виходити до фойє, до буфету.

Але картини, баченої на сцені, не можна було легко викинути з голови: це ж була страшна правда про трагедію України.

Танці! Яка це втіха для тих, що їхні сили ще тільки розгойдуються для життя, — для молодих, бадьорих, жадібних руху! Якими мріями наповнює їхню уяву гойдливий ритм вальса, несучи в невідомому далечинь, що вабить невловним видом щастя, радощів, любови!... Невловне видиво... Особливо тепер, коли навіть у театрі стріляють посправжньому... Тож, мабуть, не в одному серці радощі мішалися з острахом... Чи пощастить хоч наблизитись до чарівного видава?

Схована десь біля сцени військова духова оркестра схитнула, кинула в залю, звільнену від стільців, перші звуки вальса „Над хвилями Дунаю”. Низькими, спокійними хвилями полинули ці гойдливі звуки попід стінами залі, проймаючи потужним ритмом скупчену там публіку (хто сидів, хто стояв, але всі тиснулись, щоб дати більше місця для танців). І той ритм кликав, ритм ірвав кожного з місця...

Але середина залі була якийсь час порожня, немов пустиля без життя, без руху. Люди наче боялись іще повірити

близькому щастю. А як якийсь хуліган, що притаївся десь на балконі, візьме та й стрельне у перших відважних? Позаздрить на краплину недосяжного для нього щастя. Або щоб нагадати про смерть і війну, що чигають саме на таких, як тут зібрались, — молодих, бадьорих, жадібних щастя...

Та от з-поміж публіки таки виприснула одна пара. І закрутилася посеред залі, як самотній вихорець у пустелі перед самумом. Одна пара, а інші тільки дивились. Але вальс не вгавав, кликав потужно своїм тритактовим ритмом: раз-два-три, раз-два-три... Один веселий юнак у блакитних штанах, синьому куртасику й пухнато-білій шапці вискочив сам і, диригуючи руками, обіймаючи уявну партнерку, закрутився, завихрував. А його шличок язиком червоного полум'я залітав у повітрі, підкреслюючи ритмічне: раз-два-три... Кликав. І не втерпіла якась теж весела жіноча постать, сама полинула до нього — перебігла при очах сотень людей через порожній ще простір залі, впала юнакові в обійми, виповнивши їх реальним відчуттям ритмічного щастя... Так закрутилося вже два вихори в залі-пустелі. Та потужна сила унаочненого ритму незабаром потягла й інші пари, що стали випурхувати з публіки одна за одною, включаючися в загальне вихровальсування, зливаючи окремі вихорці в суцільний самум танцю...

І війнув непереможною силою той самум, вимітаючи з-під стін майже всю публіку, залишаючи там тільки оголені кістяки стільців... І загойдалась у ритмічному вирі гушта людей, злитих в одному відчутті щастя, духового відпочинку й розваги... Раз-два-три... Раз-два-три...

— Чи смію просити панночку на вальчик? — перегнувся блакитно-гарним коником-стрибунцем поручник Василик до Оксани, що сиділа на стільці, як на жариві, готова щохвилини підкоритись всепотужній силі ритму.

Оксана рівно звелася, зсунула з пліч боа, лишивши його на стільці, і поклала руку на трохи низьке для неї плече кавалера. Вичекавши момент, коли можна буде включитися в загальний ритм, вони пірнули в завихрену гушту, потонули в ритмі: раз-два-три... Раз-два-три...

Не зважаючи на малий зріст, поручник виявився добрим танцюристом. Аж дивно було, як він, із своїми малими силами, увихався в танці, просто „носив” свою партнерку в повітрі. Водночас говорив.

Говорив про те, що вже само просилось на язик. Але й цим разом починав здалека... От чи пригадують панна Оксана їхнє перше знайомство? Це було в українській книгарні „Слово”... Раз-два-три... Панночка спитали його про становище в Самарському повіті... Раз-два-три... Чи можна

тепер запитати, чому це панночку цікавило? Раз-два-три...

Поручникові хотілося почути, що це був для неї тільки привід для знайомства з ним. Оксана не повинна була б казати це прямо, а так якось дати зрозуміти. Та Оксана пригадала справжню причину — пекучу ще тоді для неї потребу довідатись про долю мрійноокого повстанця, і зашарілась, як троянда... Ой ті дві великі „сльозини з трагічним блиском”! Краще б про них тепер не згадувати!

Поручник Оксаніне почервоніння зрозумів на свою користь і ще вище полетів на крилах свого чуття, ще завзятіше закрутився в вальсі. Раз-два-три... Раз-два-три...

Оксана сказала, щоб приховати те своє почервоніння:
— Та то ж наш повіт, я там виросла...

Отак пак! Це поручника трохи розхолодило. Проте вирішив говорити рішуче... Чи хотіла б панночка Оксана, щоб він сказав про своє перше від неї враження? Так? Що? То він скаже... Таке, як в одній поезії молодого й талановитого українського поета Павла Тичини: „Я рідну стрів”... І потиснув їй руку, ніби для того, щоб упевненіше вести в танці. Атож, почуття рідности до неї прокинулось у нього тоді зразу... От таке, наче давно вже знав, бачив ці очі переливно-зелено-блакитні, чув грудний, трохи глухуватий голос і заразливо-дзвінкий сміх... А потім провів додому і, звичайно, не випадково бував у них... Раз-два-три... Раз-два-три... І коли б панні Оксані це не було неприємне, він би хотів надіятись на її прихильність до нього... Просить про це також сказати й її шановній матусі...

Тепер Оксану поняло почуття якоїсь буйної радості. Це ж уже була виразна перемога, це вже було те, без чого їй було б просто нецікаво жити. Її несли в танці вже не так руки верткого пана поручника, як власні крила, до яких ті руки були тільки допоміжним додатком. Правда, вона не могла б сказати ще й тепер, чи цей сухорлявий, з цигануватим обличчям чоловік був їй довподоби, але на безлюдді й Хома — чоловік. Це все таки краще, як нікого...

... Авжеж, і її мамусі щоб сказала, бо він має цілком поважний замір...

— Ах, до чого тут ті патрулі!? — раптом прикро поморщився поручник і кивнув головою в куток, де на звільненому від публіки місці стояло двоє молодих вояків у дублянках, з рушницями через плечі. — Скільки тут озброєних військовиків, а той настирливий отаман Горобець ще й своїх хлопців понасилав сюди... Тільки псують відпочинковий настрій...

Оксана й собі глянула в той бік, але тільки мигцем, не уважно, будши заглиблена в свої власні переживання. Ну, що ж, вояки та й годі, вони їй не заважають...

Та один з тих вояків похитнувся від того її погляду, як від фатального вдару, похитнувся і навіть рукою вхопився за стіну, щоб не впасти. Серце тьохнуло так, немов аж підкинуло ним. Отака страшна зустріч після довгої розлуки! Леле, отака зустріч...

Василь Роговенко пізнав свою — не свою тепер Оксану! Ту дорогу дівчину, що її він тепер повинен обминати! Та ще й в обіймах того, хто спеціально стежить за такими злочинами, як той, що тяжить над ним, Василем, недавнім невільним більшовиком, — в обіймах начальника контррозвідки! Отерп усім тілом, а очі тремтливо тяглися туди, де в гущі танцювального самуму плавала пишна коса кольору стиглої пшениці... Коса і, мабуть, по-давньому чарівні очі русалки...

— Ходім, Марку, звідси, — озвався потиху до товариша.

— Чого? — здивувався той. — Тобі не цікаво дивитись, як танцюють?

Василь мовчки пішов із залі, Марко — за ним...

Але тут раптом сталось жахливе: будинком театру струснув близький вибух. Один — і зразу ж другий... Гррр-ах... ах... ах... Задзвеніли шибки десь угорі, посипався тиньк.

Що таке? Звідки? Не грім же на початку січня?

Сама собою вмовкла оркестра, болюче урвавши ритм вальса, і вальсуюча юрба, усі її верткі вихори спинилися на півоберті... Завмерли...

— Це з гармати! — гукнув хтось переляканим голосом у тиші.

— Ой, Боже! — верескнув жіночий голос.

І вже не бурею, а гураганом схопилась паніка. Усі кинулись до виходів, лізли потопом одно на одного. Безладні, тривожні крики: „Іване, де ти?“ — „Грицю, сюди!“ — „Ой, задушили“... І за якусь там мить подмух смертельного страху вимів усю залю — публіка вже гістично билася в фойе, у вестибюлі.

Поручник Василик скинув однією рукою безвільну Оксанину руку з свого плеча, а другою хапливо відстібав кобуру. Оксана відчула й бачила переляканими очима, що руки йому трусилися, Сухе його обличчя загострилось напруженою пильністю, хижо гостро-блискучим поглядом наїжилось, наче він приготувався стрибати. А з-під п'явок-вусиків свінув знайомий їй вишкір зубів. Потім він кинув Оксану, вискочив на сцену й закричав до насправді вже порожньої залі, щоб публіка не товпилась безглуздо, бо будуть жертви. Але його голос прозвучав, як комариний писк у бурю.

— Військові до мене! — наказав і вистрілив у стелю. Але могутній, двиготливий і ще ближчий вибух гарматня

заглушив цей його постріл. Здавалось били прямо по театрові.

Натовп у вестибюлі натиснув на двері, кожне лізло наосліп, утративши притомність. Двері затріщали...

— Махнівці наступають з Амура! — гукнув чоловічий голос десь у дверях.

— О-о-о! — гув розпачливо натовп...

Поручник Василик стрибнув із сцени. До нього бігло декілька юнаків у козацьких убраннях, але фактично беззбройних, бо з самими шабельками-кортиками при боці. Поручник зиркнув на них, а тоді махнув зневажливо рукою: мовляв, „ідіть собі, з вами не навоюєш”... А потім ухопив задерев'янілу з переляку Оксану за руку. У правій руці тримав наган.

— А боа? — роззирнувся тривожно по порожній залі. — Де ваш лис?

„Лис” лежав не на стільці, а долі, ніби його здмухнув буревій паніки.

Поручник вхопив „лиса”, а потім владно повів Оксану не прямо до виходу, а в фойє, де вже було теж порожнісінько. Нічого їй не говорив, а тільки вів. Вів, а сам зиркав на всі боки, з отим хижим вишкіром зубів, шукаючи, либонь, легшого виходу чи запобігаючи можливому нападкові. Оксана й не зчулась, як вони опинились у роздягальні, майже порожній, бо багато людей і одяг покидали: життя дорожче. Поручник безцеремонно розштовхав тих небагатьох, що тут метушились, не знаючи, що робити — шукати одягу чи тікати; перескочив бар'єр і, мотаючись на всі боки, перекидаючи чуже, знайшов Оксанину бекешу й свою шинелю. Миттю одягнув свою підзахисну, що слух'яно й довірливо горнулась до нього як до єдиної своєї опори, і об'єк вже вільно — бо публіка порозбігалась — вискочили на вулицю.

Авто стояло на своєму місці. Іван, з револьвером у руках, нетерпеливо чекав на свого начальника.

А з-за Дніпра з важким кихкотом, повизкуючи, летіли гарматні, вибухали й освітлювали ніч. Махнівці били не по театрові, а по близькому від театру Озерному базарі. Там уже палали якісь будівлі, з лускотом сиплячи іскрами в високе, морозно-зоряне небо. З жахливою прозорістю (близько!) торохтіли скоростріли, трохи чи не по цей уже бік мосту. Але то ще могла бути тільки слухова омана — щодо такої близькості, через те що луна повторювала в місті, в лункому повітрі ті постріли. Ніби горіхи в бляшаній посудині пересипала, перегортала.

За одну мить авто зірвалося з місця і пірнуло в темряву близької Садової. Їхали від бою геть — нагору, мотор

з великою напругою гув, гув, як незадоволений джміль, перемагаючи опір крутого узвозу.

Прощаючись з Оксаною, поручник шепнув їй:

— Що б не сталося, я вас не забуду...

Коли Оксана ускочила в хату (їй швидко відчинили), до неї кинулись — мати, дядина, дядько. Всі були на ногах, повдягані, дарма що вже була друга година ночі. Перелякано розпитували: що таке? хто стріляє?

— Махнівці... анархісти...

— Махнівці?!

Усі вже чули про гуляйпільського „батька Махна”, але ніколи не думали, що він може на таке велике місто напасти. (До речі, мабуть, так, як і контррозвідка поручника Василика). Чули про Махна, але чого він хоче, яка його „програма”, — про це ніхто нічого не міг сказати.

Стривожена, перелякана, Оксана хапливо оповідала про те, що було в театрі...

— А де ж Мишко? — згадала раптом Ольга Пилипівна.
— Чи ти його там не бачила, Оксано?

— Мишка заарештовано...

— Як?!

— Хто?!

— За віщо?

— „Українці”. Він вистрілив у театрі... Напився п'яний. Один раз вивели були, а він знову зайшов — і вистрілив...

Хижою шулікою визвірилась дядина на Оксану, захищаючи своє шулічення... „Українці”!... Це вона з ними водилася... Хай тепер наступають махнівці! Так їм і треба, тим „українцям”! О, як вона їх ненавидить! „Тре-еба!” — перекривила. — „Когутня нещасна! України захотіли!... От махнівці їм покажуть Україну”...

Здавалось, вона кинеється на дівчину з кігтями. Оксану затулила собою мати.

— Та чим же дівчина винна? — обережно запротестувала Агрипина Антонівна, боячись розпалювати сварку. — Коли ж він напився та вистрілив... Міг же й убити когось...

Ольга Пилипівна вже зірвалася з припону.

— Не винна? А хто принадив сюди галичанина? Чого він унадився до нас? А тепер прийде нова влада та й скаже, що ми всі „українці”. Думаєте, сусіди не бачили, як сало приносив?...

— Та й ти ж брала...

— „Брала, брала”... Якби ви не принадили, то й я б не брала... Ви мене підвели на це. І хлопця відбили від хати. Йому ж і куточка дома не було... Хоч не хочеш, нап'єшся, як таке дома...

Оксана, ухопившись за матір, із жахом дивилась на

дядька. Бачила, як кошлаті його брови насунулись хмарами на очі, розкустране волосся настовбурчилось, борода го- стрим клином наставилась уперед...

І враз дядько як не грюконе кулаком по столі. Аж га- сник підскочив, а скло брязнуло й розскочилось на скалки. Диякон ревнув щось не своїм голосом і став бігати по хаті, хилитаючись довгою постаттю в рясі у тремтливому й чад- ному тепер, схожому на гнилу квітку, світлі гасника.

Але черговий близький вибух гарматня заглушив цей його рев. Шибки в вікнах забряжчали, у щілини віконниць заблискала спалахами блискавки недалека пожежа.

Усі принишкли з ляку. Тільки диякон далі бігав, пов- ний несамовитої люті, згинаючись довготелесою постаттю, матляючи довгими рукавами рясі. Зачепив ногою й пере- кинув табуретку, що стояла біля столу. Стук від її падіння подіяв на людей майже так, як новий вибух гарматня.

— Чого йому треба було напиватись?! — скрикнув у загальній тиші диякон. — Закатую, як попадеться в руки!

Лють його така була страшна, що жінки вмиль обір- вали свою сварку. Оксана з матір'ю кинулись до своєї кім- нати.

Але вже аж до ранку ніхто в домі не спав: прислуха- лись, напружені страхом, до безугавної стрілянини, вибухів, татакання скорострілів, до блисків пожеж, що розпанаху- вали ніч.

Три дні гатили махнівці з гармат із-за Дніпра по Озер- них рядах, а часом сягали й далі, б'ючи без націлювання по вигнутій сідлом панорамі міста. Ніби розкладали тими пострілами вогнища, що розцвітали вночі, як великі пекель- ні квіти, і блідли вдень, завидна. Із самих же Озерних ря- дів залишились уже тільки обгорілі стіни, ті задимлені руїни зяяли чорними ранами вирв та вигорілих вікон; з де- яких із тих дірок курів ще дим, спокійно, звивистими га- дюками виповзаючи вгору...

Але тепер, на четвертий день, уранці, бій точився вже в самому місті, і більше діяли рушниці, скоростріли та ручні гранати, а гармати мовчали.

Махнівці наступали разом з більшовиками. Вночі вони пустили з Амура через міст поїзд-порожняк, а поки Криво- шликові козаки поралися біля нього, розбитого в тупику, пустили панцерний поїзд із військом, і те військо, селяни та матросня, напали майже ззаду на Республіканський кіш, що пильнував горішнього поверху моста.

І становище для „українців” ставало дедалі скрутніше. Горобець мусив відступити з мосту, на Провіантську ву- лицю...

У цій заплутаній ситуації поручникові Василюкові треба було знайти штаб Республіканського коша. А як це був район, де їхати автоматом посеред вулиці, під обстрілом, уже не можна було, то він подався пішки.

— „А тільки де ж це наші, шляк би його трафив?!” — подумав тривожно. — Мусили б бути десь тут”...

І він побіг униз попід парканами Широкої в напрямі до Катерининського проспекту, де ще, на його думку, міг бути отаман Горобець із своїми хлопцями. Біг, трохи прихилившись та підібравши поли шинелі. А кулі аж виспівували в чистому сонячно-морозному повітрі „пізнього снідання”, цвяхали батогами вздовж, справді, „широкої” вулиці, по другій перії якої починався Озерний базар: ф'ю-у... ф'ю-у...

Раз-у-раз ляскали постріли з рушниць, кулі висвистували, а хто стріляв і звідки, годі було добрати. Десь далі, ліворуч, очевидячки, біля вокзалу вряди-годи „мирно” татакав скоростріл, — обізветься й замовкне, а те татакання понесе далі луна: ах-ах-ах... Там же час від часу стукали „дерев'яні” молотки ручних гранат: очевидячки, бій точився на близькій відстані. Але здаля, з Широкої, бій видавався майже веселим, чимсь таким, як стріляння для розваги, приємної такого гарного сонячно-морозного дня. Тільки ж і в такому „веселому” бою якась випадкова кулька могла ненароком дзьобнути, і тому поручник Василюк пригинався...

— Ага, он де вони!

Ці слова поручник Василюк вимовив уголос, просто таки зрадівши, що нарешті знайшов своїх. Побіг у напрямі рогу Широкої й проспекту, звідки на мить вигулькнув був вояк у жовтій дублянці. Крутнувся за ріг останнього будинка — і відхитнувся назад...

— Стій! Руки вгору!...

Прямо йому в груди скерував кольта здоровенний матросяка, розхристаний, перехрещений скорострільними стрічками, обвішаний гранатами. Глянув поручник, — а їх, тих махнівців, ціла купа, чорний прапор, як хмара, затуляє сонце. Підніс руки вгору, ще не тямлячи гаразд, що сталось. Махнівці? Чому вони тут, коли „наші” боронять шлях до міста на Провіантській? І чи це він у полон потрапив? Отак безглуздо?

Матросило рвонув поручникову портупею з кобурою разом, зірвав, труснувши його дрібною фігуркою, як пір'їнкою, аж він мало не полетів сторчка, посковзнувшись.

А матрос стояв перед ним і на весь рот реготався:

— Ха-ха! От який горобчик Сивакові в сильце усковив! Офіцерик!...

І, бринькнувши себе по губах, викинув ритмічно ногами, широкими кльошами матроських штанів вимахнув:

Ех, яблучко, куди котишся?

До Махна попадеш — не воротишся...

Безкозирка на потилиці, з-під неї мичка буйного чуба матляється, і на тому чубі, а також на розхрістаних волосатих грудях сива наморозь понамерзала. А на шиї на ретязі-поводі кінському ще один револьвер теліпається, поручиків б'є, як матрос підстрибує. Такого страховища поручникові ще не доводилось бачити...

На це видовище позбігалися інші махнівці, усяково пообвішувані, як і матрос, зброєю, а декотрі з-між них були й у жовтих дублянках: мабуть, з убитих „українців” поздіймали. Багато було й у звичайних селянських лінтваревих кожухах. Оточили видовище колом.

Ех, і яблучко...

Матрос раптом спинився, посковзнувшись. А як вирівняв ходу, підійшов упритул до поручника і видивився колючими, по-ідіотському сіро-крижаними очима йому в вічі, випнув уперед щелепате підборіддя.

— Хто такий? Австріяк? Почому тут?

Поручник зопалу взяв імпровізувати „правдоподібну історію” — чому він „тут”. Він західний українець, а не австріяк, тепер приїхав сюди збирати майно Західно-української республіки... Він ішов до знайомих...

У цю мить пролунала якась команда, і махнівці юрбою кинулись за ріг, на Широку, либонь, щоб далі наступати. Поручник з матросом лишилися вдвох.

— Ладно! — перебив „історію” матрос. — Опісля розберем... А тепер горобчика треба приборкати.

Він відчепив від свого пояса шматок електричного проводу і зв'язав поручникові за спину руки, боляче стяг. Поручник аж засичав від болю.

— Гайда вперед! — махнув матросило рукою з кольтом уоперек проспекту. — Та швидше, бо, бач, стріляють!

І вони майже підбігцем перескочили мостинець, сховались під засніжені акації на бульварі, а потім і другий мостинець перескочили, опинившись під захистом високих будинків. Тут пішли спокійніше. Стрільянина виразно віддалялась із цього району — ішла нагору, підкочувалась туди хвилями, до Польової в один бік і до Соборного майдану — в другий. Було ясно, що „українці” відступають.

— Чуєш? — звернув на це увагу й матрос. — Украйонці дають драла...

Поручник ніяк на це не відгукнувся. Згадав раптом Оксану — що з нею буде, як босячня допадеться до того району? Навіть уявити моторошно було... А він сам уско-

чив у таку ідіотську ситуацію! Невже отак безглуздо й загине? Невже нема рятунку?

... — А тут водися з тобою! — раптом злісно не плюнув, а харкнув матрос. — Братва там уже по буржуях шастає, а я тут... Та хоч іди швидше, а то коцну вмах... таку твою мать...

І вдарив руків'ям кольта полоненого в спину. Усередиці в поручника заклекотіла люта ненависть до звірюки-матроса, але він був безсилий будь-що зробити для свого порятунку. І та безсила лють як раптом вибухла, так раптом і погасла. Він тільки подумав розпочати: „Невже ми з ним належимо до одного народу? З мови ж знати, що це не кацап”...

Вийшли на Провіантську, що вела на міст. Тут скрізь лежали трупи вбитих „українців” і махнівців. Ось один такий матрос, як і його конвоїр, лежить навznak, розкинувши руки. Груди розхрістані, безкозирка відкотилась геть, очі мертво витріщені. Он другий заляк ницьма, підклавши незручно під себе руку з пістолем. Подекуди жовтіли кожушки „українців”, здебільшого дуже молодих хлопців, що, справді, могли вмирати з ім'ям матері на устах.

Поручник чомусь подумав, що давні запорожці були трохи чи не такі, як оці матроси, — відважні й... брутальні...

Ураз матрос-конвоїр скомандував :

— Повернись до стіни!

Поручник механічно виконав наказ — повернувся до високого цементового паркану, що стояв з одного боку мосту. І раптом чує: за його спиною якось „мирно” клацнув курок пістоля. Раз, удруге... „Чому це?” — подумав. І похолов від жаху: „Так оце вона, та безглузда смерть!?”

— У чому справа, Сивак? — спитав якийсь інший голос.

— Та ось буржуяку хотів коцнути, — озвався спокійно матрос.

— Облиш!

А потім той другий, владний голос звернувся до поручника:

— Хто такий?

Поручник обернувся: перед ним стояв малий на зріст, кривоплечий чоловік, що, мабуть, устав з обоянки, яка стояла неподалік; був у чорній смушевій шапці, а з-під тієї шапки виглядала мичка сивуватого волосся, як у сільського парубка. Кирпатий, з білявими салдатськими вусами й виразом буддога видочок світився малими котячими очима. З усього, а передусім з тону його голосу було знати, що це якийсь старший між махнівцями. Матрос Сивак перед ним

зовсім знітився.

— Хто такий, питаю? — повторив чоловічок. — Австріяк?

І поручник знов почав швидко оповідати ту зімпровізовану історію, що її почав був у момент захоплення в полон. У голосі була навіть запобігливість, особливо, коли сказав:

— За віщо ж розстрілювати? Я чужоземець... І мій револьвер був у кобурі, — я не стріляв...

— Відведи в штаб! — наказав чоловічок матросові.

— Пане отамане! — почав поручник, підбадьорений „приязним” тоном рятівника.

— Не пан... не пан, — повчально тим же мирним тоном сказав чоловічок. — Анархія ніяких панів не визнає... А що таке?

Поручник пожалівся, що йому дуже стягнуто руки, не можна витримати. Чоловічок попробував рукою дріт.

— Попусти! — звелів матросові і зразу ж, обернувшись, пішов до своєї об'янки.

Матрос узяв незадоволено перев'язувати руки. Мимрив:

— „Попусти!” Нащо попускати, коли однаково коцнемо?.. Якби не осечка, уже б тобі не боліло... І якого воно чорта?!

Став придивлятись до кольта, повертаючи барабан. Вимахнув пістолем угору — і бахнув; постріл дунко розкотився понад широким крижаним простором Дніпра: тьох-тьох...

— Гм, тепер б'є, а тоді, як заціпило... Ну, щастя твоє, — сказав уже до поручника. — Та я б тебе таки коцнув, якби батько Махно не нагодився... Ну, гайда!

— Так це сам Махно?! — мало не скрикнув поручник. — Він, виявляється, не такий страшний, як його банда...

Пішли мостом далі, часом переступаючи через трупи, — так їх було багато. Очевидячки, отаман Горобець таки добре боронив цей основний шлях до міста.

На Амурі, на залізничній колії стояло три вагони, посередині пасажирський, а по краях „теплушки”, і це був Махнів штаб.

Сивак привів поручника до однієї з „теплушок”, розв'язав йому руки, відібрав пояс і наказав лізти всередину. Двері теплушки примерзли, і поручник не міг їх сам відчинити. Сивак допоміг відчинити і навіть підсадив малого на зріст полоненого.

У „теплущі” була залізна грубка, у ній тліло кам'яне вугілля, і в вагоні було тепло. Було також багато соломи, на якій можна було прилягти.

Коли Сивак причинив знадвору двері, поручник так і зробив — ліг на ту солому. Не думки, а якийсь інстинкт самозбереження виповнював його ество, — бився, як загна-

ний у клітку звір, безпорадно бився. Він ще живий, але що буде далі?

— „А від того розстрілу, мабуть, мене материна молитва врятувала”, — згадав Сивакову спробу його розстріляти. — Там десь мати, „усусуси”, а я тут, у цьому пеклі”...

Чи він жалів, що вплутався у цю пекельну колотнечу на „Сході”, — не знав сам...

Незабаром після того як поручник Василік попався в полон до махнівців, стрілянина в місті нарешті вщухла. Правда, де-не-де поляскували окремі постріли з рушниць та пістолів, але то вже були іграшки, в порівнянні з гарматним обстрілом міста впродовж трьох діб.

Невиспані, вимучені напруженим чеканням усяких бід, зголоднілі, люди вилазили з своїх нір, роздивлялись по вулицях, щоб довідатись, хто переміг. І це зразу стало ясно: перемогли махнівці на спілку з більшовиками, але кількісна перевага була таки за махнівцями. Озброєні ватаги цих переможців тинялися скрізь по місту, грюкали прикладами в двері, шукаючи „українців” та всяких інших „буржуїв”. Которі були п'яні (розперезана анархія!), ті вигукували дикими голосами, ревли матюхами, співали „Яблучко”... Одягнені — хто в селянському кожусі, хто в салдатській шинелі, хто в „панському” пальті чи шубі, але всі однаково обвішані зброєю, як якісь фантастичні страховища... І скрізь оте „Яблучко”, несамовите „Яблучко”... А в супровід до нього — гармонія, розтягнута широко через груди гармоніста, — гармонія, що ревла, як звірюка, як широкий степ у негоду... А танцюристи били чобітьми об мерзлу землю, аж крижані іскри сипались, аж виляски йшли...

Можна було не раз бачити, як уздовж Катерининського проспекту, згори вниз, баскі коні (куркульські!) несли обоянку, повну таких вояків, повну реву гармонії і того ж таки яблучка. Обоянка пролітала бурею і зникала десь там біля вокзалу або на Провіантській. Як фантастичне видиво, як галюцинація...

Двоє махнівських вояків задзвонили (не загуркали!) і до мешкання дякона Бондаренка. Дякон, перелякано знітившись, сказав жінці, щоб пішла спитати, „хто там”: йому, „патлатому”, небезпечно було показуватись анархістам, що були зазнаки проти „попів”. Хоч Ольга Пилипівна перше, у сварці з Агрипиною Антонівною, й кричала, що „хай наступають” махнівці, але тепер теж потерпала і якийсь час огиналась, не хотіла йти. Але дзвінок так уперто, крикуче й довго різав по нервах, що вона не витримала. Та, на превелику радість, виявилось, що прийшли „свої” — Мишко і з ним ще один махнівець, лататтянський парубок Лука Нагаєнко. Їх

разом визволили з „української” в’язниці махнівці. Обидва теж були озброєні до зубів: через плечі рушниця й скорострільні стрічки, в кобурах револьвери, за поясами ручні гранати.

Такий вигляд сина, на додачу до загального пригноблення, так подіяв на батька, що той — дарма що нахвалювався „закатувати” — ані писнув, побоюючись Мишкові й накриво щось сказати. Ольгу Пилипівну теж убила поява сина в такому вигляді та в такому товаристві. Її син, син дякона, славного своїм голосом на весь Січеслав, з отаким хамом за панібрата! О, цього її серце не могло перенести! Але все таки добре, що знайшовся, що живий!. Вона тепер, як роздивилась, навіть уже раділа, що він прийшов, і мовчала, як німа.

Та Лука Нагаєнко, проти сподівання, повівся не так уже й дико: сказав досить чемно „драстуйте!” і подав з важним виглядом і дяконові, і дяконисі руку. І в цих його рухах та в глибоких очах, над якими звисав курячим крилом чуб сільського парубка, виявлялася самоповага завойовника, що не міг знижуватися до примітивного бешкетування.

Крім того, й дружба з Мишком, мабуть, тут чимало заважила: не випадало ж бешкетувати в домі Мишкових батьків.

— Оксано! — відчинив Мишко без попередження двері до її кімнати. — Вийди сюди: я земляка твого привів...

Оксана, прикро скулена, стала на порозі, застібаючи блюзку.

— Земляка? З Латаття?

— З Латаття, — мовив з тим самим важним виглядом і тоном Лука, підійшовши до неї своєю перевалькуватою качиною ногою і теж подавши руку. — Я кадась вас бачив у церкві...

І знов таки в нього, бачилось, не було вже й сліду тієї ворожости до попівни, що була в селі Лататті, коли він заздрих своїм одноліткам Василеві Роговенкові та Гнатові Кутькові, як вони ходили гуляти до цієї панночки. Він же, завойовник, не тільки тепер порівнявся з „панамі”, а й був вищий за них: вони тремтіли перед ним, а не навпаки.

Спочатку виглянула з-поза Оксаниної спини, а потім і вишла до вітальні (Оксана відійшла трохи набік) Агрипина Антонівна.

— А чий же ви? — спиталася.

Те „ви” ще дужче „задобрило” завойовника, і він сказав з гідністю:

— Нагаєнко... Юхима Нагаєнка син, може, знаєте...

Але Агрипина Антонівна „низзян” мало знала. Знала тих, хто жив ближче до центру, а „низзян”, особливо молодих,

майже нікого не знала. Тоді Лука додатково пояснив, що він жив недалеко від Василя Роговенка та Гната Кутька, товаришував з ними.

— А ви їх, мабуть, знаєте, — сказав.

Агрипина Антонівна скинулась поглядом з Оксаною. Мовила:

— Та цих знаємо...

Далі Лука розповів, що Василь Роговенко був разом з ним у лісі, в революційних повстаннях проти гетьмана, та потім перейшов до „українців”...

— До „українців?” — вихопилось мимохить у Оксани. — До яких „українців”?

— Та до тих, що їм оце „батько Махно” дав доброї прочуханки. І я, як Василя піймаю, не подивлюся, що разом товаришували. Буде й йому, „контрі”, те, що Степанцевому Антонові, „хліборобові”... Я ж того Антона в лісі розстріляв... Ці ж „українці”... (хотів сказати: „туди їх мать”, але стримався) повибивали ось мені зуби, — розтулив рота й показав щербину, — мало рук не повикручували... Один галичанин усе допитувався, хто вбив вашого батька... Я не вбивав, був у іншому селі зайнятий, там куркулів знищували... Та й Василь, не знаю, чи був. Був дядько Іван Овечка, що з Василем утік до „українців”, — це знаю... І я тому галичанинові про Овечку сказав, бо чого мені жаліти „контру”? Хай самі себе стріляють... Ну, але й галичанинові я зубів не подарую! Хіба не піймаю...

Розмова про „галичанина”, можливо, була б ускладнила ситуацію, якби дурний Мишко був при цьому, бо ж він міг би необережно зрадити знайомість цієї родини з тим „галичанином”. Та він вийшов був на цей час до іншої кімнати передягтися після в’язниці...

Але Оксані й так від цієї розмови голова пішла обертом. Отакі відомості! Василь був тут у місті і до неї не признався! Чому? Він же знав, що вона тут живе! Але її радувало те, що він уже не більшовик, той такий коханий, такий милий із мрійними очима парубійко! І до вбивства батька не причетний... А вона ж була наставилась його зрадити! Яка новина, Боже ти мій!

А тим часом Мишко передягнувся і, вийшовши знов до вітальні, попросив у матері їсти. Ольга Пилипівна, значно вже заспокоєна, кинулась на кухню, і незабаром на столі посеред вітальні парували миски з гарячим борщем. Звичайно, й Луку запросили до столу. Лука аж тепер скинув шапку і, глянувши на образи, на мить завагався був, чи, часом, не перехриститись перед їжею в дияконовій хаті, але подививсь на Мишка — той сів і став їсти не перехристившись — та й собі так зробив. Тільки куряче крило свого

чуба долонею пригладив.

— Може б, ви роздяглися? — звернувся диякон до Луки, що сів до столу в „буржуйському” пальті, обвішаний гранатами, а рушницю поставив між колінами (з обережності, мабуть). — Одягнуеному ж незручно їсти.

— Добре й так, — сказав Лука, нахиляючись волячим похилом до миски з стравою. — Ми зараз підемо...

— Куди? І Мишко? — злякалась мати.

— Підемо „контру” трусити. Батько Махно сказав, щоб не зосталось і на насіння. Правда, Мишко?

— Підемо.

А матері сказав, що на ніч прийде додому, — на ніч прийде, а тепер треба йти: такий наказ.

І ще не встиг Мишко цього доказати, як раптом — гур-гур-гур! — близький страшний гуркіт, ніби земля провалювалась. Аж поміст у домі, під ногами, захитався. Усі злякано застигли, недомисленно перезирнувшись.

Але Лука пояснив, що то: то з наказу „батька Махна” зірвано в'язницю на Пушкінському проспекті, бо анархія не допустить, щоб були в'язниці.

Та ще після цього не всі якслід заспокоїлись, а вже знадвору, у їхні двері, щось загупало. Добивались нові відвідувачі. Тепер Лука схопився, клацнув закривкою рушниці, посылаючи в цівку патрон.

— Я сам подивлюся, — кинув на ходу слова заспокоєння. — Це, мабуть, наші.

Скористувавшись цим, Ольга Пилипівна почала швидко шепотіти синові, щоб не йшов більше з хати, докоряла, що злигався з отакими. Навіть сльозу пустила. Та Мишко так злобливо зашипів на неї, що вона злякано вмовкла. А Мишко прислухався до того, що робилося в сінях.

— Якої... матері сюди лізете? — гукав Лука. — Хіба повилазило, що свої... таку мати? Ідіть шукайте інших буржуїв, а тут ми!

Та його, хоч і махнівця, але з селянською мовою, не послухали, і ціла вервечка їх, чоловіка, либонь, із п'ять, втелющилося до вітальні, нанісши повну хату холоду. Перед вів здоровенний, волохатогрудий, щелепомордий матросяка, перехрещений через плечі стрічками з набоями, з револьвером, почепленим на ретязі-поводі, на шиї. А з рота, повного золотих зубів, так і перло самогоном.

— Сивака не пускати!? — заревів матрос, відкидаючи з дороги дрібнішого Луку. — Та я тебе... мати... мати!..

А потім раптом знехтував Луку, роззирнувся по хаті — і спинився здивовано перед дияконом, розпатланим опудалом, жалюгідно-худим, що на ньому, як на кілку, теліпалась широкоорукава ряса.

— А, здоров, батя! — вигукнув задирливо. — Чи радий „батькові Махнові”, батя?

— Ність влади, аще не од Бога, — проказав швидко, хоч і затикуючись дякон.

— Га? — не зрозумів матрос.

— Усяка влада від Бога, — пояснив Мишко. — Не бузи, братішка! Це мій папаша. А я, бачиш, у „батька Махна” в армії. Не тронь!

Матросів погляд упав на Оксану, і матросило втратив раптом всяку охоту балакати з дяконом. Швидко, широкими ступнями підійшов до Оксани і, взявши її рукою за підборіддя, підкинув їй голову так, що вона стрілася поглядом з його по-ідіотському холодними, крижаними очима, — кинула в тії очі гніву ненависть. Та матрос, либонь, не зрозумів чи не звернув уваги на ту ненависть, а відійшовши трохи, взявся в бік однією, лівою рукою, прискалив око і взяв критично розглядати. Ну, й дівулька! — клацнув пучками правої руки. — Гм..

Оксана тепер уже злякано тремтіла, і, здавалося, ще мить — і вона вдариться в сльози. Становище ж складалося загрозливе. Усі присутні тут чоловіки були безсилі супроти нього. Було так, наче в зграї малих собак чи вовків з'явився ведмідь, що міг одним помахом лапи зім'яти будь-якого з тих псів. І раптом Оксана побачила ще страшніше, — що один із присутніх „псів” таки не думав скорятись велетені: Лука Нагаєнко поволі зводив за його спиною свою рушницю.

Мишко нетерплячим рухом руки відвів його цівку набік, мовляв. облиш.

— Невже сестричка? — оглянувся в цю мить матрос до Мишка (але руху Лучиної рушниці не побачив).

— Сестра.

— Шкода, — сказав уже мирно матрос. — Я б не відмовивсь від такої... Ласий шматочок!.. А там хто живе? — кивнув він головою на двері до веранди. Відчинив, заглянув з дверей і, побачивши, що то не кімната, причинив знову. — Пішли, братва! — скомандував своїй ватазі. — Пошукаєм настоящих буржуїв, которі проти „батька Махна”...

І вони гурмою посунули з хати, матюхаючись, дзенькаючи зброєю, товплячись у вузькому проході, як череда волів. Винесли шум і зам'ятню надвір, понесли все це комусь іншому на лиху годину.

Мишко й Лука повернулись до свого обіду.

— Шкода, що ти не дав мені, — сказав Лука Мишкові. — А то б я його коцнув. Батько Махно не дозволяє таких безобразій...

Аж тепер усім стало дуже ясно, що Мишко, злигавшись

з махнівцями, їх урятував від найстрашнішого.

Пообідавши, Мишко й Лука пішли трусити „українців” та всяку іншу „контру”. Мишко ще раз приобіцяв матері прийти на ніч додому.

Поручник Василик перебув решту дня свого полону в „теплушці” — в’язниці. Йому подавано туди їсти, а він сам підтримував тепло, підкидаючи вугілля в „буржуйку”. Лежав на соломі, думаючи про своє становище. Згадка про „батька Махна”, про оту зустріч із ним на мості, трохи його заспокоювала. Махно ж будь-що-будь поставився тоді до нього співчутливо і не тільки від смерти врятував, а ще й наказав матросові „попустити” дріт.

Десь так надвечір поручник навіть заснув. Але по якомусь часі прокинувся від холоду. „Буржуйка” майже зовсім погасла, а в щілини тягло холодом, немов крижані леза знадвору встромляло. Навіть снігу понабивало. Надворі ж розбиралася на ніч справжня завирюха, і вітер трахкав десь на покрівлі вагона бляхою, немов дротяними батогами по ній цвяхав, а часом наче живцем її здирав, гарчав, як лютий пес.

Така тривога в природі вкинула знову й його в неспокій. Що з ним усе таки зроблять? Знав з попередніх відомостей, що Махно полонених або розстрілює, або випускає, бо ув’язнення не визнає.

Звичайно, якщо виявлять його особу, довідаються, що він начальник ворожої контррозвідки, то розстріляють, напевно. І на саму уяву про це його морозом подирало по спині. Він же найбільший їхній ворог, той, хто сам катувач таких, як вони! А тут вони матимуть нагоду навтішатись помстою на всю свою охоту... Можуть шкіру живцем з нього дерти, вирізувати на чолі тризуба, виколувати очі, руки викручувати... Катуватимуть — і — це було ясно! — матимуть на це право... Як і він би на їхньому місці чинив... Уявив страшного матроса, як він танцює перед ним „Яблучко”, з ножем у руках... Найкращий був би вихід із цього становища — самому заподіяти собі смерть. Але як? Йому ж не залишили навіть пояска на штанях, щоб повіситись... А битися об дерев’яну стіну вагона-коробки головою — не може... Усвідомивши цей безвихід, він аж зубами заскрипів. Лютий був і на себе, що так безглуздо поліз у пащу ворогові.

Він схопився на ноги і взяв бігати по вагону, з кутка в куток, з позакладаними від холоду в рукава руками. Але ні зігрітись, ні заспокоїтись уже не міг. Кидався, як хижак у клітці, лютий, але безсилий вирватись з неї. Трусився чи

то від холоду, чи то від тривожно-нервової лихоманки. Ставав часом і прислухався. Та знадвору було чути тільки завивання вітру. Можливо, що навіть той вартовий, що двічі подавав йому їсти, сховався тепер десь у затишок. З тим вартовим він не заходив у розмову, а той його теж не зачіпав, і він був у повній невідомості щодо подій. Догадувався тільки, що „українці” відступили з міста, бо стрілянина стихла, а тут, де він був, на Амурі стало й зовсім „спокійно”.

— „Але щось треба зробити з грубкою, — подумав механічно. — Бо так можна й замерзнути вночі”...

І дивна річ: щойно хотів самогубства, а тепер боявся замерзнути! Але... може ж, його ще й не розстріляють... Життя хапалось за надію, за... „людяність” „батька Махна”...

Він нахилився до „буржуйки” і взяв майже помацки (у вагоні ж було зовсім темно) шукати в ній хоч жарини. І трохи жарива в „буржуйці”, справді, було, у прочинені дверці засвітили вогняні очі.

Коли чує — щось підійшло до вагону, засмикало примерзлі двері.

— Ей ти, слищ, поможи відчинити! — гукнув звідти трохи ніби знайомий голос.

Поручник допоміг ізсередини відсунути важкі двері.

— Вилазь! — наказав той, хто стояв унизу, — притемнена постать, обкутувана в темряві білими серпанками завирюхи. А та завирюха дико свистіла на високому насипі залізниці, і, здавалось, от-от мала покотити три самотні вагони прямо до мосту, на Дніпро.

Коли поручник стрибнув на землю, матрос (а то був матрос) ухопив його за руку, бо він посковзнувся і міг би був упасти.

Гляне поручник — а це той матрос, що взяв його вранці в полон — Сивак: безкозирка на потилиці, розхрістані груди, револьвер на ретязі. Тільки він був тепер у якомусь лагідному настрої, мабуть, тому, що був тверезий.

— Ну, як? — поплескав в'язня по плечі. — Дуже змерз? Ходім — „мать” борщу наварила і тебе хоче пригостити.

— Яка „мать”? — запитав, приголомшений, поручник: сподівався трохи чи не розстрілу, а тут раптом „мать” і... борщ!

— Ну, в нас же „батько Махно” за старшого, а в нього жінка, значить, „мать”, — пояснив матрос. — Так ми її називаєм... Непогана молодичка, на гітару грає...

Увійшли вони до пасажирського вагону, освітленого газовими лампами, з великою чавунною піччю при вході. Ударило дуже приємним, майже хатнім теплом і не менш приємним запахом ситого борщу, що викликав у поручника

цілу повінь слини в роті.

Їх зустріла одягнена по-міському гарна молодиця, кароока й чорнобрива українка...

— Хочете борщу? — звернулась до поручника привітненько, як він привітався. — Бо ви ж, мабуть, змерзли, а борщ гарячий...

З холоду в раповому теплі поручник почав так труситись, що просто не міг цього приховати, аж сам на себе досадував: „Що за дідько!”

— Сідайте отут! — показала господиня місце в переділі біля намерзлого вікна, де був, як звичайно в таких вагонах, маленький столик-полічка. — Я зараз принесу.

Вона швиденько метнулась до чавунної грубки, де в неї стояв уже готовий борщ, і в тих її рухах було так багато типового для гостинної голодині, що поручникові показалося, ніби він опинився десь на селі чи на хуторі, в умовах повної ідилії. Аж не вірилось, що це був штаб страшного „батька Махна” і що його життя тут висіло на волосинці.

Потроху став заспокоюватись, перестав труситись.

Господиня принесла велику миску доброго борщу, що просто запаморочливо вдарив його смаком. До борщу додала шматок запашного житнього хліба. І поручник не примусив себе припрохувати.

— Це ви наварили? — спитавсь, щоб щось сказати. — Борщ, прошу пані, напрочуд...

— Та я ж, — з приємністю відгукнулась господиня. — Нестір любить борщі і вимагає, щоб варила... Тільки... яка там я пані? — посміхнулась своїми гарними очима. — Вчителькою трохи була.

— У нас, в Галичині, звертаються так до всякої інтелігентної жінки...

— А, ну хіба так...

А потім звернулась до матроса, що сидів тут же на лавці, широко розставивши у своїх чорних кльошах ноги (навколо його ботинок стояли калюжі з розталого снігу), і крутив цигарку:

— Може й ти хочеш?

Матрос відмовився, а натомість сказав:

— Я хочу грати, „мать”.

— Пізніше.

І вона — це поручник укмітив — зачепилась своїм поглядом за крижаноключі Сивакові очі: той був, либонь, їй до мислі. Та й яка б жінка не звернула уваги на цього могутнього самця, це м'язнево-героїчне втілення запорізького духу й сили! У нього ж, бачилось, кожен м'яз грав тією силою. Та й з обличчя він не можна сказати, щоб не був

гарний. Пишний кучерявий чуб, густі чорні брови, що ними він скидав, як крилами, і молоді чорні вуса. А оті крижаносірі очі, колючі у ворожості, засвічувались ласкою, як він посміхався. Тільки щелепата нижня частина його обличчя псувала цю вроду: велике квадратове підборіддя випиналось терасою і надавало вираз хижого орангутанга. У роті в нього було повно золотих зубів, що засвічувались жаром, як він говорив.

— Пізніш я буду зайнятий, — сказав Сивак. — Покажи мені „Ех, раз, іще раз”...

Молодиця спробувала їула ще відмовлятись, але він наполіг:

— Та ти розумієш, що я буду зайнятий чи ні?!

Тоді вона кинула „ну, добре” і пішла в другий кінець вагона, мабуть, по гітару.

— Ну, як борщ? — спитався Сивак, випустивши цілу хмару смердючого тютюнового диму, спитався так, аби тільки не мовчати, коли вони лишилися удвох.

Поручник знов похвалив борщ, хоч це було знати й з того, як він його не їв, а мовляв, лигав, зголоднівши.

— Так добрий, кажеш? — знов озвався Сивак, чвиркнувши собі під ноги. — А тільки я, будши на твоєму місці, не їв би борщу з свининою...

— Чому? — здивувався поручник.

— Як будем розстрілювати, с... будеш...

А потім раптом пожвавішав, йому наче заманулось подратувати свою жертву.

— А признайся: страшно вмирати?

Поручникові застряв у горлі непроковтнутий хліб, і він нічого не сказав.

— Га? — допминався Сивак. І сам же потім відповів: — Юринда! Ти чув, як кажуть „жисть наша — копійка”? Жити чи вмерти — один чорт. Тільки ж як жити, то вже треба якслід...

Повернулася „мать” з гітарою в руках. Сіла близенько, навіть ближче, ніж треба було, біля матроса і почала сама, приспівуючи досить приємним голосом:

Ех, раз, іще раз,

Кільканадцять іще раз...

І було чудно збоку дивитись, як велетень Сивак аж рота по-дитячому роззявив, — так уважно стежив за рухами пальців своєї вчительки на планці грифа. Своім зосередженим поглядом, слухом, усією істотою був він у тому одному пункті і, либонь, несвідомо, а просто щоб було зручніше до грифа приглядатись, злегка обійняв правою рукою свою вчительку за плечі.

І молодиця, бачилось, аж мліла від цього гарячого приторку могутнього самця. А передавши Сивакові гітару, брала, бачилось, з насолодою його неслух'яні і повільні, як лапи морського краба, пальці та ставила їх, де треба.

— Та не так! — казала пересохлим голосом. — Отак! Ой ти ж отакий!..

Помітно тулилася до Сивака всім тілом і щасливо хихотіла.

На поручника вони, здавалось, зовсім не зважали — чи тому, що він був чужинець, чи тому, що був приречений.

— А навіщо тобі, Вітю, ця пісня? — спитала „мать” ласкавим голосом.

— Навіщо? Ну, як тобі сказати? Я назвав тут одну дівульку й хочу їй пограти. Антилігентна вона, так треба щось таке...

Він покрутив у повітрі пальцями і клацнув пучками, не змігши висловити думки мовою.

— Яку дівульку? — скинулась тривожно „мать”, намагаючись піймати очима його нахилений до гітари погляд.

Матрос підкинув голову і струснув задирикувато чубом: він виразно грав на її почутті до нього.

— Яку? — глянув їй у вічі усміхненим поглядом. — О, там така дівулька, що я ще зроду такої не бачив... Очі, брови, коса — і цицьки (він показав, які)... Лахва!

— Та хто ж вона? — допитувалась уже ревниво „мать”. — Як її хоч звать?

— Як звать? — почухав він потилицю. — А чорт її знає, — не питався. Вона дочка одного диякона... Покровської церкви...

— „Оксана?!” — жახнувся поручник і навіть їсти перестав, прислухався. — Невже цей звірюка наскочив на неї?! А я в оцьому ідіотському полоні!

Йому просто хотілося плакати від безсили, від того, що не міг допомогти своїй уже майже нареченій.

Але розмовники, захопившись цікавою для них обох розмовою, не звернули на цей його порух ніякої уваги. Говорили далі.

— І ще я тобі скажу, навіщо мені гітара і всякі такі ви-требеньки, — повів свою мову далі Сивак. — Ті брат у нашій армії, і через те не можна так... нахрапом її взяти, треба трохи повакблучуватись перед нею. А потім поведу на гулянку, що буде завтра...

— А я ж із ким буду? — мало не крізь сльози обізвалась „мать”. І раптом огнівилась:

— Як так, — не хочу вчити...

— „Батько Махно” із штабом, — доповів, увійшовши,

вартовий.

І зразу ж за цим швидко увійшов сам Махно в супроводі кількох штабівців. Гостро глянув на групу в купе — і насовився. Булдожий його видочок пересмикнувся, невеличкі очі блиснули по-котячому недобрим блиском. Щось йому не вподобалось. Але, очевидячки, не присутність полоненого, бо він спочатку навіть не глянув на нього. І поручник досить швидко зрозумів, що настрої „батькові” полсувала приявність біля „матері”... його „правої руки” — Сивака. Він, либонь, ревнував до нього свою жінку. Та й ще б пак! Він же був супроти Сивака просто жалюгідний. Невеличкий на зріст, криволечий, прищуватий, а велика шапка робила його голову схожою на цебер... Де вже було йому змагатися за жінку з цим красенем-велетнем!

Жалюгідний, а проте... а проте Сивак зразу ж винувато підскочив з місця. Як був, із гітарою в руках. А потім покрутив тую гітару, шукаючи очима, де б її покласти. Поклав на горішню полицю.

„Мать” теж запобігливо обізвалась:

— Несторе! Я наварила борщу, — будеш їсти? Та й хлопці, може б...

Та „батьком” не відгукнувся на її слова, а замість того звернувся до поручника Василика:

— А це хто? А, галичанин... Уже повечеряв?

— Так, пане отамане...

— Не пан... не пан, я тобі казав! — нервово скрививсь Махно.

І повернувся до Сивака:

— В підвал його відведи!.. Якого чорта сюди наводиш?..

Поручник ніяково підвівся, сказав „матері” нашвидку: „дякую за вечерю!” і вони з Сиваком вийшли з вагона. Сивак на ходу вийняв пістоль з кобури. Гострий холод після тепла болоче вдарив в обличчя, війнув разом із снігом поза комір, попід шинелю. Хоч завирюха трохи вщухла, та було дуже холодно, а наметений сніг примерз і дужче скрипів під ногами.

— Бачиш, який лютий сьогодні батько! — обізвався Сивак. — О, коцне він тебе, будь певний! Йому, бач, не подобається, що я з його жіночкою трохи того... Він якось сказав: „Я проти всякої властности, але жінка — моя власність, і я кожного застрелю, як собаку, хто полізе до неї”... Але я тобі скажу, що вона більше липне до мене, ніж я до неї. Та й навіщо вона мені здалася? Хай собі цідується з своїм „батьком”... Я собі знайшов тепер таку красуньку, що хай вона заткнеться... Шкода тільки, що я не встиг вивчити тієї пісні! І він, заколивавшись, ніби в танці, та посковзую-

чись на слизьких місцях, засвистів мелодію:

Ех, раз, іще раз,
Кільканадцять іще раз...

І вимахував рукою з револьвером у ній.

Повів полоненого вулицею поміж мовчазними заводами, попід високим парканом, що оточував один із тих заводів. Про те, щоб спробувати тікати в темряві, поручник не міг навіть подумати: паркани стискували простір у якісь суточки, і в цих суточках куля його дуже легко „догнала б”. Та ще й було трохи надії, що його особи не виявлять, і Махно його відпустить...

А Сивак і далі говорив цілком мирно. Він у думках, либонь, готувався до завтрашньої гулянки.

— От якби ще вальса навчитися, — мріяв уголос. — Чи ти вмієш?

Поручник сказав, що вміє.

— О, то ти навчиш мене...

Це була найпікантніша ситуація! Він, в'язень, що над ним висіла небезпека розстрілу, мав би його вчити танцювати! Де і як? Чи не в тому льоху, куди його мав оце запровоторити? Танок на межі життя і смерті! О, пікантно, дуже пікантно....

Скоро вони зайшли до якогось подвір'я з тим підвалом, і Сивак передав його варті. Варта вкинула полоненого до ями, в якій душило сухою вугільною потертю. Ніякого освітлення. Поручник наступив у темряві на чийсь ноги. Ноги ті висмикнулись, але та жива істота не подала ніякого голосу. Наче якась безмовна тварина на морському дні. Коли поручникові очі трохи призвичаїлись до темряви, він спостеріг, що попід стінами напівлежали, напівсиділи в зігнутих позах якісь люди. Ніхто до нього не обізвався, і він мовчки намацав вільне місце та й собі сів.

У льоху не було дуже холодно, тож він, одягнений непогано, незабаром зігрівся й задрімав.

У домі дякона Бондаренка зустрічали першу ніч махнівського панування. Що більше поночило, то страшніше ставало в місті. Хвилями накочувалась, лунко в нічній тиші торохкотіла якась безладна, уже, здавалось, непотрібна стрілянина і відлунками — так раптом, як і виникала — вщухала. Тоді лускали, як корки з пляшки, пробивали тишу тільки поодинокі постріли, а гору над усіма звуками брали п'яні вигуки, десь зовсім близько... З хаосу цих звуків часом гавкала, як з прочинених дверей виривалась, гармонія, вихоплювався спів, оте їхнє „Яблучко”:

Ех, яблучко, куди котишся?

До Махна попадеш, — не вортишся...

Моторозна тінь страхітливого „батька Махна”, здавалось, Дамокловим мечем зависла над приреченим багатолюдним містом, дедалі ближче наставляла руки, щоб ухопити його, те місто, за горло, задушити, кинути в пельку смерти...

Хто він, той „батько Махно”? Де він узявся, цей страшний зброєносець смерти? Чого він хоче? І мимоволі кожному хотілося зшулитися, пригнутись, увійти якнайглибше в землю, щоб хижі пазури не зачепили...

Диякон Бондаренко, його жінка, Агрипина Антонівна й Оксана притаїлися в своїй вітальні. Свідомість спільної для всіх небезпеки примирила їх, зблизила. Усі були повдягані, готові на всякі пригоди — чи то тікати (куди?), чи то боронитись (як?). Та й лютий холод давався в знаки: за тривою боялися розпалювати в печі. Світла, видима річ, теж не світили. У вітальні було цілком темно, тільки намерзлі вікна сіріли трохи і кидали цю сірість на протилежну стіну, на двері Оксаниної з матір'ю кімнати. Але люди одно одного майже не бачили, не говорили, а як і обізветься котре, то майже пошепки.

Оксана сиділа біля матері на канапі, притулилась до неї як дитина. Обгорнулись обидві одним платком і так грілись. Ольга Пилипівна сиділа, невидна, в фотелі в кутку, диякон на стільці біля столу. Небезпека ввижалася їм увобразі того розхристаного матроса-орангутанга, що приходив удень. Бо й справді, що йому перешкодить заскочити знову до них, тепер, коли в них нема оборонців? А Мишко ж, як на гріх, десь задлявся, не приходить! Ще, гляди, й зовсім не прийде, запіячить абощо, як це з ним часто буває...

— Ну, де хоч той Мишко, Боже ти мій? — майже простогнала в напруженій тиші Ольга Пилипівна. — Казав же: „прийду”...

Диякон устав і взяв ходити по хаті, очевидячки, нервуючись. Його довготелеса тінь у рясі, з широкими рукавами, матлялась на сірому тлі стіни, як тінь великого кажана. Раптом він як не вибухне люттю:

— Де він, той бандита шматок, так допізна тиняється!? Ну, де? Знає ж, у якому ми становищі!

І він став майже бігати по хаті, не знаходячи заспокоєння своїй тривозі й люті.

— Рятуйте! — розітнулось десь зовсім близько. — Ря... уйте...

Диякон спинився на півдорозі, змовк, знітився, як під занесеним над ним ударом... Невже й до них оце доходить

ряда?! Мабуть, обходять дім за домом і до їхнього наближаються... Ох, що то буде? Що то буде? Ну, справді, де він, той Мишко? Тепер усі, здавалось, готові були благати його — не лаяти, а благати, щоб приходив. Напружено, аж до болю в вухах прислухались до надвір'я.

Але проминуло чимало часу, а біля їхнього дому не було чути нічого тривожного. Ба більше: той крик про порятунок був наче кульмінацією напруги, а потім стало потроху стихати. Навіть віддалені постріли, що їм, здавалося не буде й угаву, замовкли, зникли.

Диякон знову став ходити по хаті, але вже мовчки, спокійніше.

І раптом — гостро, як ножем по нервах, задзеленчав дзвінок у снігах.

— Це Мишко! — усі здіхнули. — Нарешті, поганець! Вуха б тому хлопчиськові нам'яти...

Ольга Пилипівна побігла поперед усіх відчиняти. І — о жах! — звідти розітнувся її несамовито-переляканий крик.

— Мамаша, ша! — ревнов грубий чоловічий голос. А за якусь там мить матрос Сивак майже вніс її на руках до вітальні. Правою рукою тримав її, майже зомлілу, а в лівій мав електричний ліхтарик і тим ліхтариком, як світляною мітличкою, обмахував — обмітав від тіней кімнату.

— Ша! Чого кричати? — досить мирно говорив цим разом Сивак. — Це свої... Я той, що був удень тут... знайомий. Хіба не бачите?

Він посадив Ольгу Пилипівну на канапу, а світло повернув на себе.

— Бачите? Не такий страшний чорт, як його малюють, — пожартував.

Справді, він не був тепер такий страшний, як удень. Бо на ньому, поперше, не було тепер скорострільних стрічок та гранат і револьвера на шиї, а подруге — був зовсім тверезий.

— І прийшов я, можна сказати, в одній справі... Чого це в вас нема світла? Засвітіть!

Він викресав вогню із запальнички. Диякон послужливо присунув гасник, що на ньому вже знов було скло. Світло гасника показало всю невеселу картину всенічного сидіння цілої родини, а також матросове лобато-усміхнене обличчя: безкозирка, як звичайно, була аж на потилиці.

— Ось я вам і гостинця приніс... Гляньте!

Він почав виймати з кишені цукерки та горіхи і ворошком насипав на столі. Це все було таке парадоксально-несподіване, що люди тільки презирились недомисленно. Що це мало означати? Звідки і чому така ласкавість? А та ласка-

вість виразно звучала в його голосі та світилась у його насправді гарних, якихось сріблястих очах. Рівні, по-жіночому гарні брови, ці сріблясті очі й кучерявий чуб робили горішню частину його обличчя просто привабною, і тільки страшна щелепа трохи псувала його вроду. Але тепер щелепа відсунулась на задній плян, на передньому пляні була ласка його очей.

— Призволяйтесь!.. Красунько, бери! — звернув він раптом ту ласку своїх очей до Оксани. — Чого ти там зігнулась? До мами притулилась? Не бійсь, я не трону...

І простяг їй зменю з цукерками. Та Оксана злякано дивилась, не брала.

— Не хочеш? Гербуеш нещасним матроським серцем? — із жалем сказав.

І в голосі йому забриніла якась непевність: він, либонь, не знав, як тепер, коли відкидають його ласку, йому поводитись. Очі знов засвітилися колючими іскрами.

— Та бери вже! — сказала Агрипина Антонівна до Оксани, злякавшись тих іскор, і взяла сама.

— Бач, які гарні! Ось помадки...

Це трохи врятувало ситуацію, підбадьорило Сивака.

— А тепер про діло, — заговорив він діловим тоном. — Я таки до тебе, красунько... не знаю, як тебе..,

— Оксана, — похопилась Агрипина Антонівна, боячись, щоб Оксанине мовчання знов не зіпсувало лагідного настрою в матроса.

— Ага, Оксана, — закивав приязно головою Сивак. — Це по-нашому, по-українському. „Батько Махно” теж за Україну, тільки щоб була анархія, а не буржуазна власть... щоб усі вільні й рівні були... Так от, Оксано! „Батько Махно” завтра влаштовує гулянку... „батько” і „мать”... І от, понимаєш, яке діло? Усі будуть з дамами, а в мене нікогісінько! Отут болить, — поклав руку на серце, — Кров проливаю за свободу, рознещасна моя жисть, а погуляти ні з ким. Я не хочу якоїсь лахудри, таких багато... Хотілося б таку, як слід... Бо там, понимаєш, буде „батько Махно”, це ж однаково, як генерал... Та де! Більше! Це командарм, а я як генерал у нього. Ще буде Шусь, начальник штабу... І „мать” буде... буде музика... „Мать” гратиме на гітару... і я гратиму.

Він спинився, мабуть, перед найголовнішим, найтруднішим. Він навіть скинув безкозирку і тією ж рукою — що в ній мав безкозирку — почухався в тім’ї, — знак трудности переходу до того „найголовнішого”, „найтруднішого”.

— Словом, я хочу, щоб ти, красунько... ну, Оксано, тепер уже, пішла зо мною на ту гулянку, — сказав одним духом. А побачивши, що це просто приголомшило Оксану (вона

з жахом дивилась на нього), похопивсь заспокоїти:

— Не думай, що там буде щось таке... ні-ні! Ніхто й пальцем тебе не троне, я ручаюсь... я, матрос Сивак, права рука „батька Махна”...

Оксана мовчала, і Агрипина Антонівна відчувала притуленим тілом, що вона почала дрібно під платком труситись.

— Ну?

Усі мовчали. Матрос чекав.

— Не хочеш? Розбиваєш рознещасне матроське серце?

Він підвівся. Надів помалу безкозирку, майже насунув її на очі.

— Ну, ладно, — вимовив нарешті убитим голосом. Оксанина відмова, либонь, руйнувала всі його рожеві пляни-мрії. Помалу повернувся і пішов з хати. Але було чути, як він досить обережно причинив двері.

Надворі було тихо. У хаті теж усі приголомшено мовчали. Було ясно, що ці мирні відвідини були страшніші за розбишацькі, коли можна було хоч гукати на порятунок. Тепер же матрос може помститись, розізлившись! Тож сиділи й далі напоготові, напружено прислухаючись до найменшого шереху надворі. Але там ніч таки брала своє, повклала, кінець-кінцем, спати, мабуть, і всіх махнівців.

По якомусь часі Оксана, притулившись до матері, почала дрімати. І приснилося їй, що вона стоїть край безодні, а та безодня так і тягне її холодом униз. І хоч їй страшно, але вона воліє кинутися туди сторч головою, щоб позбутись страхіття, що висіло над нею й над ними всіма в образі „батька Махна”. Кинутися, щоб більше нічого не боятись! І от вона — як підвіяна тим холодом безодні — зривається з кручі... зривається й кричить...

— Що таке, Госпідь з тобою?! — чує материн голос. — Чого ти кричиш?

Оксана прокинулася, але вся тремтіла від жаху. Мати христила її й заспокоювала.

— Чи щось страшне приснилось? Ну, годі вже, годі... Може, підеш уже спати? Уже ж наче нічого не чути...

Оксана розглянулася у темряві по хаті. Було, либонь, близько першої години ночі. Але в хаті, очевидно, всі заспокоїлись трохи. Сам дякон, мабуть, дрімав на своєму стільці край столу, поклавши на стіл патлату голову і широкорукаві руки — як кажан крила. Оксана бачила недалеко від себе чорну купу його голови. Ольга Пилипівна спала в своєму фотелі. Мишка не було й досі...

Загомонівши, Агрипина Антонівна розігнала дрімати в усіх, і всі мовчки погодились, що вже можна йти спати.

Оксана з матір'ю пішли до своєї кімнати. Там вона знайшла потемки свою канапу й лягла нероздягнена, мовчки, ще під враженням страшного сну будши. Мати накрила її теплим кожухом покійного о. Харитона (той кожух не раз рятував їх від холоду, як нічим було палити абощо). Кімната ж їхня й тепер була наче з криги — такий холод ішов від стін та від намерзлих вікон (що намерзли — було видно й у темряві).

Уклавши й обмостивши тим кожухом дочку, Агрипина Антонівна сіла обережно в свій лускотючий фотель. Обережно, щоб не тривожити Оксани, яку уявляла тепер малою дитиною, що так потребувала матеріної ласки й опіки. Вирішила не спати — стерегти єдиного свого скарбу. Щоб захиститись від морозу, понамотувала на себе всі свої платки, накинула на плечі ліжник... А тривожні думки не йшли з голови. Що то буде? Їм же навіть їсти нічого буде, як махнівці довше продержаться в місті. Та й загроза над Оксаною висітиме весь час. Не кажучи вже про те, що дівчина не скінчить гімназії, — бо яке навчання може бути за такого жахіття?

— „А вже й чоловік добрий траплявся, -- подумала з жалем про поручника Василика. — „Культурний, чемний і дбайливий... За ним не пропали б”...

Проте її платки та ліжник непомітно підірвали її недриманість. Зігрівшись, стара жінка й не зчулася, як заснула. Розбудив її зовсім виразний, близький гуркіт на веранді. Не розбудив, а просто підкинув нервово. Підкинув -- і спаралізував: хотіла підвестися — і не могла. Хотіла крикнути — та й мову відібрало.

А тим часом важка людська хода загупала вже в вітальні, під самими дверми їхньої кімнати. І ті двері раптом відчинились, а в них став страхітливий привид — постать матроса-орангутанга Сивака з електричним ліхтариком у руках. З-поза його плечей визирала ще одна „махнівська” пика.

Аж тепер Агрипина Антонівна спромоглася скрикнути: зойкнула не своїм голосом — і знепритомніла.

— Мамаша, ша! — гримнув Сивак, вбігаючи до кімнати. Війнув світлом ліхтаря по кімнаті і, побачивши з-під кожуха Оксанину голову, кинувся до неї.

— Ось де вона, моя красунька! Лахва!

Оксана підхопилась на канапі разом з кожухом, затулялась тим кожухом, як щитом, мов би хотіла схватись за нього. Закричала не своїм голосом. Та це не злякало напасника. А те, що Оксана стала на канапу, було матросові на руку: він легко, відірвавши від неї кожуха, підхопив її знизу і, як пір'їну, підніс у повітрі. Оксана билась у тих орангутангових руках, пручалась, але даремно...

— Ша! — ревів, справді, як орангутанг Сивак, затуляючи їй рота. З його рота било Оксані в обличчя (зблизька) сивушним перегаром: він був п'яний, як чортяка.

А далі й Оксана знепритомніла. Матрос поніс її безвладне тіло з кімнати, його товариш освітлював йому дорогу на веранду, через яку вони й залізли до хати. З дияконової спальні ніхто не вибіг рятувати, дарма що там усе чули. Страх скував обох — дядька й дядину, і вони побоялися й писнути.

Очутилась Оксана вже надворі від морозу й підкидів обоянки, що в ній її кудись везли. Затіпалась, як на ножі, усвідомивши жах свого становища. Хотіла знов крикнути, але сильна, просмерджена тютюном долоня затулило їй рота.

— Сказано тобі, красунько, ша, — ну й ша! Я хочу з тобою погуляти. Сильно ти вшкрябнула мене за серце... Розумієш? Рознещасна моя любов погнала мене на це... як ти побоброму не схотіла...

Поручник Василик прокинувся від гупання чобіт, багатьох людських ніг. Коли розплющився, в очі йому вдарило світло залізничного ліхтаря, скероване з дверей.

— Встати! — гримнув якийсь голос. — Суд „батька Махна”...

Постаті в темряві заворушилися, підводячи в плямах світла плечі, голови.

Став на ноги й поручник Василик.

Справді, увійшов сам Махно в супроводі декількох озброєних. У першу мить запаувала страшна тиша, — не тиша, а подих смерті! Чути було, як дихали скупчені тут люди — жертви й кати. Вгорі бігали, схрещуючись, снопики світла з електричних ліхтариків, засвічували вогники очей, як пробігали по обличчях, а внизу, до колін, звільна хилиталося світло залізничного ліхтаря, що його тримав один із варті.

Спочатку „батько Махно”, бачилось, тільки роздивлявся, призвичаювався до „обставин” і нерівного освітлення, що поблискувало й на мідяних гудзиках його студентської шинелі. А потім кивнув невиразно головою і мовив неголосно до одного з своїх:

— Дайош... починай!

Молодий, обвішаний гранатами, перехрещений скорострільними стрічками парубчак, з курячим крилом чуба над очима, навіть світло ліхтарика на першого скраю в'язня.

— Ти хто? За віщо? — спитав Махно холодно-байдужим голосом правосуддя.

Запитаний став хапливо, запобігливо, плутано оповідати, що він студент, що йшов додому...

— А де живеш? — тим же тоном Махно.

Студент сказав... І знов забелькотів про свою невинуватість, про те, що він за анархізм був ще раніш, Кропоткіна читав...

— Випустити! — прорік голос правосуддя. — І тільки...

Студент кинувся до виходу, а світло ліхтарика засвітило обличчя іншого, немолодого вже, панського вигляду чоловіка.

— Ти хто? А, знаю: білогвардієць... Розстріляти! І тільки...

Засуджений з якимсь жалюгідним визком — не голосом упав у ноги і став просто скиглити, благаючи помилувати. „Батько” штовхнув його ногою в груди, інші з Махнового „почту” вхопили за руки, відтягли в темний кут і там кинули. І той далі не по-людському повизкував чи ридав...

Третій був якийсь селянин...

І тут поручник Василек отерп від жаху: той, хто був „правою рукою” в судді, хто освітлював обличчя, — то був колишній його в'язень Лука Нагаєнко. Відрухово відсунувсь у тінь. Але ж це не був рятунок! Селянина випустили, а світло Лучинового ліхтарика впало на поручникове обличчя.

„Батько Махно” його зразу впізнав, і на його байдуже-холодному обличчі ворухнулось щось таке, як усмішка. Але йому й слова не дав вимовити Нагаєнко. Задиhaючись від якоїсь радости-помсти, що наче аж гарчала в ньому, загукав:

— Батьку!.. Батьку...

Махно поглянув на нього здивовано.

— Це, батьку, той, що зуби мені вибивав... таку його мать... Начальник їхньої контррозвідки... „української”...

„Батько Махно” грізно насупивсь. Його малий видок зібрався у ворочок, кошачі очі налились кров'ю.

— А ти не помилився?

— Ні! От хрест мене... Тю! Що я — „хрест”? У бога й веру... у Христа... Це той... Ага, піймався? Ага-а, проклятий... гад...

І, не чекаючи Махнового наказу, замахнувся й ударив з усієї сили поручника в обличчя. Поручник поточився, він ударив з другого боку — поручник упав непритомний...

Поручник Василек очутився від якогось гуркоту, визкоту, — мабуть, відчиняли двері, що зарипіли на іржавих завісах. Як прочумався зовсім, почув кількаповерхові матюхи, а як роздивився в якомусь миготливому слабкому світлі, побачив над собою могутню, розкарячену в ногах постать матроса Сивака...

— Катись колбасой! — гукнув Сивак комусь назад себе,

либонь, вартовому. Потім махнув світлом по підземеллю (ліхтар був у нього в лівій руці, у правій — наган) і побачив трьох, засуджених на розстріл.

— А, ось де вони, супчики! Ха-ха...

Один із засуджених — білогвардієць — жалібно заскиглив у своєму кутку, ще дужче зібгався перед жахливим обличчям неминучої смерті. Сивак скерував на нього пучок світла й наган — зблизька прицілився в голову, вистрілив, і той замовк, випроставшись із свого кутка, наче пружина виприснула із якого стиску. Другому вистрілив у потилицю, бо той мовчки лежав ницьма, наче задалегідь, ще до пострілу вмер.

Після цього Сивак навів світло на поручника Василика.

— „Аж оце він... мій безглуздий кінець! — мляво подумав поручник. — Не в бою, а від руки ката...” Не подумав тільки про те, що це логіка долі, бо сам був для інших катом. Заплющив очі.

— Ей, ваше благородіє! — весело гукнув Сивак. — Що, страшно вмирати? Я ж казав, що „батько Махно” не помилює...

Поручник мовчав, чекаючи на мить, коли щось мало чи то вибухнути, чи то кольнути — і зробити всьому кінець. Сивак торкнув його обережно в плече.

— Чуєш? Уставай!

— „Не встану... Хай стріляє так”...

Але мимохідь поворухнувся. Тільки ж гострий біль знов прикував його до місця: видно, його звечора дуже побито, уже непритомного, мабуть, били.

Сивак нахилився й, узявши за руку, підхопив його, як пір'їнку. Поручник ойкнув від болю в плечі, і цей біль остаточно його очутив. Став, поточуючись, на ноги. Сивак бринькнув жартома його по губах.

— Ха-ха! Страшно? Не бійся! Тебе зараз не стрілятиму... Ти ще мені потрібний... Ходім!

— Куди? — глухо спитав, не знаючи, навіщо, поручник. Відчув ще біль у роті, де в нього все було пухле.

— Ходім — побачиш...

І він повів його за руку з льоху, як хворого піддержував. Вартового не було, і взагалі поблизу нікого не було. Надворі вже світало. Було дуже холодно. Мерзлий сніг терпко скрипів під ногами. Заводи, що похмурими озіями височіли над вулицею, мертво мовчали.

— Я ж тебе в плен узяв, ти мій, — сказав уже на вулиці Сивак. — І я, що схочу, те з тобою й зроблю... Схочу — розстріляю, схочу — ні...

Вони пішли попід заводським парканом у напрямі до

залізничної колії, де стояли вагони з Махновим штабом, але на висип не пішли, а пройшли попід колією, тунелем, і завернули до Воронцівки.

Воронцівка — це оаза серед задимлених, замащених заводських будівель. Маленькі домики, обсажені вишневими садками, тепер білими від налиплого на них снігу, — ватяно-білі домики й садки. Взагалі сніг робив довкола своєю білістю уже майже ранок.

Біля одного з домиків Сивак поцокав великою клямою-язиком, вистромленим з високої зеленої хвіртки. Ця лунка цокотнява, здавалось, могла розбудити весь виселок. Але скрізь було тихо. Мовчав і домок, сховавшись за своїм високим зеленим парканом.

— Мабуть, сплять іще, — сказав Сивак. — Бо воно ж іще ранок..

Поцокав удруге, настирливіше — і знов справжній лункий клекіт заалармував виселок...

— Гм...

Цим „гм” Сивак виявив, що тут він чомусь не міг бути дуже брутальний, що він тут не міг так гримати й грюкати в двері, як це звичайно робили махнівці, добиваючись у хату. Ба більше: було таке враження, наче він запобігав тут чиєсь ласки. Тож, поцокавши вдруге, якийсь час мовчки чекав.

Нарешті в дворі заскрипіла на снігу хода, зсередини заторгало дрючком-засувом, а потім хвіртку відчинив озброєний махнівець. Глянув байдуже на незнайомого поручника.

— Як там дівулька? — спитав його притишеним голосом Сивак. — Спить іще?

— Та, мабуть, спить, — відповів запитаний, позіхаючи. — А ти чого так рано?

— Так треба, — невиразно кинув Сивак і повів поручника до хати.

У дворі стояла обоянка, з скорострілом на ній, у близькій повітці пирскали коні.

Сивак завів поручника на кухню, засвітив світло і підніс йому до обличчя дзеркало.

— Бачиш, який ти?

З дзеркала визирнуло жалюгідне, заросле чорною щетиною, замазане брудом, заюшене засохлою кров'ю обличчя (кров, мабуть, ішла з розбитого носа), — обличчя з виразом зацькованого злого звірка. Здавалось, дай йому хоч малесеньку змогу самооборони, і воно, те обличчя, вишкритись на ворога гострою мордочкою, клацне гострими зубками. Але тут найменшої такої змоги не було: він, як маленький песик, був цілком у руках величезного ведмедя, і над

ним висів присуд карі на горло... Можна було б навіть сказати, що це була тільки тілесна жива облуда, а внутрішньо він уже був мертвий. Бо з якої б речі Сивак мав би його помилувати? Та й влади він такої, либонь, не мав, хоч і хвалився... Але для чого все таки він, той Сивак, сюди його привів? Цікавість починала навіть брати гору над почуттям приречености, — брала гору і повертала до життя.

— Причепурись, братішка, а тоді я тобі скажу, для чого я тебе сюди привів.

Він дав бритву, мило, — і поручник, відчуваючи біль у всьому тілі, пухлість у роті (як повів бритвою по щоці), почав „чепуритись“:

— „Різонути б себе бритвою по горлу!“ — мляво подумав. Але млявість у всьому його тілі виключала таку рішучість. Та й Сивак же пас очима кожен його рух. А крім того, живий вогник якоїсь надії таки блимав у його свідомості. Сивак же для чогось привів його сюди і сказав „причепуритись“! На розстріл же так не готують!

Поголившись, поручник почистив свій забруднений мундур, шинелю... Як уже був зовсім готовий (а надворі тим часом зовсім розвиднилось), Сивак сказав:

— Ну, а тепер хоч і до танцю...

До танцю?! Чи він жартує?!

Але Сивак не жартував. Він повів його до своєї кімнати, де був і його чи то побратим, чи то адьютант, і аж тут пояснив, для чого його привів сюди. Він повинен навчити його танцювати вальса, бо він тільки „Яблучко“ вміє...

— Стрілять контру вмію, — сказав, — а вальса танцювати — ні... А туди, бач, із самим „Яблучком“ не потикайся. Та ще й дівулька антилігентна...

— А як же з музикою? — механічно спитався поручник. — Без музики ж не можна учитись... Та й дама ж потрібна...

— Є! — весело сказав Сивак. — І музика є, і дівулька.

Він схопився з місця і взяв у кутку за стільцем (через те поручник його не бачив) грамофона, з великою „трубою“, схожою на квітку крученого панича, поставив на стіл.

— Ось бачиш... А дівулька ще спить. Але ти мені спочатку покажеш без неї, щоб я, бува, не осоромився. Бо дівулька, знаєш, антилігентна.

І от у ранковій тиші, коли в домі, здавалося, все ще спало, зненацька захрипів старий грамофон і запиляла по нервах мелодія вальса „На пригорох Манджурії“, а двоє чоловіків — засуджений на розстріл і можливий виконавець приреченості — закутилися в вальсі.

Через деякий час до кімнати заглянула заспана тітуся,

як пізніше виявилось, господиня дому. Сивак підморгнув їй, а потім, спинившись, сказав, щоб вона приготувала снідання і, як „дівулька” встане, покликкала їх.

Тігуся зникла, а грамофон не спинявся — хрипів, двоє дико поєднаних диваків — маленький песик і великий ведмідь, училися далі вальсувати, наступали один одному на ноги, особливо незграбний ведмідь. Один раз Сивак так наступив поручникові на ногу, що той аж підскочив, засичавши від болю.

— Ах, вибачай, братішка! — озвався з ніяковою усмішкою Сивак. — Помилочка зайшла... Болить?

Проте він виявив яскраві здібності танцюриста і до того часу, коли господиня покликкала їх снідати, він уже схопив секрет вальсування. Велике задоволення світилося в його колючих — тепер м'яко засвічених ніжним блакитом очах. Взагалі він був тепер урочисто-піднесений, чемний у поведінці, усім, а передовсім самим собою задоволений. Та й як йому не бути задоволеним після того, що він зробив за одну ніч? Він же за цю одну ніч викрав „дівульку” (і тому не був на суді „батька Махна”), розстріляв двох (і тим надолужив прогаяне і догодив „батькові”) та навчився танцювати вальса!

Перед тим як вийти до „дівульки”, оглянув себе в дзеркало і, кинувши поручникові „ну, пішли!” відчинив широко для нього двері до сусідньої кімнати. І ось тут поручник цілком утратив відчуття дійсності... Суд суворого „батька Махна” в неосвітленім льоху... Дамоклів меч присуду, що висів над ним, танцювання з своїм можливим катом і те, що він побачив у цій звичайній міщанській кімнаті (хіднички на помості, завісочки на вікнах, досить чепурно)... Побачив — і поточився: посеред кімнати стояла — бліда, невиспана... Оксана Штепенківна... Одягнена по-хатньому, так, як захопив її вночі Сивак...

— „Так він таки захопив її?!” — згадав поручник механічно Сивакову розмову з „матір'ю”.

Оксана теж, зрозуміла річ, поручника впізнала, і це її не з меншою силою приголомшило. Але інстинкт самозбереження в обох підказав те саме — не показувати й не признаватися, що знайомі.

— Оце моя дівулька, — гордо сказав Сивак. — Цимес, правда?

Поручник подав Оксані руку — її рука була нежива, холодна. Скинулись поглядами, щоб погодити те, що підказав інстинкт — збереження таємниці їхньої знайомости.

Але яка це фатальна випадковість, що їх зведено доку-

пи в такій безглуздій ситуації! І чи виплутаються вони з неї? Чи виплутаються вони з неї — ось у чім завдання!?

Сніданок був пишний: смажена ковбаса, яєшня, вино...

— Тільки цур: пити не багато! — сказав, посміхнувшись, Сивак. — Увечері будем пити...

Та коли випив, став ще балакучіший. Ударив поручника по плечу і сказав:

— Переходь до „батька Махна”... От її — Оксанин би то — брат з нами. Батько Махно теж за Україну, тільки щоб була анархія... Розумієш? Щоб ніякої влади... щоб воля для всіх...

— „Добра воля, коли ти ось захопив двох вільних громадян і тримаєш у полоні!” — подумав поручник. А вголос сказав:

— Воля чи сваволя? А що як не буде порядку?

Йому вже було ясно, що в такій „мирній” обстанові навіть „дискутувати” можна.

— А що, кажу, як не буде порядку? — сказав удруге.

— Порядок буде! — упевнено вигукнув Сивак. — Ти чув: анархія — мати порядку? І „батько Махно” зробить так, що буде... Вистріляє всіх гадів, а зостануться тільки ті, що чужою працею не користуватимуться... Ось і в нашій газеті написано...

Він вийняв з кишені пом’яте число газети, що називалась двома мовами „Путь к свободе” — „Шлях до волі”, а вся була написана російською мовою. І передова стаття в ній за підписом махнівського теоретика Воліна малювала справжній рай анархізму... Ніякого визиску, ніякої поліції, сам народ порядкує своїм життям...

Раптом поручникові спало на думку вдавати з себе переконаного і так уможливити порятунок. Спасенна ідея! І він, потроху сперечаючись, став ступнево „згоджуватись”, що анархізм — справді, найкраща з усіх теорій впорядкування суспільних відносин. І що він... згоджується перейти... Коли це сказав — піймав на собі Оксанин погляд — здивування чи переляку. Але діяв далі. Умовились, що він на деякий час зникне, щоб затерти сліди за присудом, а потім, переодягнений, з’явиться як добровілець.

— Ну, а тепер ще потанцюємо! — вигукнув радісно Сивак і вибіг до сусідньої кімнати по грамофон.

— Танцюйте з ним, не опирайтесь! — швиденько шепнув поручник Оксані. — Так треба...

Увійшов Сивак, несучи поперед себе грамофона, покруктився з ним, шукаючи, де б його примостити, — поставив на стіл, розсунувши посуд.

Зашипіла, захарчала музика — і Сивак, вимахнувши гаянтно перед Оксаною кльошами, запросив її до танцю. Оглянувся усміхнено до поручника — чи, мовляв, так, і потім узяв Оксану обережно за стан. Почали кружляти в повільному вальсі...

Поручник бачив збоку мертво-бліде Оксанине обличчя, обличчя приреченої, і його серце рвалось від болю, але безсило мусив скоритись страшній силі орангутанга-матроса і... удавати веселого. Робив завваги. Після танцю Сивак дав поручникові цивільний одяг — штани, піджак та робітницьку кепку, і вони пішли — Сивак на „працю”, а поручник... на волю?

Оксана була в „полоні” і далі дворика не могла вийти. Її стеріг Сиваків адьютант невідступно, а частково це робила й господиня.

Адьютант, небалакучий, у галіфе й кубанці парубок, виконував доручення свого начальника так, немов, справді, „стояв на варті”: був при зброї, з пістолем і шаблею при боці, які йому заважали, як він сідав на стільця. Здебільшого він сидів у тій же світлиці, де була й Оксана, а як виходив (либонь, до коней), то кидав значущий погляд вбік господині: мовляв, „пильнуй тут, поки вернуса”.

Господиня всяко Оксані догоджала і трохи чи не співчувала, бачивши її сльози, але сприяти їй втечі, звичайно, не могла. Та ще й була, либонь, підкуплена від Сивака.

Сам Сивак, ідучи на „службу”, хотів залишити в Оксани якнайкраще враження. Насипав їй на столі цілий ворох цукерок та горіхів, а на вечір приобіщав подбати про одяг для неї, потрібний для „гулянки”... А в його гарних сивих очах світилося справжнє кохання, запобіглива ласка. Навіть у голосі з’явилась якась мов би голуб’яча буркотливість, а страшна щелепа просто „знітилась”...

Та саме це його почуття й було для Оксани найстрашніше: вона розуміла, що, покохавши її, він не відчепиться так легко.

І сердешна полонянка металася в своїй міщанській світлиці, як та пташка в клітці. Що з нею буде? Ну, що? Знала, що цей звірюка буде ласкавий з нею до якого часу... Могутній самець запобігає ласки в слабкої самиці, поки тверезий... А як нап’ється... Тіло їй терпло на саму в’яву про те, що могло статись. Ламала руки. Чи, може, заподіятив собі смерть? А мати?! Мати ж зостанеться тоді цілком сама! Та й як тут смерть заподіяти, коли її так пильнують? Приголомшила її й поява в товаристві з Сиваком поручника Василика. Як він потрапив Сивакові в руки? І чи він його, справді, випустить?

Обідали всі троє разом: ад'ютант, Оксана й господиня. Господиня подала смачний борщ із курятиною. На другу страву були вареники з густою сметаною. Але Оксана майже не їла... Господиня упадала біля неї, припрохувала. Ад'ютант мовчки лигав — як за себе кидав. Випив дві чарки горілки, а від третьої відмовився: „вартування” вимагало тверезости.

А як, нарешті, ад'ютант, запаливши по обіді цигарку, вийшов з хати, господиня звернулась до Оксани:

— Ну, чого ти так журишся?

Улазливість у рухах і в голосі. Ніби по-тайности.

— Інша б на твоєму місці не плакала, — повела мову. — Він же так тебе любить... і такий красивий. А як тепер їшня власть буде, то він би тебе обзолотив...

Оксані набігло серце на влазливу тітусю. Навіщо вона їй це каже?! Її, попівну, тулить до якогось бандита! Не обзивалась ані єдиним звуком, навіть відвернулась від настирливої розмовниці.

А тітуса невгавала, говорила тим самим голосом далі:

— Он і „мати”, Махнова жінка, як була ще вчителькою в Гуляй-полі, сперва бришкала, а тепер он, бач, яка генеральша! Та де: як цариця... На одно її слово голова хоч кому полетить. „Батько Махно” усе зробить, що вона скаже. І ти була б така...

Оксана мовчала. І тітуса не прибрала далі, що казати, — замовкла. Тільки скоса обережно поглядала на Оксану, перевіряла, очевидячки, яке враження ці слова на полонянку справили. Оксана це бачила з-під своєї долоні, якою підпирала-стискала чоло, слухаючи. Бачила: тітуса не стара ще, років, може, сорок, чепурненька, повновида й округла в постаті; удова, мабуть. І Сивак у неї знайшов пристановище не випадково. Сивак або його ад'ютант. Чиясь коханка, напевно...

— Ну, так ти подумай! — підвелася тітуса, збираючи посуд із столу.

— А скажіть, — спитала раптом Оксана господиню, як та вже хотіла відходити з посудом: — він вас просив це мені казати?

Тітуса обернулась. В її чорних круглих очах заблисло чи то вагання, чи то тільки усміх. Мовила:

— Просив. Бо, каже, сильно вона вдрягнула мене за серце... Так що йому сказати?

Оксана прикусила з досади губу. Досадно їй було, що так мимохіть виявила своє нібито зацікавлення тим... орангутангом. Мовчала.

— Га? — наполягала тітуса.

Оксана не обзивалась. Господиня постояла ще якийсь час і вийшла до кухні. А Оксана лишилася сама з своїми думками, з своєю мукою...

Раптом її увагу привернуло якесь обережне шкрябання знадвору в шибку. Повернула голову й побачила: перегнувшись через низькі штахети, подавав їй руками якісь знаки поручник Василик, визирав кумедним грибком з-під своєї великої кепки. Подавав знаки, а сам боязко оглядався. З тих його знаків Оксана нічого не зрозуміла, а говорити він, очевидачки, боявся. Та й почути звідти не можна було... Ураз він повернувся і швидко пішов геть: мабуть, спостеріг якусь небезпеку.

Але найголовніше Оксані було ясно: його таки випущено. І він, може, щось таки зробить для її визволення, а головне — дасть знати матері, де вона й що з нею. А мати скаже Мишкові, і той її врятує... І вона буде на волі під опікою „культурного” поручника... Тільки ж... тільки мимоволі в глибині її душі ворухнувся якийсь жаль... жаль, що вона більше не бачитиме... орангутанга Сивака... У нього ж, справді, такі надзвичайні очі, такі брови!

Заплющила очі й уявила: вона десь схована на передмісті, її охороняє поручник Василик, її наречений. Він до неї й не торкнеться через оту свою „культурність”, хіба який раз руку поцілує... Сухенький, маленький хрущик... А як їсть, — у нього так неприємно ворущаться вуха... А цей бандит — втілення стихійної біологічної сили, що так її... притягає. Страшної сили, що так по-рабському запобігає її ласки. Запобігає ласки тепле сяйво його сріблястих очей — і могутня сила, що може вибухнути. А далі Оксана з жахом подумала, що та сила починає її притягати з якоюсь неподоланною згубністю... Отак шугнути б безбач у ту безодню! Згоріти б у тому пекельному вогні — і вмерти... Здрігнулася на саму уяву про якусь непереживану, непробувану ще насолоду. Ніби її пройняв наскрізь електричний струм...

І він має владу — озолотить її. Вона буде як „генеральша”...

— „Ні, ні! О, ні!” — підвела голову, струснула з себе згубне обмарення. Він бандит... Він силоміць захопив її, зневажив її людську гідність...

Увійшов ад'ютант і мовчки сів, зачепивши незграбно шаблею чи ногами стільця. Закурив — пустив по хаті противний сморід гідкої махри, і той дим задряпав Оксані в горлі. Це остаточно повернуло її до дійсності...

О ні, ніколи цьому не бути! Вони бандити...

Десь на подвір'ї виник якийсь рух, рух, у надвечірній

тиші несподіваний. Ад'ютант швидко підхопився, диркнувши стільцем по помості, і вийшов. Надворі залунав владний Сиваків голос: він повернувся з „роботи”. А через хвилину Сивак був уже й у хаті, з надвірнім холодом, з веселим гомоном і з цілим вузлом одягу.

— Оце для тебе! — гукнув ще з порога Оксані. — І від мамаші, между прочим, привіт. Дома все гаразд.. Я завіз їй дещо їсти. І ніякий чорт тепер її не займе: я поставив вартового.

Отже, виходило, що він сам дав знати матері про неї, що вона, мовляв, жива й здорова. А крім того, й саму матір узяв у полон. Той же вартовий не тільки охоронятиме її, а й до неї не допустить нікого. Та й для поручника Василика це перешкода, для його контакту з матір'ю і для заходів щодо її рятування.

Сивак тепер поводився, як „свій”, говорив діловим тоном і був зовсім тверезий.

Оксана при ньому знов почала плакати й проситися, щоб відпустив. Але Сивак тільки покрутив заперечно головою: мовляв, дуже вшкрябнула за серце — не можна. А потім підійшов до неї (вона вже стояла), узяв за підборіддя й, підкинувши її обличчя, щоб дивитися в вічі, — сягнув у глиб її душі так глибоко, що вона аж стонулась, а серце щасливо (так!) їй тьохнуло. Сказав:

— Та чого ти боїшся, дурна? Я тільки погуляю з тобою...

Тоді Оксана подумала: виїзд на „гулянку” — це все таки вихід між люди, і там можна буде щось придумати — й утекти. Вирішила „скоритись неминучому”. Коли Сивак сказав, щоб уже одягалась, пішла мовчки до господині в кімнату і стала одягатись.

Тітуса знов догоджала їй, як наймичка. Сподівалась, певно, що Сивак нагородить її за все це не абияк. А як Оксана одягла свою балеву сукню, вона підвела її до трюмо і поправляючи вишневошовкову красу, укладаючи на її пишному тілі, сказала:

— О, ти така, як краля, тепер!.. Ще, гляди, й „батько Махно” закохається... Але його не бійся: в нього є „мати”.

А Сивак тимчасом теж передягався. Коли Оксана, вже готова, вийшло до світлиці, він був у новім матроськім ширококльошім костюмі, груди в трикутнику матроски трохи прикривала смугнаста впоперек сорочка (чорні смуги на білому полі); був чисто поголений, а над високим, рівним чолом красувався хвилясто-кучерявий не дуже темного кольору чуб. Стрункий, високий, дебелий. А терасу спідньої щелепи „скрадав” легенький усміх, з яким він підійшов до Оксани. Вийняв з гаманця пишні сережки, з червоно-крива-

вими краплями рубінів у них і дав Оксані, щоб почепила до вух. А потім ще сам узяв з ніжністю її безвладну руку і надів її на палець перстень з діамантом (від цього дотику гострий струм пройняв її наскрізь).

— Це я в однієї буржуйки позичив, — сказав Сивак, посміхнувшись. — Годі їм розкошувати, тепер ми будемо...

Допоміг далі Оксані одягтися — обуливів дбайливо бекешею, а собі накинув на плечі чорну широкоплечу кавказьку „бурку”, що зробила його, справді, схожим на революційного „командарма”, легендарну фігуру бурхливих подій того часу. І хода була в нього горда, величннн...

Був задоволений Оксаниною „покорою”, але як виходили з хати, на всякий, либонь, випадок попередив:

— Тільки дивись мені: перед „батьком Махном”, щоб ані сльозини! Чуєш? Бо гірше буде...

Оксана мимохіть скинула поглядом на свого величнього „лицаря” — і в її серці ворухнувся сумнів: чи вона здолає від нього „тікати”? Пара бо з них була надзвичайно імпортна...

Посідали в обоянку, в парі, а на передку сів, узявши віжки в руки, Сиваків адьютант. Обоянка з місця дзвінко задзвонила тарілками, виїжджаючи з двору. Господиня махала на прощання руками, а потім, як обоянка, гоїднувшись на ресорах, виїхала з двору, зачинила за ними ворота, сховалась у своєю будиночку.

Вгодовані на вівсі куркульські коні понесли м'яко-хитливу обоянку бурею. Здавалось, вона відірветься від землі і полетить у повітрі, не торкаючись землі. Сніг іскрами прискав коням з-під копитів і з свистом розлітався на всі боки.

Морозно-холодне повітря різало в обличчя, Оксана чудово зашарілася, трояндою розцвіла. Сивак із захватом зиркав на неї, у рештках вечерового сяйва, зблизька баченої, — сяйва, що йшло з-за гори, на якій вирисовувались контури притемненого міста. Погукував на адьютанта, щоб „не спав”.

Оксана й собі скоса, обережно поглядала на свого страшного кавалера. Широкі в „бурці” плечі, орлиний профіль, пишні кучері, що буйним крилом визирали з-під кубанки, маяли на вітрі. Поручника з ним не можна було й приблизно порівнювати: горобчик — і орел... Але бандит! Бандит, зарізака, дарма що генералом себе називає... Вона втече від нього за всяку ціну! Вона вирветься з-під його... чарів... Кинеться „батькові Махнові” в ноги, благатиме...

Міст через Дніпро блискавично-швидко продуднів під колесами обоянки, і ті колеса спочатку застрибали на мостинці Провіянтської, а потім і на „гладенький” Катеринин-

ський проспект вилетіли. Було вже темно, на проспекті не було майже ніякого руху. Люди, очевидно, сиділи по своїх хатах-схованках, боячись, щоб махнівська „гулянка” не перетворилась на загальний погром. Про можливість такого вислідку „гулянки” свідчили й п'яні вигуки, що час від часу вихоплювалися десь у тиші.

Пишним чвалом під'їхала обоянка до яскраво освітленого готелю „Європа”, і Сивак просто зніс Оксану на руках. Але, поставивши її на ноги, знов попередив:

— Так ти ж дивись мені: щоб ані сльозини! Якби навіть брат показався...

Цим попередженням він ще дужче зрадив свою „ахілесову п'яту”.

Видимо, він робив щось не зовсім дозволене, коли боявся „сльозини” перед „батьком Махном”. І це зміцнило Оксанин покищо непевний замір удатися по рятунок до самого „батька Махна”. Або, може, справді, й Мишко буде чи його лататтянський товариш... У всякому разі треба вирватися на волю, а там буде видно...

Залишивши верхній одяг унизу, в роздягальні, Сивак гордо повів свою „даму” сходами нагору.

У коридорах готелю цілими юрбами вештались озброєні махнівці. Були серед них уже й п'яні. Декотрі з-поміж них голосно вітали Сивака, з заздністю оглядаючи його „дівульку”.

У великій залі було повно „публіки”, переважно вояків, але були й жінки між ними. Тютюновий дим стояв у повітрі сизою хмарою. Гармонія „нарізувала” „Яблучко”, а п'яні голоси підспівували:

Ех, яблучко, куди котишся?

До Махна попадеш — не воротишся...

Декілька матросів вибивали закаблуками на паркеті, аж виляски ішли. Але Сивак тільки показав Оксані залю, а потім повів її до однієї з менших кімнат, де, очевидно, збирались самі махнівські „генерали”, зокрема був Щусь, начальник Махнового штабу. Були й жінки, усе невиразного, на Оксанину думку, типу.

— О, де ти таку доп'яв? — вигукнув Щусь, високий і тонкий, як в'юн, примружено глянув на Оксану.

Сивак гордо випнув свої волохаті груди і гримнув у них кулаком: мовляв, щоб я та не доп'яв?! Ого!..

На столі стояли наїдки та напої. Примусили й Оксану випити. Вона „скорилась”, випила, але думала:

— „Ще не тепер... Це такі, як і він, — не допоможуть”.

Та й гордий Сивак не дуже, либонь, був певний щодо своєї „дівульки”-полонянки і, мабуть, таки побоювався,

щоб вона не зрадила примусовості її „гуляння” або не втекла. Тим то він ані на ступінь не відходив від неї, запобігливо упадав біля неї, щоб задобрити чи що.

До кімнати вскочив один і сповістив:

— Прибув „батько Махно”... і „мать”...

Усі заворушились і похопились Махнові назустріч. У залі стишилось, музика вмовкла.

„Батько Махно” стояв посеред залі в своїй великій шапці, — малий, кривоплечий у величній позі проводиря, „командарма”, носія найвищої влади, дарма що діяв під чорним стягом безвладдя — анархії... „Публіка” з пошаною розступилась перед ним. Біля нього близько була тільки „мать” та декілька осіб особистої охорони, зокрема Лука Нагаєнко.

„Мать” була одягнена, „як учителька”, в сірому костюмі, і... далеко їй було до пишної, пшеничнокосої красуні Оксани... Та коли вона вздріла Сивака у парі з незнайомою панною, в її вузьких очах свінули злі вогники, — вогники ревнощів.

— Це „мать”, — шепнув Сивак, прихилившись до Оксани.

І от тут Оксана заплющила очі і кинулась навдалу до тієї „матері”. Заливаючись сльозами, благала врятувати її, бо він — показала назад — викрав її вночі з дому і привіз сюди силоміць.

Лука Нагаєнко пізнав Оксану, глянув, на неї, але в голові в нього було, мабуть, щось важливіше і тому він кинувся спершу до Сивака, вигукнув, захлинаючись гнівом:

— А де ти, мать твою... дів австріяка? Я був у підвалі — його там нема...

А потім повернувся до Махна:

— Він, „батьку”, не тільки сестру Мишкову викрав, а й австріяка пустив... начальника контррозвідки, що мені зуби повибивав...

„Мать” і собі мерщій обізвалась до чоловіка:

— Дивись, що в тебе робиться!..

Сивак хапливо відстібував кобуру, безглуздо витріщив очі:

— ...Контррозвідки? Не знав я... Хто тобі сказав?..

„Батько Махно” швиденько вимахнув рукою з револьвером і мовчки вистрілив Сивакові в розхрістані груди. Той важко заточився, а потім гупнув своїм могутнім тілом на паркет. Перевернувся навзнік і розкинув широко руки в мертвій нерухомості.

У залі запанувала моторошна тиша. Оксана злякано дивилась на мертвого матроса, відчуваючи, що в серці її щось болоче обірвалось, щось крикнуло безтямно. Він умер через

неї! Він любив її більш, ніж своє життя! Чекала, що Махно другою кулею покладе й її поряд з Сиваком...

Але Махно верескливо неприємним голосом наказав, звернувшись до юрби:

— Заберіть гада — і тільки! І танцюйте далі...

Рвучко обернувся і пішов із залі.

Оксану відвів додому Лука Нагаєнко.

До історичного музею ім. Поля навідалися не зовсім звичайні відвідувачі: сам „батько Махно” із своїм штабом. Сам Махно, суворий завойовник міста і всього, що в ньому було, — велетнів-заводів, крамниць, зруйнованих і спалених Озерних рядів, житлових кварталів, церковних шпилів і всіх живих істот, що сиділи пришикло в своїх норах, — людей боягузів, людей-рабів нового володаря...

Музей ім. Поля теж належав тепер завойовникові, і він що тільки схотів би, те й міг би зробити з ним. Міг би підпалити, висадити в повітря, — як висадив уже в'язницю на Пушкінському проти Польової (аж цегла захурчала!), роздати своїм буйним „сином” його неоціненні історичні скарби...

Усе міг би зробити з музеєм всемогутній „батько Махно”, — це так. Але не робив покищо нічого такого, а прийшов як відвідувач подивитись на музейні експонати.

І перед його володарським поглядом виявився не боягузом директор музею професор Яворенко. Він сміливо підвівся йому назустріч із свого „архиерейського” крісла (з високою, аж понад його білу голову спинкою), придивився крізь свої густо-сині окуляри, як придивлявся до всіх, хто заходив до його кабінету. Ще й долоню над окулярами наставив, бо сліпучий парус зимового сонця, продершись крізь грати високого „манастирського” вікна, ударив йому в вічі...

Умгу... Перед ним стояв не такий страшний чорт, як його малювали. Малий на зріст, кривоплечий та головатий (від великої шапки й патлів), блідий, прищуватий, видочок з виразом кирпатого булдога.

— „Справжній тобі татарин, — подумав професор про Махна. — Татарюга”... А на зріст — курдупелик. Не дарма махнівці позаочі його „Малим” називають. „Наш малий”, кажуть ...

А вголос професор озвався своїм веселим, співним тенорком:

— Так ви „батько Махно?” Дуже, дуже радий... Радий вітати в музеї славного сина нашої неньки України... І як добре, що ви зветесь „батьком”! Це ж по-нашому, по-козацькому...

Махно подав з поважним рухом професорові руку. Він

же, „батько Махно”, не якийсь там бандит, а володар! Це становище вже зобов'язувало до відповідної поведінки.

— Так, ми українці, — відгукнувся на професорові слова. — Тільки, щоб була анархія, а не капіталізм. Ми всяких буржуїв знищимо — і тільки... Анархія, правда, не зразу, бо ще народ несвідомий... Спочатку здобудем йому демократичні права — і тільки...

Почувши таке, професор ще дужче „зрадив”. Аж руками сплеснув. І від цього руху його лисячий кожух ізсунувся йому з пліч. Натяг знову кожуха на плечі, загорнувся коміром, насунув нижче „купецьку” шапку. У музеї ж було — хоч собак ганяй, — так холодно. І розмовники струмками пари „перестрілювались”. Заховавшись глибше в свій одяг, професор висловив свою радість з приводу того, що Махно за анархію й демократію. Це ж бо такий лад, як колись був на Запоріжжі! У Січі ж не було постійної влади, там щороку міняли кошового, писаря й суддю. І чи „батько Махно” знає, як їх вибирали? Найдемократичнішим способом! Обкидали болотом, обплывували, щоб пізніш не задавалися, як ставали панамі...

О, він, професор Яворенко, дуже радий, що батько Махно хоче встановити такий лад!

Улещений такою похвалою, „батько Махно” „уточнив” свою платформу: він за радянську владу, але щоб були справжні вибрані ради, без жидів і комісарів...

— „А місто ж завоював на спілку з жидами й комісарами, — подумав професор Яворенко. — І Волін же не хто як жид... Волін — теоретик махнівського анархізму”...

— Щоб, кажу, справжні ради, — повторив Махно, — і тільки...

— Авжеж, авжеж, — притакнув професор. — Так же було й на Запоріжжі. І там вибирали старшину вільними голосами. Часом і до чубійки доходило.

Після такої вступної розмови професор повів „батька Махна” показувати музей. Так він водив свого часу царя Миколу другого, турецького міністра освіти, отамана Кривошлика і інших значних гостей. За професором і Махном потягся „штаб” — важко озброєна ватага, що тісно протискалася вузькими проходами поміж вітринами, залишаючи брудні сліди талого снігу на чистому паркеті — відбитки підшов і підборів. Брязкали зброєю, зіштовхувались плечами, як череда рогатої худоби у стиску. А між ними найвищий був начальник махнівського штабу Щусь. Тонкий і високий, як коноплина серед низького бур'яну. У кубанці й довгорукавій черкесці, з гузірями на грудях.

Найперше спинились перед блакитно-золотою колясою

цариці Катерини другої. У цій колясі віз її колись Потьомкін у Крим, як Крим приєднали до Росії. Але коляса не справила на махнівців особливого враження. Бо їй далеко було до сучасних куркульських обоянок, уживаних у їхній армії. Тільки що позолочена, як цяцька. Це постеріг професор і, щоб зацікавити більше цим експонатом, сказав:

— А знаєте, батьку, як назвав Катерину Микола Костомаров у своїй „Книзі битія українського народу”?

— Як? — обережно, не знаючи, хто такий Костомаров і що таке „Книга битія”, відгукнувся Махно.

— К... всесвітня...

Махно посміхнувся невиразно під своїми білявими вусами, закрученими по-салдатському, а його „штаб” зареготавсь таким конячим реготом, що аж шибки в поблизькому вікні задзвеніли.

Перейшли до етнографічного відділу. Професор спинився й оглянувся на слухачів з ледве стримуваним під ватянобілими вусами усміхом. Той усміх означав передсмак цікавого й смішного в наступному огляді експонатів.

— А оце, „батьку”, знаєте, що? — показав він на малюнки „етнографічних” чортів.

— А що? — зиркнув безвиразно з-під свого чуба Махно.

— Це всякі українські чорти. Отой зелений, що виглядає з води, як жаба-ропуха, зветься Анциболот... Оце той, що в млині сидить... Це той, що греблі рве... А оце той, що на печі, — Антипко. Бачите — маленький, з хвостиком... (Тут усмішка в професора ще дужче заграла під вусами й за синіми окулярами, а всередині він, здавалось, уже просто кихкотів). Маленький, але може підневідити хоч кого, осоромити на все життя... От собі спить чоловік у теплому просі, а той Антипко й призведе до гріха так, що той у штани... ких-ких...

Батько Махно знов злегка посміхнувся (йому ж не випадає „зубоскалити”), а його „штаб” ще гучніше заіржав по-коначому: го-го-го... Баси й пропиті хрипкі баритони...

— У штани... — професор уже сам голосно своїм тонким смішком сміявся, показуючи беззубі ясна. — Бачите? Придержує сердешний чоловік матню рукою... Ких-ких...

— Го-го-го...

Але батько Махно строго оглянувся — і регіт урвався.

Довгенько затримував професор махнівців в етнографічному відділі. Показував їм і люльку-черепацьку з голівкою у вигляді чепурної молодички в очіпку, насадженої на цибух, і плахти усяких зразків, і чумацькі вози та ярма, химерно вицяцьковані різьбою, і багато іншого... А робив це він з тією, либонь, думкою, щоб притомити відвідувачів і далі не вести. Далі бо був запорізький відділ, найулю-

бленіший його відділ, з булавами та пірначами, а ті булави та підначі були дорогими самоцвітами пооздоблювані. Тож він трохи побоювався, щоб ці „найновіші” козаки-анархісти не поквапились, бува, на ті історичні скарби.

Але ні батько Махно, ні його „штаб” не виявляли й найменших ознак утоми. І завинив у цьому не хто як той же таки професор Яворенко. Він же просто обчаровував їх своїми розповідями, і вони, бачилось, ладні були безкраю його слухати.

Гм... Професор почухав під „купецькою” шапкою, за вухом своє біле волосся. Це свідчило про його не абияку скруту.

Як же бути? То ж найбільші його скарби! Він просто трусився над ними, як скупар над своїм грішми.

Але спинитись і довго роздумувати ніяк було. Ба й небезпечно: Махно міг би подумати, що він там якусь „контр-революцію” переховує. Тож він струснув головою і запитав у Махна бадьоренько:

— Чи ви, „батьку”, не втомились, слухаючи?

— О, ні... Нам це інтересно — і тільки.

— Бо воно ж ви по воєнних трудах...

— Дарма... Ведіть далі! І тільки....

Тоді професор вирішив перевірити за аналогією, як Махно ставиться до крадіжок та грабунків. Він звернув увагу своїх слухачів на срібну, потемнілу від часу ложку, одну з тих, що їх колись підчебричили запорізьці на бенкеті в Карла XII Шведського. І розповів усю цю історію.

— Це ж прецікава історія, „батьку”, — так він почав. — Коли Карло XII прийшов із своїм військом на Україну, на з'єднання з Мазепою, він при зустрічі влаштував пишний бенкет. А на той бенкет запрошено й запорізьців, що їх привів із собою Кость Гордієнко-Головка. І на тому королівському бенкеті гості їли срібними ложками, ну й запорізьці, зрозуміла річ, також.

— І що б же ви думали, „батьку?” — зиркнув обережно професор на Махна, щоб перевірити, яке враження це справить на того. — Поїли козаки добре, запили вином, а наостанку взяли та й поховали срібні королівські ложки в свої глибочені кишені...

— Я за таке порозстрілював би — і тільки! — нахмурив брови Махно, а його кошачі очі блиснули недобрим блиском. — Ми тільки буржуїв експропріюєм, а щоб у гостях... ні, ми не бандити...

Агу, це зразу заспокоїло професора Яворенка. Махно ж був тут у гостині і тому не повинен би грабувати. Такий був логічний висновок з аналогії.

Після цього професор сміливо повів відвідувачів до запорізького відділу, до найбільших своїх гордоців. І тут перед очима всемогутнього завойованика зачервонили широкі, як Чорне море, запорізькі штани, порозпинані в вітринах, заяскріли пишні жупани, случькі пояси, нагадали козацьку славу полкові козацькі прапори, засяяли самоцвітами булави й пірначі. Це ж були речеві залишки тієї козацької слави, що свого часу була по всім світі стала.

А професор Яворенко вже надхненно оповідав історію кожного експонату. Аж на виду почервонів трохи. Запитував своїм звичаєм: — Оце знаєте, що? І зразу ж відповідав, вірніш — оповідав історію. — А оце що? І відповідав... Довше спинився на штанях. Розповів, як читав у Катеринодарі лекцію, накривши катедру запорізькими штаньми. Наприкінці — бурхливі оплески, особливо рясно плескали жінки. І в зв'язку з цим один із присутніх поетів продеклямував свій експромт:

А пані наші як плескали!
Бо очаровані вони
Тим, що на кафедрі лежали
Запорізькі штани.

Махнівці, видимо, не зрозуміли, в чому сіль, і майже ніхто не засміявся. Тоді професор перейшов до запорізької горілки, що збереглася в одній із козацьких могил. Це була одна із „пуант” у його розповідях — така в цьому відділі, як Античко або люлька-череп'янка в етнографічному. Він узяв урочисто старовинний штоп у руки і підніс угору проти вікна. Дивіться, мовляв, яке чисте. Як сльоза. А тільки — що воно? Ліки? Еге, ліки... Ті ліки, що їх запорізьці називали оковитою, тобто „водою життя”, від латинського „*aqua vitae*”. А по-нашому це... ких-ких! — горілочка. Цю горілку він показував самому цареві Миколі другому, і той навіть покуштував був її та похвалив. — „Оце, — сказав тоді професор цареві, показуючи старовинний штоп, — клали козакам у могилу, щоб і на тім світі було весело”. — „Гм, — відгукнувся на це цар, що, як відомо, теж не дуравсь горілиці, — кажете, професоре, отаке клали?” — „Клали, ваша величносте”. — „Цікаво”... І взяв у руки штоп, подивився проти вікна. — „Чиста, як сльоза, ваша величносте”. — „Та чиста, бачу... А чи не можна б попробувати?” — „Чому не можна? Можна! Для вас усе можна, ваша величносте”. Кинувсь професор до кабінету, приніс чарчину і, відкоркувавши штоп, налив цареві. „Відкушайте, ваша величносте! Тепер таких горілок не роблять”. — „Не роблять, кажете? Гм”... Цар узяв чарку і одним духом вихилив. „Справді, знаменита”, — похвалив. — „Знаєте, панове, — обернувся до

пишного почту, — так і пішла по животі вогняним струмочком”...

Сказав також професор, що показував її й турецькому міністрові освіти, як приїздив сюди. Тільки тому закон забороняв таке пити. Не сказав, а навпаки — змовчав про те, що передостанньому знаменитому відвідувачеві музею — отаманові Кривошликові не тільки не показував, а ще й ховав від нього, бо боявся, щоб той не видудлив її всю — щоб набратися козацького духу... Та й „батькові Махнові” згадка про цього його ворога навряд чи вподобалася б.

Наостанку запропонував і Махнові випити. Та той несподівано охолодив професорів запал, давши зрозуміти, що розповідь про царя не дуже йому до мислі. Бо, мовляв, він і його армія „зничтожують” усяких царів. А крім того, він „батько Махно”, не любив пити. Авжеж, не любив, навіть видав був наказ до армії із заборonoю пити...

— „Отака ловись! — подумав професор. — А казали”...

„Батько Махно” звернув увагу на потребу охорони усіх цих — махнув рукою по залі — скарбів. Чи як професор думає?

О, звичайно, це було б дуже добре... Бо хоч вояки з його армії й не грабують, але можуть сторонні грабіжники...

Умовились, що „штаб” присилатиме до музею вартових для охорони. Заохочений цим, професор звернув Махнову увагу й на те, що ні одна з влад — а їх було за останній час чимало — не дає грошей на ремонт музею, а дах протікає...

Махно звелів одному з штабівців дати професорові на цю ціль відповідну суму грошей, і той вииняв з похідного гамана цілу купу „українських” карбованців. (До професора доходили чутки, що Махно начебто карбував гроші з заліза, з написом „Гоп, куме, не журись: у батька Махна гроші завелись”, але то, певно, був тільки „фолкльор”).

Аж після цього „батько Махно” сказав, що вже будуть іти, став прощатись.

— Стривайте! — захапався раптом турботливо професор. — А розписатись! У мене всі великі люди розписуються: Микола другий, турецький міністер освіти... тепер і ви, „батьку”, повинні...

І вони вже тільки вдвох з Махном „заскочили” на хвилинку до кабінету, а там Махно розмахнувся на весь аркуш червоним атраментом — „Батько Махно”. Коротко і ясно. Для історії.

... А після всієї цієї „веселої” розмови з „батьком Махном” професор Яворенко прохворів з тиждень. Із хати не виходив, лежав з різними примочками та припарками на голві, на серці.

Бо все ж таки „батько Махно” — не зовсім „свій брат”, не такий, як, наприклад, отаман Кривошлик. У Махна супроти його світу, світу ідеолога запорізької старовини, могла бути ще й вовча думка, дарма що його анархізм і демократизм майже такі, як колись були в Січі Запорізькій.

Із щоденника Василя Роговенка

... січня 1919 р.

Правду сказав дядько Іван, — що боротьба за Україну тільки починається. Ті, що з ними й я спочатку був, допомогли бандитові Махнові вигнати нас із Січеслава. І от ми тепер у Сурсько-Михайлівці, наш Республіканський кіш. Марко Дашкевич повів мене до своїх батьків. Виявилось, що в нього така ж морока з батьками, як і в мене з матір'ю. Батьки його — селяни середнього достатку. Мають одним-одного сина — Марка, і хотіли „вивести його в люди”. З останнього стягались, щоб він вивчивсь на „пана”. А він узяв та й пішов до війська — не закінчивши школи. Мати плакала при мені, витираючи заплакані очі краєчком хустки, що нею була запнута. — „І нащо тобі то Україна?” — нарікала. — Жили ми без неї, і ти б так прожив”... Батько мовчки сидів кінець столу, нахмурений, сердитий, видно було, що й він так думає, тільки соромиться при мені щось таке казати. Та й оглядався, либонь, на ту українську силу (владу), що в цей момент була в їхньому селі.

— „Ви нічого не розумієте, — бубонів своїм баском Марко. — Як я не піду боронити, то й інший не піде... І Україна знов опиниться в московському ярмі. Ось і Василь покинув свою матір... бо так треба... А наші селяни несвідомі, допомагають більшовикам... і нас із Січеслава вигнали...”

Ми сиділи біля низького круглого столика (сирна) серед хати — снідали. На столику стояв цілий стовп гарячих перепічок, і ми їх завзято „наминали”, вмочаючи в сметану. Мати хоч і нарікала, але з любов'ю дивилася на сина і час від часу підкладала свіжих перепічок, виймаючи з печі. А в печі палахкотів солом'яний вогонь, і в хаті було від нього тепло, затишно, хоч надворі стояв не абиякий мороз, що позамуровував вікна сліпими більмами...

... січня 1919 р.

Велика скрута нашій Україні, і кожному з нас, борців, здавалося б, не можна під таку хвилю про себе думати, але моя особиста трагедія така, що мушу це робити. То ж була вона, гадюка-зрадниця, в театрі з поручником Василіком! Пів року проминуло, як ми востаннє бачилися з нею, а вже знайшла собі іншого! Ні, є таки якась частина правди

й у тому, що казав мені покійний Пилип Никифорович Стів-бур, — що клясовість у людському суспільстві має не абяку вагу в відносинах між одиницями. Вона попівна і погербувала мною, селянським сином...

А наче ж так любила! З огляду на це й моє становище в Республіканському коші ще більше ускладнюється. Той же чортів галичанин з усіх сил лізтиме тепер, щоб піддобритись до коханки, і, як начальник контррозвідки, висітиме наді мною постійною загрозою, шукаючи убивників о. Харитона. Так, Україна Україною, але й у своїй державі залишаються проблеми взаємин між окремими членами нації! І якщо раніш українські письменники в любовних конфліктах за ворогів здебільшого подавали або „ляхів” або „москалів”, то тепер це відпадає, бо ворожі особисті відносини можуть бути й між українцями. І біль від того не менший. До цієї останньої „зустрічі” (в театрі) я хоч і боявся йти до Оксани, але мав якусь надію і нею жив, а тепер... Ех, Оксано, Оксано... Як тяжко ти поранила мене!..

... січня 1919 р.

Ще раніш я умовивсь був з одним лататтянським селянином, що він, їдучи вдруге на базар, зайде до моєї матері та до Гната Кутька. І він привіз мені, ще перед боями з махнівцями, і від матері, і від Гната листи. Запишу їх у щоденнику як певні документи часу й людських настроїв. Спочатку материн лист.

„Ой сину-синочку! Десь ти Бога не побоявся, що рідної матері відцурався! Покинув мене на старості літ самусамісіньку. Пишеш, що тепер за якусь Україну воюєш... Тобі та Україна за матір миліша. Ех, сину-сину! Думала я на старість невістки діждати, та тепер бачу, що нещаслива моя доля. І такий мені жаль на тебе, що я б тебе прокляла за це, так ти ж у мене один, як сонечко в небі. І жаль мені на тебе, і шкода. А в мене ще й біда: корова заслабла. Не знаю, що таке. Молоко перестала давати, і мені тепер нічим і душі заморити. Сиджу на самому яшнику та картоплі. Приїдь же до мене хоч на один день, мій синочку! Хай я хоч подивлюся на тебе! Кланяюсь тобі від ясної зорі до сирої землі. Листа писала Оришка Кухарівська, що до школи ходить. Писала так, як ваші мати казали, а поклін дописала сама”.

Оце таке моє матірне „лоно”. Вузьке воно, вузюсіньке. Далі корови та невістки з нього нічого не видно. А Україна — тільки якась ворогиня, що пожирає синів. Справді, важка твоя доля, Україно! Але я боротись за тебе не кину!

А ось Гнатів Кутьків лист. Цей мій товариш не кращий за мою та Маркову матерів. Тільки в нього клопіт не так з коровою, як із жінкою та її бабунею.

„Здоров! Здоров! Так ти аж он-де опинився! Не знаю, що й сказати тобі на це — хвалити чи гудити. Про одно тільки прошу тебе: будь обережний з листами до мене, зважай, через кого передаєш. Бо в нас же, як ти знаєш, не на таке закривилось, як у Вас там. І я тобі не буду писати про політику, а тільки про особисті справи. От і зараз опишу тобі своє родинне життя-буття. Заздрю тобі: ти ще вільний птах, а мене вже приборкала доля. Правда, на Галю не можу нарікати. З неї добра жінка і господиня незгірша. Тільки плаксива дуже. Як тільки що — зразу в сльози. Ну, але це, мабуть, від того, що сподівається дитини, на восьмому місяці ходить. З вагітними, кажуть, завжди таке діється. Але зате бабуня в неї — баба Палажка — справжній Цицерон. Унадилась до нас і порядкує в нашій хаті, як у себе вдома. Почалося це з того, що ми, мовляв, молоді господарі, не знаємо, як жити, — то вона й задумала допомагати порадами. „Бо ви ж таки мої рідні”, каже. Улізла в наше життя ця непрохана порадниця. А потім стала й у мої з Галею сварки (в нас це досить рано почалося) устрявати. Та ще й так обертає всяку сущичку, що я завжди винен, а Галя безвійняково права. І мене бабуня картає, як школяра. Дійшло вже до того, що я почав її, справді, як той школяр, боятися. Така собі маленька, сухенька, ледве дибає, підпираючись своїм вишневим ціпочком, а страшна. Не смійся, Василю! Якби ти був у моєму становищі, то й ти б її боявся. Я ж не раз уже хотів вигнати її з хати, заборонити до нас ходити. Не раз думав з обуренням: „Яке вона має право втручатися в наше родинне життя!? Що з того, що це її єдина онучка, що вона її змалку на руках виносила!” Думаю так часто, а іноді, під час сварки, просто киплю з люті, але щось зробити не можу. Ти можеш здивуватися й спитати: „Чому?” А тому, що вона роздзвонила б це на всьєнке село. А я боюсь таких скандалів. Бо сказали б: „Учитель, а в нього отаке діється!” Та й на посаді б це мені пошкодило. І старенька, мабуть, усвідомила це своїм засушеним мозочком та й тероризує мене, зв’язує мені руки й ноги. Вона ж випробувала цей, сказати б, метод ще тоді, як я необережно нагрішив був, ходивши ночувати до Галі, — примусила загрозю такого скандалу одружитись із її онучкою. О, то була в мене, Василю, ситуація! Я тоді піймався, як лис у пастку. Дикий звичай наших селян допускати парубка до дівки ще до шлюбу, оте „ночужання”, розраховані не на що, як на ловлю жєнихів. Але розповім тобі найсвіжішу подію з своєї родинної „єпопеї”. Зїхалася на Різдво наша середньошкільна молодь — Самсон Ліпшиць, фельдшерівна, Настя Німцівна, обидві дяківни, Омелько Деркач (чи ти не забув цього під-

сліпуватого філософа й поета?), Степан Дужко. Словом, уся наша, як кажуть, мотузяна інтелігенція. І от це товариство вирішило влаштувати зустріч Нового року. Ну й мене запросили, як свого колишнього товарища. Тільки ж у мене, з моєю Галею, вихід у культурне товариство -- не така легка справа. Вона ж, неосвічена селянка, в такому товаристві й слова допуття не скаже, не кажучи вже про інше, як от гра у фанти чи — тим більше — танці. Та ще й усі оті Асі та інші дяківни копчили б губи, побачивши просту мужичку в своєму товаристві. Словом, моя жіночка тільки осоромила б мене, якби я взяв її на цей вечір. Але й відмовлятися мені від цього вечора не випадало: я ж один із стовпів цього товариства, завідувач школи, і на мою відсутність усі б звернули увагу, образилися б, і я нажив би собі ворогів. Тож я вирішив був іти без жінки. А Галі сказав, що їй не можна йти через дуже вже помітну вагітність, що з таким животом просто непристойно показуватись між людьми. Признаюсь тобі, між іншим, що вагітність таки дуже знівечила її вроду. Вона ж дівчиною була, якщо ти пригадуєш, гарна, молода й ніжна, як ягідка, не така, як інші селянські дівки, перерослі за браком парубків, що їх пожерли війна та революція. Тим я тоді й звернув був на неї увагу. А тепер лице в неї узялось якимись плямами, наче попід шкірою позливалось ластовиння, живіт спотворив фігуру, як іде, наче барило поперед себе несе (я навіть боюся, чи не приведе вона мені близнята). Хо́да стала качина, перевалькувата, особливо, як іде по хаті боса — широкими ступнями по помості ляпає. Ну, подумай, Василю: чи можна мені було отаку виводити між люди? Та ще й майже безмовну в культурному товаристві через неосвіченість... Але моя Галя збила бучу. Власне, вона почала своїм звичаєм плакати, нарікати, що я кидаю її, просту селянку, а сам іду до панського товариства. Що я не люблю її, що якби любив, то не кидав би. І так далі, і тому подібне, зрештою, не дуже мені страшно. І я її, можливо, укоськав би, — поплакала б та й перестала б. Але ти уяви собі! Відвернувсь я зерновано до вікна (це було в кухні), дивлюсь: дьбає наша бабуна, підпиріаючись ціпочком. „Ну, — думаю, зціпивши зуби, — цієї ще бракувало!” Як побачила Галя свою оборонницю, ще дужче залилась сльозами, — ридма ридає, гине з розпуки. І крізь сльози, захлинаючись ними, розповідає своїй бабусі, що я її не шаную, що йду без неї до своїх „панів”. Е, Василю, ти ще не знаєш, що таке жіночі сльози! Це гірше за всяку лайку! Як не визвіряться ж тоді на мене баба Палажка! „Що бо ти робиш, Гнате?! Чого ти на неї таку зневагу кладеш? Вона ж таки твоя дружина!” (І де вона вискіпала це літературне слово, ця бабулька?)..

Галя ж, каже, доброго хазяйського роду, і не годиться її перед людьми зневажати". І пішла, і пішла. Баба вичитує, а Галя плаче, вичитує, а та плаче. Не втерпів я та й почав викидати бабі на очі, що вони мене присилували женитись, що хай тепер знають свиняче місце... не лізуть у пшеничне борошно з свинячим писком... Я розумію, що це було з мого боку дуже жорстоко, але ж і моє становище не було солодке. І ця баталія так попсувала мені настрої, що я на той вечір не пішов уже. Довелось пізніше відбріхуватись. Але мені ще й досі сором людям ув очі дивитись. Та я й по тих очах бачу, що всі розуміють мою родинну трагедію. Але, крім бабуні, є тут ще одна, вже цілком охочекомонна оборонниця моєї жіночки: Галина Сосипатрівна. Пам'ятаєш її? Вона хоч і освічена, і вчителька, але не краща за мою неосвічену Галю та її бабуню. Вона тепер, по-сусідському, заприятелювала з моєю Галею і настроює її проти мене. Ти можеш запитати: „Чому? Який у цьому для неї сенс?" Цього не можна пояснити звичайною людською логікою, сюди треба притягти психологію старої дівки, жінки-пустоцвіту. Вона ж уже цілком засохла, обсіпана навіть на шиї своїм просяним ряботинням, і від її жіночости лишився тільки не абиякий язык. Не зазнавши через збіг обставин — війна й революція — власного подружнього життя, вона з задрости руйнує це „щастя" в інших. Чоловіків же — так і каже — ненавидить усіма фібрами душі. Це, каже, заспіль мерзотники й егоїсти. Проте, між іншим, вона розповідала Галі, що її начебто любив небіжчик Пилип Никифорович Стовбур і, якби, каже, не був такий несміливий до жінок, то, може, й одружився б з нею. Чи ти, Василю, повірив би цьому? Правда, Пилип Никифорович був трохи дивакуватий у поведінні з жінками і таки червонів своїми плямами (на щоках) — я це пам'ятаю, — як розмовляв з нею. А крім того, в неї є ще й інший сильний доказ на це. Вона тепер прямо розповідає, що ходила до нього в ліс, як він був у червоних партизанах. Про це в нас тепер розповідати не тільки не небезпечно, а й вигідно, — отож вона й вихваляється.

Отакі в мене справи, Василю! Ну, бувай! Бо мій лист і так розрісся. Але, знаєш, хочеться вилити перед кимсь свої жалі, а в мене ж тут після твого від'їзду нема ні одного щирого приятеля. Найчастіше до мене заходить Самсон Ліпшиць, — але хіба можна щиро приятелювати з жидом? Усе таки в них якась інша психологія, особливо супроти нашої, селянської. А втім, він якось признався мені (мабуть, і йому хочеться поділитися з кимсь своїми переживаннями), що був закоханий у твою Оксану, тільки боявся, із зрозумілої причини, на це й натякати. До речі, чи ти з нею там зустрів-

ся де? Твій друг Гнат Кутько”.

„Зустрівся”! Бодай би я ніколи її, гадюки, не бачив! Ху, аж голова йде обертом... А все те, що оповів у ньому листі Гнат, якнайскравіше ілюструє мою думку про велику залежність одиниці від суспільства. А жінку свою він уже не любить — це ясно, дарма що напочатку написав був: „на Галю не можу нарікати”. Він її вже, либонь, ненавидить, її й усю рідню її, особливо бабуню, і треба тільки якоїсь зміни в суспільних відносинах, — щоб він її покинув... Та й так, рано чи пізно, а кине.

Була північ, як Василя Роговенка розбудили й покликали до отамана Горобця. Василь схопився в тривозі, не добрав навіть зразу, що сталося, кого й куди кличуть.

— Отаман Горобець тебе кличе, — повторив вістун. — Сказав, щоб зараз прийшов”.

Надворі стояла темна морозна ніч. По всьому селі ані вогника, тільки вгорі, в небі, блимали зорі, холодні, непривітні, мов голками шпигали в серце. Під ногами рипів сніг, порушуючи чуйну воєнну тишу.

Штаб отамана Горобця містився в школі, і там, в одному вікні, жовтіло слабке світло. Василь і пішов на ту жовту плямку світла. Та коли ввійшов до приміщення (до вчительської), побачив, що там було темніше, ніж здавалося. На столі проти вікна блимав свічкою залізничний ліхтар, і тому його видно було знадвору, дарма що саме приміщення освітлене було скупо, а горішня його частина була й зовсім темна.

Отаман Горобець був сам, ходив, бачилось, нервово по освітленій плямі помосту, рівномірно, як вагівник годинника, сюди й туди.

— Ага, ви прийшли, — обізвався, побачивши Василя.

Василь почув його голос згори, з темряви, бо його груди, плечі й голова були над смугою світла від ліхтаря. Через те, може, він і показався Василеві вищим проти звичайного його вигляду.

— Слухайте, Роговенку! — почав отаман по-діловому. — Мені сказали, що ви вчилися в Павлограді і знаєте це місто.

Василь підтвердив це.

— А залізничний міст через Вовчу знаєте? Знаєте, як до нього підійти?

Василь сказав, що так — і міст знає і знає, як до нього підійти.

— Це добре. Справа така...

Отаман узяв Василя за ремінь рушниці, що висіла через плече, і став викладати суть справи. Ворог підкидає з пів-

ночі — через Харків, Лозову, Павлоград, Синельників зброю й людські резерви. Цю комунікаційну лінію треба поспувати хоч на якийсь час. Треба зірвати міст через Вовчу. У курені, крім нього, немає таких, щоб знали тамошні умови. Крім того, це може зробити тільки свідомий патріот, що не пожаліє життя для батьківщини. Це важливе бойове завдання, дуже важливе, — підкреслив. Чи він, Василь Роговенко, зміг би відважитись на таке? Інструкцію й технічні вказівки він одержить пізніше, спочатку потрібна тільки його принципова згода.

Спитав і ждав.

Для Василя це була друга в його житті ситуація, коли йому притьомо треба було вибирати... між життям і смертю. Перша була тоді, коли покійний учитель Пилип Никифорович Стівбур вербував його до підпільної організації. І йому це стало тепер на пам'яті. Згадав він також те, як у самого Пилипа Никифоровича виступили були тоді великі краплі поту на чолі, — так він сам хвилювався. Він (Василь би то) пристав тоді на пропозицію вчителя, і це завело його до отих самарських більшовиків. Отож і тепер... Як бути тепер? Отаман сказав, що це може зробити тільки свідомий патріот... Так, він свідомий патріот! А крім того, він повинен спокутувати свою невільну провину перед Україною — перебування серед більшовиків. А тільки ж саме завдання — це щось таке неуявно-страшне, що йому голова пішла обертом на саму думку про це. „Такі коли б у бою не плакали”, згадав слова дядька Івана Овечки. О, ні, він не заплаче! Горда рішучість розширила Василю груди, і він сказав:

— Слухаю, пане отамане!

Сказав глухим якимсь, не своїм голосом, та отаман цього не завважив або удав, що не завважив. Він з вдячністю потиснув сміливому юнакові руку, а потім, оглянувшись на двері (чи вони зачинені), взяв пояснювати завдання і як його виконати. Між іншим, сказав, що добре було б, якби він знайшов собі помічника серед своїх знайомих. Василь подумав передусім про дядька Івана і хотів був уже спитати, чи можна його взяти, але отман попередив його запитання, сказавши, що такого помічника треба знайти на місці, в Павлограді. Може бути чоловік чи жінка — однаково.

Василь блискавично згадав: Катруся. Та Катруся, мила, кароока й кучерява чорнобривка, з рухливими ніздрями, що була б, напевно, щаслива, якби Василь саме її взяв. Згадував її чомусь обов'язково в вишиваній повнорукавій сорочці, з червоним разком намиста на ніжній дівочій шиї, з парою легковійних стрічок за плечима. Згадував так, може, тому,

що тоді, як він з нею познайомився, на початку революції, вона навіть до гімназії ходила в українському вбранні. І познайомились вони незвичайно. На центральному майдані в Павлограді був мітинг. Було радісне свято національного відродження, а разом був і день такий весняно-соняшний, блакитно-радістний, той день, коли над столицею України — Києвом були, мовляв поет, „і голуби, і сонце”... І люди були так настроєні, як давніш, до революції, це могло бути тільки на Великдень... І вона, Катруся, невеличка на зріст, підскочила тоді до нього, до Василя, і дзвінко поцілувала... Аж дехто з воружкої юрби на них озирнувся — не здивувались — посміхнулись: мовляв, „ми розумієм ваше щастя — вашу радість, радість перших днів безкровної революції і того молодого покоління, що йому випало іти з нею, з цією революцією, в парі”...

Отже, Катруся...

— „А та, зрадниця, хай із своїм галичанином”, — подумав гірко про Оксану.

Коли все було з’ясовано, отаман обійняв Василя і поцілував, сказавши:

— Ну, хай щастить вам доля, козаче!

У дорогу спорядити Василя мав Сторубель, господар Коша, і Василь зараз же до нього й пішов.

Сторубель наче готувався заздалегідь до його приходу, — був на ногах, не спав, дарма що була глупа північ. І Василь просто не впізнав його, — такий він був тепер поважний, діловитий. Ані найменшого жарту чи отого старечого бурчання-картання. Це був батько, що споряджає сина в небезпечну виправу. Він навіть назвав його сином:

— Дивись, сину: будь обережний! Умерти завжди встигнеш, а ти зумій жити для України... Хай її вороги гинуть!... Але попереду поїж у дорогу добре!

Вони були в малій кімнаті, у якій тепер була „комора”, і Сторубель поклав на стіл, де блимала стеаринова свічка, ковбасу й хліб.

— ...Поїж, бо, може, скластися так, що тобі й їсти ніяк буде. А оце візьмеш із собою на всякий випадок, — поклав друге кільце ковбаси і добрий шматок хліба, завернуті в якусь тканину.

Василеві їсти не хотілось, у роті чомусь пересихало, але їв, силував себе — і їв. А як поївши, він ще й „відповідно” передягнувся та був „готовий”, Сторубель перехрестив його і сказав:

— Ну, Боже поможи!

А потім обійняв і поцілував. Василь розумів, що й оте хрестіння, і покликання на божу допомогу — це знаки до-

бронзичливості в старого, і тому навіть у глибу своєї душі не осудив.

Був сам зворушений і з тим зворушенням рушив у дорогу...

А вдосвіта другого дня до вантажного поїзда, що забирав на станції Нижнедніпровське ранених махнівських та більшовицьких вояків, переважно матросів, влазив, злегка постогнувши, молодий, стрункий, а розкудовченим чубом матрос. Його підтримувала червона „сестричка” — якась жидівочка. Ліва рука в матроса була перев'язана вкривавленим бандажем. Через плече звисала в нього салдатська торба, за поясом стирчали гранати.

У „теплушці”, на нарах і долі, на брудній соломі покотом лежали та сиділи ранені. Хоч надворі був свіжий морозний ранок, але в вагоні стояло важке повітря, насичене махрою хлороформом, духом гнилої соломи, людським потом. Ранені стогнали, зойкали, але над усіма звуками горували багатоперехові матюхи.

Молодий матрос заліз на горішні нари, притулився лицем до відчиненого віконця і затих чи, може, заснув.

Десь так, як у пізні снідання, поїзд рушив. Незабаром повз матросове віконце заблимали шаблі мосту над Самарою. „І цей треба б зірвати”, — ворухнулася матросові в голові думка, — тільки той, на Вовчій, важливіший, бо ближчий до їхніх резервів і далі від фронту”.

Поїзд ішов помалу, зупинявся на кожній станції і стояв подовгу. Іноді матрос бачив у своє віконце, як у напрямі на Січеслав ішли поїзди з гарматами на платформах, з пиками матросів, що виглядали не тільки з дверей „теплушок”, а й обліпили платформи та буфери. Тоді очі його дивно звужувались, запалювались злими іскрами. Та потім він знов заплющував очі і дрімав далі.

На станції Синельників поїзд стояв найдовше: вузлова станція. Навколо поїзда і по вагонах нишпорили шкіряні куртки „чекістів”, заглядали під нари, придивлялись до кожного обличчя. Молодий матрос у цей час міцно спав з засунутою правою рукою в кишені. Надвечір поїзд нарешті доцуганився до Павлограду.

Молодий матрос раптом прокинувся.

— Таваріщі, какая станція?

Почувши, що Павлоград, матрос захався і, постогнувши, зсунувся з нар, а потім і з вагона виліз.

— Кудя, таваріщ? — зупинила його шкіряна куртка.

— Здесь маі радітелі... хачу павідацца...

— Ну, ваяй...

На пероні й у вокзалі сила людей: баби, дядьки, діти й озброєні до зубів червоногвардійці та матросня. Пробився крізь цю смердючу гущу і вийшов з вокзалу. Коли йшов через вигін, що відокремлював станцію від міста, густий туман і сутіні вже застеляли шлях. Лунко-тривожною музикою рипів під ногами сніг, і від тієї тривоги матросові хотілося не йти, а бігти. Але він стримув себе і йшов помалу, щоб було враження, що ранений, і тільки інколи оглядався назад, на слабкі світляні — крізь туман — плями вокзалу. Помалу йшов, але упевнено, бо... знав, де живуть „радїтелі”.

Через деякий час у присмерку забовванїли перші будівлі крайміста. Матрос повернув в одну з бічних вуличок, теж темну, аж важко було розрізнати окремі домики. Вуличка була цілком безлюдна, домики стояли мовчазні, позатулявшись віконницями, позамикавшись прогоничами. Тільки крізь щїлини віконниць подекуди жовтіли ниточки середового світла, боязкі, притаєні.

Але той домок, що його затуманену силуетку матрос ще здалека намацав поглядом, світився цілим вікном, без віконниць бувши. Низькі штахети й хвїрточка відокремлювали домок від вулиці.

Матрос перекинув через хвїрточку руку і відщепнув защіпку зсередини, штовхнув коліном хвїрточку. Увійшовши, знов защепнув тую хвїртку. І знов підозріливо оглянувся на вулицю, наче хотів перевірити, чи за ним хто не слідкує. Потім став у смужці світла, що падало з вікна, проціджене крізь марлеву завісочку. Довготелесий, став ще навшпиньки і зазирнув поверх фіранки всередину. У кімнаті сиділа схилена над книжкою кучерявоголова дівчина. Посміхнувся сам до себе і злегка постукав пальцем у шибку.

Над фіранкою показалаь голова дівчини з піднесеним гасником у руці.

Світло від гасника впало на обличчя матроса. Чорновигнуті п'явочки-брови у дівчини здивовано скинулись, великі очі злякано розширились... злякано — і радїсно: пізнала. За мить голова й гасник зникли, а потім зашарудїло зсередини за дверми (матрос підїйшов до них), і двері відчинились. У темряві сіней зашепотїло двоє:

— Катрусю...

— Василю... Та ти поранений?! Бідний...

Уже в хаті, за щїльно завїшеними вікнами й зачиненими дверми (цього насамперед зажадав „Василь”), Катруся обережно розбандажувала „бідному Василю” руку. Та під тим бандажем її злякано-округлі оченята побачили не рану, а... довгий, намотаний на руку бікфордів шнур. „Василь” дбайливо змотав його і поклав до салдатської торби, до

цілості — пироксиліну, та пари ручних гранат.

Так поранений матрос перетворився на українського козака Василя Роговенка, що прибув до Павлограду виконати важливе бойове завдання Січеславського республіканського коша.

— Спочатку, Катрусенько, чогось їсти, — попросив Василь, дивлячись з усміхом у злякані чудові оченята, — а тоді поясню. Бо я ж за весь день і крихти не мав у роті, дарма що мав у кишені ось це...

Він вийняв з кишені й поклав на стіл ковбасу й хліб, що їх дав йому Сторубель...

Катруся заметушилась, рухаючись безшелесно (хоч близько нікого не було, і господині не було вдома), і незабаром на столі з'явилися чепурно покраяні кружальця ковбаси, хліба, а в куточку кімнати шумів примус: кипів окріп на чай...

Василь накинувся на їжу, як голодний вовк. А за їжею розповідав про мету свого приїзду до Павлограду. А як потім, поївши, Василь показав Катрусі, як поводитись із ручною гранатою, на її юному личку і в округлих карих очах засвітився захват і... ще щось, призначене для молодого героя. Василь знов, що то: вона його любила.

Опівночі Василь з Катрусею вийшли з домика, тільки не на вулицю хврткою, а з другого боку садиби — через перелаз. Вийшли в суцільну темінь ночі. Катруся вела перед, простуючи якимись невидними стежками, а Василь поспішав за нею. Раптом як не зірвуться — та й покотились одно за одним у якийсь рів, і вже на дні того рову Василь, рятуючи, ухопив Катрусю в обійми. Притислися мовчки одно до одного, злилися по-рідному, готуючись до геройського подвигу і... до смерті разом. Але виявилось, що то був не рів, а узбіччя прорізу, в якому йшла колія залізниці. І вони вийшли на „полотно” цієї колії. Під ногами захрумтіла ринь, зацокали рейки. Незабаром полотно знов вийшло на рівне, і стало видно в далечині червонувате світло станції, а над тим світлом вряди-годи засвічувалось біле світло прожектора, що оберталось півколом. Коли те світло ставало проти наших сміливців, рейки полискували сталевими гадюками, коли відверталось — рейки гасли, ставало ще темніше.

— Це вони стережуть того мосту, — озвалася пошепки Катруся. — А нам треба обминути станцію, зайти з правого боку...

Вона взяла Василя міцно за руку, наче боялась, щоб не загубився в темряві, і повела направо, в чорняву ночі. Ішли швидко, як тільки могли. Кожний черговий спалах прожектора показував, що вони чим-раз ближче підходили

до мети. У цьому світлі вони могли навіть бачити одно одного, бачили обличчя, і тоді скидалися поглядами, наче перевіряли обопільну рішучість до дії. Але та рішучість однаково блищала і в відважно-розширених Катрусених оченятах і в двох великих Василевих „сльозинах”.

Коли прожектор зненацька кинув на них цілий сніп світла, — присіли. Було вже зовсім близько. Вони вже йшли замерзлими капустищами понад Вовчою. Уповільнили ходу. Спалахнув прожектор — повів зліва направо і просвітив мереживо мосту, перекинute через річку. Так вони побачили несподівано, що міст уже перед ними, що вони, власне, прийшли до мети. Черговий спалах світла показав засніжені зарості очерету, що були між ними й мостом. Молодята швидко побігли (поки темно!) до того очерету, тримаючись за руки. Залушчали під ногами перші зрізані черветини. Катруся посковзнулася на льоду, впала і підбила Василя — він теж упав. У цю ж мить блиснув прожектор. Пронизав над їхніми головами гущак очерету — і став, не рухався далі.

Серця в обох загупали тривожно. Невже почули? Невже побачили?! Чому так довго світить в одно місце?

Та прожектор рушив. Описуючи півколо, показав (як великий палець долі!) ажурний масив мосту, двох вартових на другому його боці. І згас. Коли світло згасло, було таке враження, що міст насунувся на них. До нього ж було яких сорок метрів. Лежали далі непорушно. З кожним черговим спалахом прожектора зважували пильно, як краще підійти до мосту. „Краще зірвати не скраю, а на середньому бикові”, стали Василеві на пам'яті слова отамана Горобця. — „Важче буде їм лагодити”...

Знову засвітився прожектор, і Василь побачив, як можна дійти льодом до того середнього бика. Не встиг промінь прожектора цим разом згаснути, як обоє підхопились на ноги і чим-дуж побігли під самий міст уже. Намагались ставати на підшви, іти беззвучно. Аж ось і той бик, середній. Василь хапливо взяв бікфордів шнур, піроксилінову шашку.

Знову заяснів прожектор, та це світло було вже для них не страшне: вони були в глибокій тіні мосту.

Василь, чіпляючись за гранітові бльоки, спритно поліз угору. Катруся розмотувала запальник, що його другий кінець Василь держав у зубах. Ще одно зусилля молодих м'язів — і Василеві руки намацали порожняву між закінченням граніту і залізною підставою („подушкою”) мосту. Цупко вхопився однією рукою за залізо і... завмер: над самісінькою його головою загупала дерев'яним помостом

хода вартового. Завмер, перестав дихати. Бо здавалось, що вартовий почує несамовите гупання його серця. Але хода подудніла далі, небезпека минула. Рвучко, одним рухом укинув торбу з страшним набоем у щілину, за ним легко вліз туди сам і блискавично-швидко поєднав запалювальний шнур з набоем. Працював так зосереджено, що завважив черговий спалах прожектора тільки тоді, як він згас. Зідхнув з полегшенням. Витер рукавом піт на чолі, що заливав очі (на морозі!). Ще раз перевірів з'єднання і помалу поліз униз. Стиснув у пропасничній напрузі своїй найдорожчій помічниці руку — і хотів був запалювати шнур. Коли чує: десь засвистів паротяг і разом заклацали над головою рейки, немов несли важливі думки. І принесли, справді: „Стривай! Це ж іде ворожий поїзд, везе смерть моїм товаришам... везе ганьбу й поневолення моїй батьківщині... Треба почекати”. Чекав. Катруся теж перетворилась у скам'яніле чекання...

Дедалі виразніше постукували рейки. Вже стиха задзенькали, загомоніли, заскреготали... загарчали, як люті пси... Вже чути стогін паротягу. Ну, тепер можна! Миттю прикрив полою френча кінець шнура, черкнув сірником і придулив маленький вогник. Зашкварчав шнур, дихнув смоляним димком, заполум'янів. Потім той вогник сховався в шнур і побіг угору.

Василь ухопив Катрусю за руку, і обоє кинулись геть, в очерет, що по-зрадницькому зашелестів. Блімнув злякано прожектор, заторохтів скажено скоростріл... Та в цю мить з переможним свистом на кінець мосту влетів поїзд...

Нічого більше ні Василь, ні Катруся не чули, бо, вискочивши з очерету, бігли щосили в непроглядну темряву ночі. Раптом їх звалило з ніг і аж втиснуло в мерзлий сніг. Коли попідводили голови, побачили велике полум'я, почули жохливий вибух... вибухи і крики...

Підхопились і знову бігли понад річкою, подалі від події. А в голові Василю радісно шугало: „Наказ виконано! Наказ виконано! У бою не заплакав!”...

Василь міцно стискав Катрусину руку, і через руки вони ніби злилися в одно, злилися в бойовому подвизі. А як нарешті вбігли до Катрусиної кімнати, впали втомлено на канапу, пригорнулися одно до одного і так довго-довго сиділи, не кажучи й слова. Сиділи без світла. Слухали биття своїх сердець і прислухались до надвір'я. Десь ляскали поодинокі постріли, навіть скрегіт скоростріла зривався. Але все це було приглушене, далеке, не небезпечне для них. Більшовики, очевидно, збили тривогу, та не так легко їм було знайти молоду героїчну пару, що сховалася в ма-

ленькій передміській хатинці. Таємниця сподіяного ще дужче з'єднала серця молодят.

— Катрусю! — зашепотів по якомусь часі Василь. — Чи ти свідома нашого подвигу? Це ж війна за Україну! За Україну, моя Катрусенько!

Чудне, ще ніколи не переживане почуття піднесення підказувало йому цю незвичайну мову, оте „моя Катрусенько”.

— Твоя, Василечку! — відгукнулась Катруся найбільш на те слово, що було їй наймиліше. — А чи ти розумієш, чому я так легко пішла на цей подвиг, на цю смертельну небезпеку? Я ж не завагалася й на мить, як ти мені сказав про це...

— Розумію: ти мене любиш...

— Люблю...

— І я тебе... І тому так прямо пішов до тебе й не побоявся зради... Я ж іще раніш бачив це в твоїх оченятах, у кожному твоєму русі, як ти зустрічалась зі мною... А тільки я був тоді дурний...

— Дурний?!

— Еге...

— Ні, не дурний... То кохання твоє до мене ще спало в тобі. І аж тепер оце, у цьому спільному подвизі, прокинулось...

У цю мить Василеві став на пам'яті інший дівочий образ, образ далекої тепер і чужої для нього попівни, як вона танцювала з поручником-галичанином. Але йому тепер стало ясно, що він її, тієї попівни, не любив так, як любить Катрусю, що йому тільки імпонувало її „попівство”... хотілось навіть перед матір'ю похвалитись, що одружиться з попівною...

— Алеж це так гарно, Василечку, — прошептала знов Катруся, — безпекою зміцнити нашу любов, зв'язати навіки...

— Гарно...

Василь знайшов губами в темряві повні Катрусині губки, і вони злилися ще міцніше в одно ціле, у поцілункові до самозабуття...

Що з ним було впродовж двох днів і двох ночей, Василь, бачилося, не міг гаразд знести головою. Часом йому навіть здавалося, що то не він зірвав той міст. Або якщо це й робило його тіло, ішли кудись і бігли його ноги, розмотували й змотували бікфордів шнур його руки, то керувало цим тілом, ногами й руками щось стороннє, а не його розум, його чуття, його воля. А головне, що він аж тепер усвідомив, як легко він міг у цьому ділі загинути. Дев'яносто

дев'ять відсотків було за це, і лише один відсоток його врятував. Аж тепер йому стало страшно... Йому тепер у сні ввижалося, як полетів з мосту поїзд... вагони, як сірникові коробочки, летіли вниз... гримів вибух, що тоді кинув був його з Катрусею на землю... Та давалася взнаки й утома. Він же дві доби не спав, і був як у тумані та точився часом, як п'яний. І тільки отой гуркіт вибуху викидав його з сонливости. На виду він теж змінився, і отаман Горобець навіть спочатку не впізнав був його, як він прийшов до нього для звіту.

— Матрос? Полонений?

Але впізнавши, обійняв і поцілував, дякував за виконання бойового завдання.

— Це справжній подвиг, козаче, — мовив. — І Україна ніколи не забуде цієї вашої заслуги...

Тільки ж раптом по його молодому смаглявому виду, з чорними очима й молодими козацькими вусами, пробігла тінь смутку. Виславши всіх, крім Василя, він узяв спочатку заклопотано ходити по приміщенні, навіть за голову брався, наче не знав, як почати те, що мав сказати. Спинився перед Василем.

— Так, — мовив удруге, — ви зробили подвиг... Але, на жаль, вам треба на якийсь час зникнути з нашого куреня...

— Зникнути!?

Василь потер долонею чоло: чи йому це не сниться, часом? Учинив отакий подвиг — і зникнути!

— На жаль, кажу, але мусите, — підтвердив неголосно отаман. — Наша контррозвідка встановила якусь вашу причетність до вбивства одного священика... у вашому селі... Ще в Січеславі до нас попався був у полон якийсь парубок із Латаття... на прізвище, здається, Нагаєнко.

— Лука Нагаєнко?

— Не знаю, може, й Лука... І от той Лука Нагаєнко виказав на вас. У нас за таке карають, і я, на жаль, безсилий урятувати вас. Бо я тільки командир війська... Єдине, що я можу зробити — попередити, щоб ви зникли...

Василь густо почервонів, на очі йому наринали сльози.

— Алеж я не вбивав! — скрикнув у розпачі Василь. — Це брехня...

— Може, й так. Але кати скрізь однакові, і краще їм не попадатися в руки... хоч би це були й українські кати... Вашого земляка Овечку Івана вже заарештовано...

Звістка про арешт дядька Івана приголомшила Василя остаточно, і він тільки розгублено оглянувся.

— Як же мені зникнути? — спитався безпорадно.

— Ну, їдьте до матері абощо. А тепер ідіть за мною...

І отаман Горобець повів його в коридор, а звідти випустив на шкільне подвір'я, сам, очевидячки, хапався, щоб хтось не звернув уваги на це його рятування zagrożеного Роговенка. Міг же й сам поручник Василик на це нагодитись! На прощання ще раз потиснув Василеві руку, блідо посміхнувшись. Він теж був вимучений безсонням та клопотами складного бойового життя.

Василь пішов безбач, без думки... Ні, не так: думки якось раптом завирували в його голові. Як це так? „Українці”, свої — і можуть покарати його ні за що! Вони ж їхали до них із ширим серцем, з такою довірою... і він, і дядько Іван, цей чесний український селянин... І таке роблять тоді, коли Україна має так мало щирих оборонців! Невже клясові інстинкти і тут важать більше, як загальна національна справа? Аж не вірилось, що цьому правда. Це якийсь підступ — не інакше, з ним треба боротись... І дядька Івана треба врятувати із пазурів катівських! Але як? Як це зробити? І раптом згадав Марка, з яким ще не бачивсь після приїзду. Марко Дашкевич допоможе. Він розумний хлопець і зрозуміє, що ні він, Василь, ні дядько Іван не могли вбивати людину тільки за те, що їй історичні умови доручили виконувати певну суспільну функцію, хай навіть і не похвальну з погляду нових суспільних тенденцій...

Боявся десь присісти, щоб не заснути раптом. Вирішив спочатку піти виспатись, а потім уже говорити з Марком про справу. Коли він прийшов (зайшов з города, не з вулиці) до Дашкевичів, Марка не було вдома. Маркова мати хотіла була дати йому їсти, але він відмовився і ліг мерщій спати. Упав на під, накрився з головою кожухом і пірнув у небуття важкого сну. Та потроху те небуття почало прояснюватись, виповнюватись різними образами. Ось на його життєвій дорозі зустрілось дві дівчини — Оксана й Катруся. Оксана каже: „Він мій... Я покохала його раніш. І його причетність до вбивства мого батька не така велика, щоб це могло стати між нами. А крім того, він своїм подвигом спокутував свою провину перед тим суспільством, що шанує попів”... — „А я поєдналася з ним у тому подвизі навіки, — відсварюється Катруся, і її ніздрі тремтять чи то від гніву, чи то на плач. — Ми з ним однаково любимо Україну, а тобі байдуже, буде та Україна чи ні”... — „А я тобі очі повидряплю!” — раптом кидається Оксана на Катрусю... І бачить Василь: Оксана страшно витріщила очі, вони стали зелені, як у жаби, коса їй розпатлалась, на довгих розчепіренних пальцях вистромились гострі, як у кіш-

ки, кігті, — стала вона така, як ті відьми, що їх малюють на ілюстраціях до Гоголевих творів. І вже от-от застромляться ті кігті в ніжне личко тендітної Катрусі. Не стерпів Василь — та як крикне:

— Відьмо, оханись!

Крикнув — і прокинувся. Поворухнувся, а кожух із нього впав додолу.

— Довгенько ти спав, — обізвався до нього Марко, зауваживши цей рух. — Я пробував тебе будити на вечерю, торсав за плечі, тягав за ноги, — та ти був, як неживий...

Василь ніяк не відгукнувся на ці Маркові слова: сон знов наліг йому на очі. Він, здавалось, був скований тим сном, обклеєний ним, обшитий, і не міг ніяк того ватяного обшиття з себе здерти, не міг розірвати клею, що зліплював очі. Проте по якомусь часі таки зробив свідоме зусилля і прокинувся остаточно.

У хаті, на полиці, приробленій до сохи, що підпирала сволок, блимав язичок каганця і не так, може, освітлював, як тільки трохи ворухив темряву. Чадив. У малих чотирикутниках вікон чорніла ніч. Марко, підклавши під голову руки, лежав на лаві, головою до ікон, ногами до дверей. Йому, либонь, не хотілось спати, тим і не гасив каганця.

Василь підвівся й сів, спустивши ноги з полу.

— Кажеш, на вечерю будив? — обізвався тепер перший до Марка, згадавши його слова. — Я їсти не хочу: „братішки” нагодували...

— Які „братішки”?

— Матроси... Як їхав з ними з Павлограду...

Але потім раптом згадав про те, що було тепер для нього найголовніше, — арешт дядька Йвана і загрозу для нього самого. Сказав:

— Але про це потім... А тепер у мене важливіша тема для розмови з тобою.

Вони були вдвох у хатині, бо Маркові батьки спали в великій хаті, — тож ніхто їх не міг підслухати. Тільки що Марко був біля вікна...

— Це дуже важлива справа, — повів далі свою мову Василь, намагаючись говорити потиху. — Але ти, може б, підійшов сюди ближче, бо ти коло вікна...

Марко встав з лави, прийшов і сів на край полу біля Василя, зацікавившись його „темою”. Заінтригувала його й притишена Василева мова: щось, мабуть, і справді важливе, коли навіть тут, у його хаті, боїться голосно говорити.

— От ти, Марку, свідомий українець, — так почав Василь. — Ти такий патріот, що нічого не пожалієш для України і її влади, ба й життям важиш ради неї. Але чи при-

пускаєш ти, чи думав коли, що й ця влада, може, не ідеальна, що й вона може робити помилки?

— Які помилки? — бовкнув собі під ніс Марко, настожившись. — Може, якісь дрібниці?...

— Справжні помилки. Такі навіть, як роблять махнівці чи більшовики, що свідомо шкодять Україні.

— Не доберу, до чого ти це...

— Зараз зрозумієш. Але для ясності я спершу скажу тобі, де я оце дві доби пропадав. Мені доручено було зірвати міст через річку Вовчу, біля Павлограду... І я це — прямо тобі скажу — з честю виконав...

Марко схвально ухопив і потиснув вище ліктя Василеву руку, а сам навіть на ноги став, з любов'ю й захватом дивлячись на друга.

— Зірвав? І перетяв тим бандитам шлях? О, ти, справді, герой... Якби таких більше було, тоді б Україна не згинула.. А я думав, що тебе послано на розвідку тільки... Як же це ти зробив? Розкажи!

— Ну, зробив... А про подробиці оповім, може, іншим разом... Тепер же мені не до того...

— Ще спати хочеш?

— Та ні, — посміхнувся Василь, — я вже виспався... А тільки дійсність така, що я ще й досі не певен, чи я не сплю...

— Ну, тоді хоч швидше кажи, що таке! — уже зовсім хвилювався Марко.

— Скажу... От уяви собі таке... якщо можеш таке уявити... Коли я вранці сьогодні повернувся сюди... після отого подвигу, я довідався, що мені загрожує страшна кара від... своїх, від своєї „української” влади, від тієї влади, ради якої я той подвиг і вчинив... Мені загрожує розстріл... А, головне, за злочин, що його я ніколи не робив...

— Це якесь безглуздя, — сказав з досадою Марко і розкустрав свого чуба, на знак ще більшого хвилювання. — Мабуть, тобі таки спросоння щось верзеться...

— Ні, не верзеться. Про це мені сказав — але це, звичайно, між нами! — сам отаман Горобець. Сказав і порадив, щоб я негайно кудись зник...

— Та в чому ж справа? — аж присікався Марко. — Кажи конкретніше!

— Поручник Василик хоче мене заарештувати, обвинувативши в убивстві о. Хритона, священика з нашого села. Я не причетний до того вбивства, але, як сказав отаман Горобець, на мене „накапав” мій землячок, з яким я був у „лісі”... Того землячка наші були захопили в полон ще в Січєславі... І від арешту та катування мене не врятує тут

ніхто, навіть отаман Горобець, — він сказав мені про це. Тут діє так звана державна дисципліна.

— Це, справді, дике безглуздя, — кипів уже Марко.

— Але мова покищо не про мене, — казав далі Василь. — Мене ще не заарештовано, і я зумію — він поклав руку на кобуру револьвера — себе захистити... Хоч би довелося й кулю в лоба пустити. Я не дамся так легко катам у руки... тим, що в ім'я справедливости роблять несправедливість... Але одну близьку й дорогу мені людину вони вже катують, як худобу...

— Кого це?

— Дядька Йвана... Овечку.

— Так його заарештовано?! А я думав — вас разом послано... Гм...

Марко узяв м'яти собі чуба на голові, — знак, що хвилювання доходило до вершка. Бігав по хаті.

— Так, заарештовано. І в тій самій справі, що й наді мною висить. А в нього причетність до того вбивства майже така, як і в мене, тобто ніяка. Ми тільки випадково були в тій банді, що вбила о. Харитона. Отже, що ти на це скажеш? Я сподіваюсь твоєї поради й допомоги...

Марко не знав, що сказати. Забігав швидше по хаті на короткій дистанції від лави до полу, від полу до лави.

— Справа дуже складна, — нарешті обізвався. — Це виразні прерогативи влади, і ми, її визнавши, не можемо втручатись, бо це підривало б її авторитет. Можемо тільки покладатись на її справедливість...

— Ти говориш про владу, як про якусь абстракцію, що може діяти справедливо чи несправедливо. Ти забуваєш, що влада — це живі люди, а в тих людей можуть бути всякі людські вади, особисті симпатії чи антипатії, що ті люди й у державних справах можуть керуватися особистими мотивами, порахунками, забаганками, примхами... От візьмімо хоч би й поручника Василика...

— Ну? — спинивсь Марко перед Василем. — Це свідомий патріот.

— Так от цей „свідомий патріот“, може, тому й заходився так пильно розслідувати справу вбивства о. Харитона, що в цьому сам заінтересований...

— Ет, дурниці... Він не місцевий, греко-католик, — що йому до вбивства православного священика?

— А от слухай далі! У нього тепер „любов“ з дочкою о. Харитона. Я бачив їх укупі на танцях... То, може, він хоче їй догодити? Це в такій ситуації не виключене.

— Ну, це ще треба доказати...

— З цієї ж причини, — вів Василь мову далі, — і для

мене він особисто небезпечний...

— Чому? — здивувався Марко.

— А тому, що... — Василь завагався був, чи казати про це, але потім таки сказав: — що та попівна — то колишня моя „любов"... ми з нею кохалися ще в селі...

— Он як! І тепер вона тебе зрадила?

— Зрадила чи не зрадила, але сказати про мене йому могла.

Якийсь час помовчали. Марко бігав по хаті, а Василь чекав, як той відгукнеться на все це. Та Марко тільки бігав та м'яв чуба.

— Отже, з цього виходить — обізвався знову Василь, — що свідомо одиниця суспільства не може пасивно віддавати себе в руки влади, особливо, як знає, що та несправедливо діє... Але це ми ухиляємось. Мені треба почути від тебе, що можна зробити, щоб урятувати дядька Івана.

— А може ж, його випустять.

— Не випустять, я певен. Отже, що можна зробити?

— Мабуть, нічого, — відгукнувся глухим голосом від вікна Марко, бо був саме в тому кінці своєї дистанції. — Боюсь, що нічого, — повторив, повернувшись до полу.

— Нічого? Отже, хай безглуздо гине невинна й корисна одиниця українського суспільства, українського народу? Чи не припускаєш ти такої можливості, щоб ми з тобою силоміць визволили його з арешту?

Марко злякався.

— Що ти? Це ж бунт проти своєї влади!

— Бунт, кажеш?

— Звичайно. Ні, я цього не припускаю. І навіть не хочу про це більше говорити.

— Дуже прикро...

Знов замовкли. Маркові, мабуть, було ніяково, і він через деякий час обізвався:

— Але ти, Василю, сам повинен ще до світу втекти, коли тобі, справді, загрожує арешт...

Василь уже ображено мовчав. У цім його мовчанні було виразно знати розчарування в другові, що поставив „українську" владу над дружбою. „А ще казав, що будем, як давні козаки-побратими!" — з гіркістю подумав.

— Чуєш? Повинен утікати...

— Я знаю це й без тебе, — сухо сказав Василь і знову ліг. — А крім того, з твоїми поглядами, ти не повинен мені про це нагадувати, навпаки, повинен допомогти владі й мене заарештувати...

Марко ще трохи походив, потім підійшов до каганця й погасив його, зробивши в хаті ще більший чад. Ліг також

на своє місце (проти вікна було видно його силуетку, як лягав).

Але обидва вже не могли заснути: Василь виспався, та й становище його було не таке, щоб спокійно спати, а Марка, очевидячки, мучила справа з Іваном Овечкою. Він перевертався на своїй твердій лаві, сопів. Це протривало якийсь час, така болюча мовчанка.

Коли це раптом Марко підвівся, устав з лави і став узуватись.

Василь бачив це, але нічого не сказав.

Узувшись, Марко одягнувся й вийшов.

— „Чи не пішов цей фанатик влади сказати, щоб мене забрали, поки я не втік?” — тривожно подумалось Василю. — Для нього ж влада — молох, якому треба приносити в жертву все, навіть найдорожче... Це майже так, як у більшовиків, що вимагають зрікатися батька й матері ради революції. Тільки з іншого боку, інша односторонність”...

Але лежав далі, тільки розстібнув кобуру і взяв у руку револьвер.

Марка довго не було. Десь у сінях горлато-голосно проспівав півень, так голосно, що міг би розбудити, якби Василь спав. На цей спів відгукнулись — віддалено, глухіше — сусідські, дружно відзначаючи північ. Коли переспівали, знов стало тихо...

І от у цій тиші рипнули потиху сінешні двері, і хтось, за всіма ознаками Марко, увійшов до хати. Був він сам. Підійшов обережно до полу і торкнув Василя за плече:

— Ти спиш?

— Що таке?

— Уставай, підєм дядька Івана визволяти. Я придумав компромісову розв'язку — щоб урятувати корисну одиницю і престиж влади зберегти. Петро Тимошенко тепер там на варті і згодився з вами „зникати”, взяти на себе цей злочин...

Василь швиденько підхопився, взувся, одягнувся, і вони безшелесно вийшли з хати.

Отаман Горобець не міг спати. Навіть не лягав, а ходив неспокійно по своїй „учительській”. Як вагівник годинника — туди й назад, туди й назад. Переривав жмут світла, що його кидав „залізничний” ліхтар із столу. І в тому його ходінні було щось від „нервового” літання-кидання нічного метелика в світлі. У нього ж було таке почуття, наче він когось безневинно вбив чи зробив якусь іншу непоправно-трагічну помилку...

Такий чудовий хлопець той Роговенко, свідомий пат-

ріот, учинив такий подвиг — і мусить зникати! Чи це жертва обставин? Події втягли його в стихійне селянське повстання, що його використали більшовики, — це так. Алеж він зумів у тому становищі переорієнтуватись і знайшов вірну путь боротьби за визволення свого народу! А оте вбивство священника? Якщо він і відповідальний за нього, то тільки порядком колективної відповідальности як тимчасовий учасник того загону, що в ньому був...

Прикро було отаманові Горобцеві, що він, людина, під чий ім'ям виступає Республіканський кіш, безсилий у таких, як оця, справах проти своєї ж контррозвідки, поручника Василика, дарма що поручник формально підлягає йому. Справа, звичайно, не в самому Василикові, а в тій загальній атмосфері, що виповнює усе їхнє соціальне середовище. Піти проти цього середовища — це означало б зробити політичний переворот, тобто, може, й згубити, зруйнувати заколотом ту національну силу, що бореться на такому важливому відтинку протибільшовицького фронту. Це було б на користь ворогам України...

...Туди й назад, туди й назад. Нитки думок заборсувались дедалі дужче.

Десь близько заспівав півень. Отаман здригнувся. Може не так від того несподіваного співу, як від прикрого холоду, що вже давно всевладно панував у кімнаті.

— „У грубці ж погасло, — подумав, спинившись. — Та й шиби ж он як понамерзали”...

Відчув притому в ногах, сів кінець столу. Може, через отой тривожний настрій, може, через холод йому не хотілося роздягатися й лягати на ліжко, що сиротливо чекало його під стіною. Вирішив трохи почитати. На столі лежала знайдена в шкільній книгозбірні „Ілюстрована історія України” М. Грушевського, ця книга об'явлення для всіх „українців”, що до її появи здебільшого нічого не знали про минуле свого народу.

Повернувшись до себе світло ліхтаря, розкрив книгу. Ось титульна сторінка з гордим написом „Ілюстрована історія України”. Перегорнув далі. Доісторичні розкопи в Києві — свідoctво споконвічного життя на цій землі. Не так читав, як перегортав, розглядав ілюстрації — портрети князів, митрополитів, гетьманів, письменників...

По якомусь часі відчув нагальну потребу відпочити, подрімати. Відсунув ліхтаря, закрив книгу і, сперши голову на руку, застиг у такій позі...

...Хилитається імла віків, потроху прояснюється, немов туман розходитьсь. І з того туману вирізняється боян-співець староруський, сидить на степовій могилі, гусла пальцями

помалу торкає, сумним голосом співає-промовляє:

— „Сказав бо князь князеві: „Це мое, а те також мое”. І почали князі проміж себе воювати, а погані переможно на-бігають на землю Руську... І рідко тоді ратай на полі погукував, а часто вороння зловісно крякало, біду накликаючи”...

...Хилитається імла віків, розвиднюється дужче. На передній плян виступає верхівець. У самій сорочці, з гордо задертою головою, на землю ані гляне.

— Болярине! Судиславе! Змилуйся! — просять плаксивими голосами галичани — сідельники, ковалі, смерди.

— Ага, тепер просите! — гукає п'яним голосом Судислав. — Ось ідуть угри, що я покликав, — вони вам покажуть, нікчеми, як не слухатися „лучших людей”...

... Підхоплюється туман лебединим крилом, і на видному показуються вже обриси Литви — не Руси-України. Височіє в Києві на горі замок литовського воєводи...

— „Литовське велике князівство не було державою українською, — звучить, розходиться луною голос історії. — Але українські князі й пани були глибоко прив'язані до Литовської держави, служили їй із щирого патріотизму, обороняли її й дбали про її могутність. Бо в цій державі вони мали окремі соціальні права — звільнення від різних данин, право утримувати свої військові частини, право мати владу над своїм населенням. Ну, а населення, статистична маса”...

... Підгортається крило історичного туману з другого боку — і вже немає й Литви, а вже розпросторилась „од можа до можа” „Жеч Посполита Польська”. І пішли до неї на службу численні українські роди — покатоличились, ляхами стали. І запитував розпачливо в своїм „Френосі або лементі” (1612 р.) Мелетій Смотрицький: „Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий як світильник, як сонце між зорями — дім князів Острозьких? Де інші і також безцінні камені — славні доми руських князів: Слуцькі, Заславські, Збарзькі, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші незчисленні, що їх довго було б перелічувати?”

Позбавлений своєї „провідної верстви”, український народ став „неповним”, скаліченим організмом, а селянство застогнало в кріпацькій неволі...

... Бурхливий порив бурі відкидає геть усю запону історичного туману — і заграло багатобарвно під бунчуками й прапорами козацтво на чолі з своїм „богоданим” гетьманом Богданом Хмельем. На тисячі гін від Дніпрового лиману й до Сяну залунав потужною хвилею спів-звага:

Гей, не дивуйтесь, добрії люди,

Що на Україні повстало...

...Козацька держава — Гетьманщина. Після батька Хмеля — Юрась Хмельниченко („до булави треба голови”), потім Іван Виговський, знов Хмельниченко, а далі Тетеря, Брюховецький, Дорошенко, ще раз Юрій Хмельницький, потім того Многогрішний, Самойлович, Мазепа й інші гетьмани з ласки „білого царя Московського”. За більш як сто років існування цієї автономної держави знов виробилась „провідна верства” — козацька старшина, що поневолила поспільство. Найвиразніше Мазепа приклав до цього руку; він же хотів накласти „кріпкий мундштук і на розгнуздане Запоріжжя”, опору українських вільностей... І тому народ не пішов за ним, як він поєднався з Карлом XII Шведським...

...Разом із старшиною поневолювала народ і церква, зокрема монастирі, що мали своїх „посполитих”, кріпаків, і ті робили на них. А як, наприклад, „посполиті” с. Ястребцини покозачилися, чернігівський архієпископ Йоан Максимович видав року 1706 „окружне послання”, а в ньому писав: „За таку їхню самоволю відлучаю їх, з домами їхніми, від божої благодаті й взаємнення християнського і забороняю допускати їх у храми божі, а як хто з них або в домах їхніх помре — не ховати, хто народиться — не христити. А хто їх прийме в свій дім чи до них піде, — і на таких це моє неблагословенство пошириться”.

Отаке то те християнство і така його „любов до ближнього”!

... Цариця Катерина уже серед білого дня (бо від історичного туману не залишилося й сліду!) скасувала Гетьманщину (1764 р.), знищила Запоріжжя (1775 р.), а нове „благородне російське дворянство”, колишня козацька старшина, сподіваючись збагатитись на цій ліквідації своєї держави, „залишило цю націю чекати обіцянки божої з неба” („Історія русів”, кінець XVIII в.). І насунулась на Україну важка хмара — дворянсько-поліційна імперія Росія. Повставали проти покріпачення турбаївці, та несила їм була вже виборсатись...

Рабство. Темрява...

І от раптом веселий, зневажливий сміх

Серед мертвої тиші почувся...

То сміявся Іван Котляревський. (М. Вороний).

...Я так її, я так люблю

Мою Україну убогу,

Що проклену святого Бога,

За неї душу погублю! (Т. Шевченко).

... Український П'ємонт — Галичина...

... Революція 1905 року в Росії...

... Революція 1917 року в Росії. Українська Народна Республіка. Скоропадщина („і знов тиран? і знов неволя?“ — П. Тичина). А селянство хоче „землі й волі“, і їм це обіцяють російські більшовики. А „українці“... теж обіцяють... А над селянством же тяжить ще й національна несвідомість як наслідок довготривалої бездержавности.

Ще гірше з міським робітництвом, майже заспіль здеціоналізованим...

... Отаман Горобець лупнув очима: в „учительській“ стояла ранкова сірява, просіяна крізь замерзлі шибки. Чи він спав? То були сновидива чи його думки?

Підвівся й подмухом згори вниз погасив непотрібний уже ліхтар. Прислухався: у двері щось наполегливо стукало.

— Увійдіть!

До „вчительської“ кулею влетів поручник Василик. Як завжди, туго затягнутий портупеею, при зброї.

— Що сталося? — ступнув йому назустріч отаман Горобець, здивований і стривожений таким його незвичайним, раннім приходом.

— Більшовики порядкують у Коші, як у себе дома! — скрикнув поручник Василик неприємно-верескливим голосом. Він просто кипів з люті, а його холодно-блакитні очі уникали зустрічів з поглядом отамана Горобця, — знак, що та лютя була якось скерована й проти отамана.

— Що це? — насторожився й собі отаман. — Докір на мою адресу?

— Не докір...

— Кажіть конкретніше, пане поручнику!

— Не докір, а констатація факту. Цієї ночі втік більшовицький агент Овечка. І вартовий разом з ним ізник. Просто не знаєш, на кого можна з певністю покластись. У кожному з тутешніх людей притаєна зрада...

— Перебільшуєте, пане поручнику. Ми маємо чесних, відданих Україні вояків...

— Що більше цікавляться вашим соціалізмом, ніж Україною?

— Чи не хочете ви цим сказати, що це я, соціал-демократ, розбещую вояків? Чи вам мало тих польових богослужб, що я на них ганяю людей? Чи вам мало цього компромісу з мого боку?

— У тому то й справа, що для вас це тільки вимушена поступка. А люди це відчують, і це породжує небезпечні настрої, розхитує дисципліну.

Отаман спалахнув:

— То чи не жалкуєте ви вже, що визволили мене з пазурів гетьманської варти?

— Облиште дурниці! — сказав поручник Василик.

— Але можна подивитися на справу й з іншого боку, — мовив далі отаман Горобець. — Ваші методи терору можуть викликати протилежні настрої. От хоч би й оця справа Івана Овечки. У мене є підозра, що ви роздмухали її без достатньої підстави. Овечка користувався пошаною серед молодших вояків, а ви, його заарештувавши, заподіяли більшу шкоду, аніж я своїм будь-що-будь не таким уже й настирливим соціалізмом...

Поручник підскочив.

— А! Он як! То ви не довіряєте контррозвідці? Ви підриваєте її авторитет! А що ви доручили справу висадження моста на Вовчій непевній особі, про те мовчите?! У мене теж є підозра, що ви того Роговенка свідомо відіслали, щоб ми не заарештували! То непевний тип... з більшовицькими настроями... Я маю відомості, що він на священство лихим духом дише...

— Алеж він таки зірвав той мість!

— Зірвав?!

Поручник затнувся, роззброєний цією звісткою. Нервово стеновшись, він крутнувся по кімнаті, а тоді кинув:

— А зрештою контррозвідка може мати свої міркування й аргументи...

І вискочив з „учительської”.

Оксана після „полону” занедужала була, не витримала того нервового струсу... І, згадуючи тепер усе те, боялася сама собі признатись, що не „полон” отой, а смерть матроса Сивака найбільше нею „струснула”. Страшна загибель героя, що, взявши її в „полон”, сам став трохи чи не її слугою. Згадувала, як він приносив їй одяг, добував ласощі... Вона не могла б сказати, що він їй... дуже до мислі, але не могла заперечити й того, що його могутня краса й сила ще дужче (ніж перед тим поручник Василик) затьмарили її почуття до Василя Роговенка і вигнали з її свідомости поручника Василика... І вона ж не хотіла його смерті! Вона хотіла — так їй тепер здавалось — тільки вирватися з „полону”, щоб показати йому, що гвалтом, насильством її не взяти. Не сподівалась, що „батько Махно” так тяжко його покарає за неї... І він любив її! Життям важив, як її викрадав!.. Перед очима їй ще й досі стояла запобіглива ласка його очей, ласка такого могути...

Болюча туга, почуття, що втискало всю її в землю, нило в Оксаниних грудях.

Сиділа край вікна, з чистими тепер шибками, бо надворі була розталь. Звернула увагу, що стрілянина, розпочавшись ще вранці, тепер якось погустішала. А потім раптом заляскала-заторохтіла зовсім близько, забухкали вибухи гранат.

Оксана припала до шибки, спостерігаючи в щілину між фіранками те, що діялось на вулиці. Було таке враження, що махнівці якось незвичайно заметушились, креснули зловісні блискавки паніки. Ось одна група махнівців пробігла повз вікна, відстрілюючись, далі друга.

І враз Оксана як не скрикне:

— Ай!

Скрикнула і, захитавшись, зсунулася побіля стіни вниз, додолу.

— Що там таке? — підвела спокійно від свого плетива голову й спитала ще байдужим голосом Агрипина Антонівна. Коли гляне — а Оксана сидить, зів'яла, з заплющеними очима: зомліла.

— Ой Боже!

Кинула плетиво — й до дочки, термосить її, „будить”, — не помагає.

— Рятуйте!

Кинулась із кімнати, назустріч — диякониха. Побачивши, що таке, диякониха побігла на кухню по воду. Вона ж таки дядина, як не є... хоч і сварилися часто. Прибігла диякониха з кухлем у руках, узяла прискати з рота Оксані в обличчя...

А Оксана бліда, як смерть, заплющила очі, не дише. Голова закинута на стілець, що на ньому Оксана передіше сиділа, важкий джут коси звисає безживно додолу. Одна рука притиснута до стіни, а друга відкинута набік, мов не її.

По якомусь часі Оксана лупнула очима, опритомніла, зідхнула полегшено.

— Що з тобою, дочко? — бідкалася мати. — Чого ти, хай Бог милує? Випий водички...

Оксана дивилася переляканими очима і, здавалось, не чула матиної мови. Прислухалась до вулиці. Але звідти нічого особливого не було чути. Стрілянина віддалилась, пішла, либонь, униз до Дніпра, до вокзалу.

— Випий, дитино, водички..

Аж нескоро, як уже зовсім заспокоїлась, як випила води (але сиділа на попередньому місці, наче боялась підвестися до рівня лутки), Оксана розповла про те, що на неї так дуже подіяло. Вона тоді побачила була, як на розі, біля їхнього дому зіткнулося двоє верхівців — махнівець та „українець” (з довгим шликом, що вогнем спалахнув на вітрі). Це була

тільки мить, але вона все побачила: „українець” блиснув проти сонця лезом шаблі, рубнув махнівця по шиї, як по стовбуру дерева, — і голова людська відлетіла від тіла, хряпнула об мостинець і покотилася вниз, як... гарбуз; із шиї безголового верхівця вдарила цівкою кров... Його кінь, втративши опору-повід, закрутився, як дурний, заіржав тривожно, а верхівець захитався в стременах... Що було далі, Оксана вже не бачила.

На гостру згадку про все це, їй стало знов недобре. Агрипина Антонівна силкувалась її підвести, та вона й сама встала і сіла на стілець. Якийсь час усі три сиділи мовчки, прислухаючись до стрілянини, що обзивалась то в одному, то в другому кінці міста, але вже виразно відходила до Дніпра: там торохтіли скоростріли, туди бухкали гармати.

Оксана накинула на плечі бекешу і вийшла на веранду, звідки було видно вокзал і міст через Дніпро. Там уже був її дядько-диякон, що напружено, гострим поглядом з-під кошлатих брів вдивлявся в тому напрямі.

Худий, довготелесий, у широкорукавій рясі, гостроносий, він скидався на чорного ворона, що, здавалось, от-от вимахне тими широкими рукавами-крилами і шугне на поле бою, полине понад замерзлим Дніпром, де вже чорними крапками та більшими скупченнями рябіли, виразно відступаючи, Махнові вояки...

Оксана не знала, радів дядько чи ні перемозі „українців”, що через них пропав його син, бо він ходив увесь час, як хмара, не розмовляв ні з жінкою, ні з ними — своєю сестрою та небогою.

Аж раптом він, не обернувшись до Оксани, сказав: — Здається, знов наші перемагають...

І скрикнув, показуючи рукою в напрямі бою:

— О, глянь! Уломились га кризі!...

Справді, в одному місці ціла купа махнівців раптом схитнулася і пішла під кригу крига в тому місці ніби крилами змахнула, а темна пляма води їх хвилиною покрила...

...,Українці” вдарили на місто з трьох боків. Від Севастопільських касарень широкою розстрільнею пішли січові стрільці отамана Самокиша, згори, вздовж Польової (це те, що Оксана бачила) війнули шликами й шаблями запорізькі отамана Кривошлика, а від Дівки й Брянського заводу, вздовж залізничної колії, що вела понад Дніпром до вокзалу, пригинці перебігали ковті дублянки Січеславського республіканського коша на чолі з отаманом Горобцем.

... Ой же й заграли тоді скоростріли, забумкали дружно з трьох боків гармати, задзвонили підковами по мостинцях козацької коні. І брудними потоками вниз, до вокзалу

й Дніпрового мосту, потекли юрби махнівців.

Зачепиться десь брудний згусток такого потоку за ріг будинка чи за тумбу — і полетять звідти назустріч наступаючим козакам ручні гранати, висипаючи з брязкотом шибани на хідник, закрутяться кілька „бандитів”, підстрелених з-за другого рогу козацькими кулями, простягнуться вздовж чи впоперек хідника, а решта знов тікає далі. І щораз дужче стискала махнівців вогненна підкова, зганяла до останнього пункту порятунку — до мосту. Вимітали козаки сміття з свого міста...

...Дружно наступали Горобцеві „хлопці”, а серед них і Василь Роговенко та Іван Овечка. Не образився дядько Іван на „українську владу”, що добрих синців понаставляла йому попід очима та шомполами „почухала” спину.

— „Поручник Василик — ще не вся Україна”, — сказав Василеві, як вони, увесь час тримаючись поблизу Коша, вирішили приєднатись в останній момент до нього, щоб узяти участь у бою. — А після бою, як, Бог дасть, живі будемо, побачимо... Може, й дамо драла знову...

Про те, що вони повернулись, знав тільки Марко Дашкевич, навіть отаманові Горобцеві не показалися на очі. Були в жовтих дублянках, як усі, загубились у людській гущі, що її вся передсмертно-напружена увага була скерована в бік зовнішнього ворога. Та рядові козаки й не знали, де ці два козаки поділись були, може, їх штаб посилав кудись із якимсь дорученням. А заарештування ж Овечки було таємне, і який тоді „більшовицький агент” утік з-під арешту, не всякому було ясно.

І котились тепер махнівці та більшовики під їхніми кулями під укіс залізничного насипу. Іван Овечка орудував „максимом”, строчив скорострілом, як узори вишивав, припавши до злежнів: поведе в один бік — стають стовбула вороги, поведе в другий — лягають трупом.

— Дядьку Іване, отуди сипніть! — гарячим шепотом шепче Василь, пасучи молодими бачучішими очима ворожі перескоки в ранковому морозному тумані.

І дядько Іван сипав.

— І ще он туди... Бачите — перебігають...

І хоч дядько Іван не дуже добре бачив, але сипав. Мовчки, зосереджено. А Василь ще й із своєї гвинтівочки вибирав поодиноких, найсміливіших, що вибігали найдалі наперед. Клац закривкою — і вогонь. Та ще й майже без жадного хука. Горів вогнем святої боротьби за Україну, віками гноблену неньку дорогу. „Коли б у бою не плакав”... О, ні! Він тепер уже не заплаче! Не затремтить так, як було торік у лісі, коли вони вперше „лякали” гетьманську варту. За

ним же був уже подвиг під мостом на Вовчій...

І Марко Дашкевич був незгірший. Марко мав свій скоростріл, сунув його з другого боку залізничного насипу. Косив ворогів України, як лихий осот чи будяччя на полі. Хоч той бур'ян і виріс з українського чорнозему, усі тії юрби махнівців-селян, але він глушив молоді вруна відродження народу, і його треба було виполювати жорстокою рукою. І Марко косив-полов несхибно, завзято...

... А на привокзальному майдані, там, де стояли самотньою купкою холодні кістяки квітів-канц, де німував, роззявивши здивовано пащу-браму, вокзал, відбувся справжній козацький герць. То отаман Кривошлик зустрівся сам-на-сам... Із ким би ви думали? Чи не з самим „батьком Махном”? О, ні! Махно в цей час десь на лівому березі Дніпра, на Пост-Амурі, стріляв власноручно своїх вояків, завертаючи їх назад у бій на мосту... Крив матом — і палив обіруч з двох пістолів, у перелякані очі пойнятих смертельною панікою селюків... Так із ким же тоді стявся наш славний лицар, новітній козак-запорожець отаман Кривошлик? То був Щусь, махнівський „начштабу”, незгірший за супротивника козарлюга, довготелесий „кубанець” у черкесці й сивій смушевій кубанці набакир. На доброму гнідому куркульському коні. А Кривошлик на своєму сірому в яблуках...

— Не стріляти! — полетів наказ до „хлопців” від отамана. — Хай заговорять козацькі шаблі... Скорострілом і дурень зуміє...

І „хлопці” поставали понад парканами та будинками, мовчазними лавами на лицарський герць із тривогою в серці дивились. А ну ж як отаман не встоїть? Хіба довго до лиха? Схибить зненацька рука, похитнеться фатально в сідлі козацьке тіло — і полетить із пліч буйна отаманова голова... І пропаде батько ні за цапову душу... Тож, може б, краще без цього дурного герцю? Та наказ є наказ — і „хлопці” стримали бойове завзяття, поставали й дивились...

І герць почався. Добрий був козарлюга Щусь, того ж самого кореня завзятець, що й Кривошлик, та становище його було гірше. Оглянувся він на своїх вояків — аж їх мов корова язиком злизала. Зблід на виду, зціпив зуби, поставив огиря-чорта цапки і креснув шаблею по шаблі: га-ах!

— Думаєш, твого шлика злякався, буржуяко? — гукнув.

Та ще раз гах! гах...

— А я твого чорного прапора, зраднику? — Кривошлик. — Ти забув, що це твоїх предків шлик, несвідома худобо...

Та кресь! кресь...

Коні розбіглися-розминулись у різні боки, верхівці завернули їх, оббігши майдан понад колом завмерлих у напрузі глядачів, скерували знову назустріч. Коні так розгарячені, як і вершники. Крешуть підковами розм'яклий, як підмочений цукор, сніг, вигинають лебедині шиї, басують, хропуть, з вудил піна клаптями спадає...

— Готуйся до смерти, самостійний гаде! — прошипів з ненавистю махнівський „начштабу”. Та мах! мах...

— Не побачиш ти більше твого „батька Махна”, бандите!

Та жах! жах...

Злетіла шапка-кубанка з махнівця, бризнула кров із чола, вилетіла шабля з пониклої руки, задзвеніла дзвінко об мостинець сталь добра. Похилився бандит у сідлі, загойдався, причмелений, ізсунувся коневі на хвіст, як кінь став дибки. А далі й на землі простягся переможений махнівець...

— Не займайте! — остеріг отаман Кривошлик „хлопців”, що кинулись були до Щуся. — Я поранив тільки. А лицарська честь не дозволяє добивати пораних. А він же ще й син нашого народу, тільки несвідомий. У полон його взяти!

... А де ж ділось Щусеве вояцтво? На міст усе кинулось потоптом, обидва його поверхи хмарами загатило. Ще й на кригу, обабіч моста, висипало безладними юрбами.

— Та-та-та! — скреготали Овеччин та Марків Дашкевичів скоростріли вже впоперек Дніпра, доганяючи втікачів, що бігли на Амур, назустріч кулям із Махнових пістолів. Багато їх падало уперекидь, і за юрбами лишались чорні крапки підстрелених. Аж раптом — а-ах! — вихопився з найбільшої юрби зойк жаху: середина Дніпрового лона угнулась і ковтнула, аж глигнула, усю купу зразу. Пішло славне військо Махнове, бандити в селянських кожухах, на Дніпрове дно, ракам на поталу. А на тих, що мостом тікали, його спіднім поверхом, українські залізничники пустили порожній паротяг. Ускочив той паротяг, із чмихом і трахкотом у залізничну клітку мосту, чавлячи, як блощиць, недобитків...

Коли це гур-гур-гур! — ціла ферма мосту ізсунулася з биків і осіла в воду. Так „батько Махно” припинив переслідування своєї розгромленої „армії”.

А тимчасом над Січеславським вокзалом у яскравому сяйві зимового сонця знову замайорів соняшно-блакитний прапор України. Наче клапоть того сяйва й чистого блакитного неба упав у те місце.

... Кинувся Василь після бою: де Марко? Марка не було. Де Марко?! Тривогою тьохнуло серце. Пішов колією, пере-

ступаючи через трупи своїх і чужих. Ось поранений махнівець, лежить на мокрому снігу. Перебита нога, калюжа крові біля неї. Молодий селянський парубок у кожусі і гостроверхій смушевій шапці. Такий, як Лука Нагаєнко, як ті нахабні парубки в їхньому селі Лататті, що перестривали їх із Гнатом на Степанцевій греблі і глузували з „паничів”-учителів. Що вже вміли „віртуозно” матюхатись „у Бога й веру”. Тепер божевільний жах увічу, спідня губа тремтить, кривиться на плач. Василь переступив і його: де ж той Марко? Побачив здаля дядька Йвана, кинувся до нього:

— Чи не бачили Марка?

— Бачив. Он він...

Марко лежав ницьма, прикипівши до свого скоростріла.

— Марку!

Але це вже не був Марко, це вже було чуже холодне тіло. Аж поточився Василь від удару, голова пішла обертом. Нахилився, спробував повернути голову обличчям на бік, щоб переконатись, що це таки той, ще півгодини тому живий його друг. Але шия вже не згиналась. Тоді Василь перевернув усе тіло, теж негнуче, дерев'яне. Очі в мерця страшно витріщені — не Маркові очі. Глянув Василь дядькові Йванові в вічі, і той побачив у парубкових очах сльози. У бою не заплакав, а тепер, бач...

Марка Дашкевича вбила якась зрадницька рука уже з запілля. „Українці” місто завоювали, але в ньому не мало ще ворогів причаїлось, щоб стріляти в спину. І це були вороги, страшніші за махнівців-селян, це могли бути такі, що їх нелегко викрити...

Василь і Овечка пішли мовчки геть. Вийшли через вокзал до міста. Місто ще не прочумалось від махнівського кошмару й страшного бою. Цивільних людей на вулицях ще майже не було. Ходили тільки військові, санітари збирали вбитих та ранених. А вони лежали скрізь на мостинці, на хідниках уздовж і впоперек, ницьма й горілиць, страшні, посинілі.

Деякі будинки горіли, випускаючи з вікон густі клубки диму. Озерний ряд згорів ще раніше, і його будинки світили вікнами-дірками, облямовані білим хутром снігу.

Пішли на Озерний базар, де вже починалось якесь життя: там вешталися вже окремі люди, продаючи якесь там дрантя. Збиралися в купки. Василеву увагу привернула одна більша купка людей, звідки бриніла якась музика. Що за музика? Що за спів? Ще ж і бій як слід не скінчився! Похопились і собі до того гурту. Виявилось, що там був кобзар. Сидів на порожньому рундуці, підібгавши по-турецькому під себе ноги, і співав про щойно здобуту перемогу над

ворогом. Це був, видима річ, видючий кобзар, тільки одягнений у старовинне вбрання, можливо, позичене з музею професора Яворенка.

Ой у місті Січеславі, — лунав епічно кобзарів голос, —
Билось військо наше непомаду,
Козаченькам на добро й на славу,
А ворогам на поталу.
Як москалі собі Махна поєднали
Та місто звоювали,

Отаман Горобець вельми був зажурився,
Аж коневі на гриву похилився...
А далі зродилась у нього думка ось яка,
Як згадав він отаманів Самокишу ще й Кривошлика:
— Гей, ви, друзі, добре дбайте,
Мені в біді підмогу давайте,

Щоб ми могли разом назад наше місто відібрати,
Ворогів покарати...

І відгукнувся Самокиша з Олександрії,
А з ним разом його стрільці січовії:

— Не журися, славний отамане, вірний побратиме —
Ми прискачем кіньми вороними...

Обізвався й Кривошлик хоробрий:
— Я збираю хлопців на бій добрий...

Ой же як ударили всі разом з трьох боків на місто
Та й вибили к бісячому батькові ворога геть чисто.

У Дніпрі їх силу потопили,
Ще й на мості, як бліх, подушили, гей...
І ця слава наша не вмре, не поляже,
А й нащадкам про цей бій розкаже...

— Ловко співає, — сказав дядько Іван, затягуючись цигаркою. — Тільки чи не рано заходивсь вихвалитись. Бо он — чуєш? — Махно ще бухкає з того боку...

Василь згадав Марка, подумав, що він би похвалив таке складання пісень про сучасні події. Щоб, мовляв, і тепер було так, як за Хмельниччини, коли стихійно виникали пісні про Нечая, про Морозенка, про самого Хмеля. Але сам він (Василь би то) не дуже вірив у силу такої пісенної пропаганди. Власне, він уважав, що самих пісень не досить, якщо навіть наслідувати той історичний приклад. Бо тоді ж не тільки співали про героїв, а й боролися проти панів-ляхів, проти жидів-рандарів, проти ксьондзів, тобто тоді була й соціальна боротьба за права народу. Тож і тепер би треба до пісень про національну боротьбу додати хоч би, наприклад, закон про передачу землі тим, що на ній працюють, тобто селянам, як також і дещо інше.

Потім вони прочитали оповіщення про те, що в По-

кровській церкві відбудеться молебінь з подякою Богові за перемогу.

Але Василь цим не зацікавився. При чому тут Бог, коли перемогу куплено такою дорогою ціною — кров'ю найкращих синів України, таких чистих ідеалістів, як Марко Дашкевич?

Оксана потерпала, сподіваючись, що по здобутті міста поручник Василик обов'язково до неї прийде. Він же сказав їй на прощання: „Що б не сталося, я вас не забуду”... У серці їй ще живим докором стояла смерть матроса Сивака, ще вихрувала буря пережитого, і не було в ньому місця для поручника, малої жалюгідної комахки. Але як його, переможця, тепер віднайти? Для нього ж це буде продовження того, що тільки в зовнішніх подіях перервалось, а в серці, мабуть, ні!

Але зайшов вечір, минула ніч і ще один день, а поручника не було.

— „А може, його вбито,” — подумала і впіймала себе на думці, що це був би найкращий вихід із становища.

А як Агрипина Антонівна і собі якось згадала його, мовляв, „що за знак? де ж той поручник, що не заходить до нас?” — Оксана вибухла нервово: досить уже їй тих „бандитів” (про Василя мова), „матросів” (Сивак), „поручників”! Вона хоче тепер тільки спокою...

Мати тільки поглянула на дочку з німим докором: нервуванням, мовляв, нічого не вдієш, а яке їхнє становище? Дядина ж свариться день-у-день, каже, що через них утратила сина, живосилом випихає з хати. Сама вона може вмерти не сьогодні — завтра, у серце ж часом так шпигає, а що з нею без доброї опори під цю завірюху буде? Та ще хоч би дядько був такий як слід, а то ж у жінки під черевиком, хоч і вибухає часом... Це виразно вичитувала Оксана у материнім погляді, визнавала їй рацію, та серце таки набігало й на матір... Від самої ж думки про непоказного поручника її починало нудити. А натомість посміхались покірною ласкою Сивакові очі. Посміхалися — і краjali серце болем.

Третього дня над вечір до Оксани приїхав поручників джура-шофер і привіз звістку, що поручник ранений і тепер лежить у земській лікарні. Просить її відвідати... Так він живий!? І ще може видужати? Вона заборсалась у ваганні: не відвідати раненого, як він просить, не можна, алеж коли тепер піде майже в ролі нареченої, як тоді його спекатися?

— Ідь, моя доню! — подивилася благально їй увічі

Агрипина Антонівна. — Треба ж провідати хворого... Він же був добрий до нас...

Оксана відчувала, що петля затягається навколо її шиї, що їй, мабуть, не викрутитися. Апатія раптом обгорнула все її ество, і вона покірно піддалася матері, як та подала їй одягтися, а потім пішла за Іваном до авта.

Через скількись там хвилин авто несло вже її нагору, до земської лікарні, де лежав поранений її наречений... Наречений!? Але так, либонь, зрозуміла її приїзд і шпитальна сестра-жалібниця, пропускаючи до хворого.

Гостро вдарив важкий дух хлороформу та ще якихось там лікарняних запахів, як Оксана опинилась у коридорі палати, де лежали важко-хворі та ранені. Тихо було в тому коридорі, навіть моторошно для свіжої людини. Багато позачинюваних мовчазних дверей, а за тими дверми, напевно, мучаться хворі та поранені. Одні двері раптом відчинились, і двоє служників у білих халатах винесли з кімнати на ношах щось загорнуте в біле...

— „Мертвий”, — подумала Оксана, здригнувшись. Стала збоку, пропускаючи сумну процесію. Сестра теж пристояла, але, очевидячки, не переймаючись звичною картиною.

І враз дикий нелюдський зойк розтяв коридорну тишу. Сестра глянула на Оксану, Оксана на сестру...

— Це в операційній, — сказала потиху сестра.

Вони підійшли до дверей тієї кімнати, де лежав поручник, і сестра їх тихо прочинила, впускаючи всередину Оксану. Коли Оксана зайшла до кімнати, в око їй упало передусім чорне на білому — голова й обличчя поручника Василика на тлі білої пошивки. Очі хворому засвітились незвичайним блиском, як він углядив дорогу для нього відвідувачку. Зробив зусилля, щоб підвести голову, простяг назустріч свою руку.

— Ви? — вимовив сухим голосом (у роті, мабуть, пересохло). — Який я радий, що не забули мене!

Блиск у його очах посилювало сяйво навзахідного сонця, видного в вікні, і цей блиск підтверджував його радість.

— Ви не можете уявити, який я радий! — сказав удруге поручник.

Оксана стояла, як силоміць приведена жертва, дивилась якось байдуже на його чорно-висохле обличчя, запечені губи, з-під яких блискали білі, з одним золотим, зуби. І враз їй показалось, що він приречений, що йому не видужати, і це ніби звільнило її від нього. Вона взяла його неприємно-гарячу (як буває у хворих) руку і сіла на стільці біля його ліжка...

— Ви не можете уявити...

— Вам не можна хвилюватись! — сказала строго сестра.
— У вас підвищена температура... І рана може відкритись...

Але поручник, здавалось, не почув цих слів чи, може, знехтував ними. Він, бачилось, увесь був у світі своєї уяви, а в тому світі для нього нікого й нічого, крім Оксани та якихось його думок, не було. Не брав він поважно й своєї рани. Десь у живіт його ранила куля, але не застрягла, і він, напевно, скоро, видужає. Це його плата за перемогу. Безкровних перемог не буває. А ця остання перемога важить же так багато! Вона збудить у місцевих людей приспаний дух колишнього козацтва. А як це станеться, народ вимете з української землі усяке сміття, усіх своїх ворогів. Як було за Хмельницького, за Дорошенка. І саме тут, на землі давнього Запоріжжя, найвдячніший ґрунт для таких надій... А як бились січовики отамана Самокиші! Та й Кривошликові „запорізці” не абиякі завзятці, може...

Сестра напружено стежила за хворим. Намагалась упіймати павзу в його швидкій, гарячковій мові, щоб спинити. Але хворий, захопившись, летів наосліп до загибелі...

— Вам не можна так багато, — нарешті озвалась. — Лікар заборонив...

Та поручник негвавав. Висловив жаль, що війна з Махном — це, власне, братовбивча війна. Бо хто такий Махно? Український селянин з Гуляй-Поля. Тільки темний, зрусифікований на московській каторзі. І його військо — на 99 відсотків українські селяни. Але він, як видужає, спробує з тим Махном домовитись. Вони ж уже знайомі з ним, — пробігло щось таке, як усмішка, по його страшному обличчі. Усмішка мішма з кривавим відсвітом заходу. Спробує переконати Махна, щоб не йшов з московськими більшовиками, щоб приєднався до „українців”. На його думку, все мусить бути підпорядковане національній єдності, всякі соціальні суперечності треба відкласти надалі. У цьому розумінні й серед самих „українців” ведуть шкідливу роботу українські соціалісти, такі, як отаман Горобець... соціал-демократ...

— „Який він, справді, чорний! — думала тим часом Оксана, майже не слухаючи його. — А очі горять вогнем... як два блакитні вогника. Горять вогнем... підвищеної температури... Температури й фанатичного українського патріотизму. І в тому, що він каже, його трагедія. З його однобічним національним підходом на Наддніпрянщині для нього не було ґрунту. Вона знала настрої хоч би й лататтянських селян, настрої, скеровані проти князя Урусова, що охоплював їх своїми тридцятьма тисячами десятин, обснував боргами за

аренду, як павук муху павутиною. І Василь мав рацію, коли казав про це...

Василь? Ще один образ зринув був на мить у її пам'яті, зринув і зник. Бо вона мусила слухати запальну промову хворого, що, підвівшись тепер на лікті, майже кричав уже. У неї теж, як і в сестри, зводилася в грудях тривога за хворого. Як він і далі так кричатиме, з ним станеться погане. Тільки ж, як його спинити? Його галицька мова була така швидка, безперервна, що годі було за віщось ухопитись, щоб перебити. Та й ніяково було це робити: вона ж тільки гостя тут. Скидала обережно тривожним поглядом на сестру, але й та була безпорадна...

А поручник, здавалось, хотів якнайбільше сказати. Наче сповідався перед смертю чи передавав свій заповіт. Він уже казав про те, що треба нещадно боротися з усякими малоросами. Вони більше шкодять, як несвідомі селяни... Як от хоч би й її брат Мишко Бондаренко, що пішов до Магна, а не до своїх...

Сестра перебила його мову: час побачення скінчився.

І тут сталося щось неймовірне. Поручник люто підкинувся на своїх худих ліктях і, вишкіривши зуби, визвірився несамовито на „нахабу”:

— Дайте мені спокій! Ви забуваєте, що я не просто хворий, а начальник контррозвідки... і я вас можу... я...

Він гістерично затіпався всім тілом. Сестра злякано вискочила з кімнати. А Оксана кинулась тепер його заспокоювати. Поклала його голову на подушку і взяла гладити рукою шорстке волосся. Потроху він став стишуватись, дедалі рідше скидався в якомусь чи то риданні, чи то стогоні. А потім і зовсім заспокоївся, дивився на Оксану закоханим поглядом... Далі той погляд пішов якимось углиб, усередину, а він говорив — марив:

— О, як чудово панночка Оксана грає! Це що? Соната Бетговена чи Шопена?

— Грай, моя люба, грай! Як мені набридли війни, бої, поневіряння... Я стужився за родинним затишком... Грай-грай...

Оксана гладила його голову, а він говорив:

— Ми поїдемо в Карпати... там ніхто нам на перешкоді не стане... Тільки музика... та кічера в млі... та маржинка гуцульська...

Нарешті він замовк, либонь, заснув. Оксана поглянула на нього востаннє і навшпиньки вийшла з кімнати, Назустріч їй ішов швидкою ходою лікар із сестрою. Оксана сказала, що вже заспокоївся...

Іван відвіз її назад. Довірливо дивився їй увічі, наче

хотів в тих очах вичитати правду про стан улюбленого начальника. Але Оксана нічого не могла сказати, особливо втішного.

А наступної ночі поручник Василик, начальник контррозвідки Січеславського республіканського коша, помер. Його ховали разом з іншими поляглими в бою „українцями”. Ховали на Севастопільському цвинтарі.

День був ясний, хоч і морозний. З гори, від собору, було видно лівобережжя, що було в руках у ворога. Широкий, але замерзлий Дніпро не захищав „українців” у щойно здобутому місті. І кожне з тривогою позирало в імлісту далечинь, де вигиналась крижана стрічка Самари...

Довга низка трун, а на них жовтоблакитні стрічки з написами, холодні вінки з соснового віття. Багато народу. Військові, вишикувані в почесну варту. Військова оркестра сумно розмірює ходу процесії, безмовними голосами плаче.

Коли процесія спинялась, починали густо попи в золотих ризах, що сяяли проти холодного сонця...

Біля однієї з трун стояла Оксана — недійшла наречена загиблого героя-поручника, а в шерезі військових, геть далі від неї — Василь Роговенко. Але ні одно з них не думало, що перебувають так близько одно від одного. Доля й цим разом не звела їх до купи.

Постріли в небо, білі димки, як здмухнуті бульбашки кульбаби. І мерзле груддя загуркотіло в яму, в велику братську могилу, де вже не було, як співали попи, ні печалі, ані зідхання...

Але Василь Роговенко й Іван Овечка полеглишено зідхнули, коли довідались, що серед похованих був і їхній ворог — начальник контррозвідки поручник Василик.

Виходило, що особисті інтереси не завжди збігаються з інтересами громади, нації й держави...

Події мчались, як дикі коні в широких степах України. Криваві, божевільні, навислі хмарами над незалежністю країни. А диригенти з півночі казали, що то не вони, а сам народ України повстає проти своїх клясових гнобителів.

Проти яких гнобителів? Адже гетьмана з багатіями не стало! Адже на чолі Директорії сам Винниченко, невтомний революціонер і борець за права свого народу!

Та північанам потрібне було панування над Україною, потрібний був їй хліб та вугілля, а не її соціальне та національне визволення. І вони каламутили воду, а в тій каламутній воді безпорадно бовтались ті сини України, що в них було „півтора людського”, та бешкетували махнівці.

... З січня 1919 року більшовики („військо курського на-

прямку”) зайняли Харків. Запорізький корпус отамана Болбочана відступив з Лівобережжя, огаман Григоріїв на Херсонщині перейшов до більшовиків. 23 січня Корочанський більшовицький полк під командою матроса й малороса Дибенка переправився біля Лоцманської Кам’янки на правий берег Дніпра... О, так, малороси теж діяли проти свого народу! Отже, чи не мав, часом, поручник Василик рації, нарікаючи на них?

І не встояли оборонці Січеслава — покинули без бою місто. І тепер уже без надії повернутися скоро назад.

— ... Ну, це вже, видно, нашим „українцям” непереливки, — сказав Іван Овечка Василеві. — Та й нам із тобою не мед буде... туди його мати...

І чвіркнув з досади через губу. Попілясті сутіні вечора зробили ще сірішим його обличчя, як він затягався, вогник цигарки освітлював іскряно ту сірість, роблячи її якоюсь злою, саркастичною. Ті іскорки розлітались від легкого морозного вітру...

Відступали на захід. Довгою валкою рипіли хури, ріжучи колесами сніг, важко котились гармати, застрявали в степових вибалках, і тоді біля них метушилась обслуга, — безмовно, притишено, наче боялись, щоб ворог не почув. Порізненими, притемненими групами їхали верхівці, підбігала за возами піхота. І теж пригноблено, без гомону. Тільки пирскали у вечірній тиші коні та вряди-годи падали слова команди, якісь несподівані й недоречні в цій атмосфері пригнобленості та зневіри. Коні кришили підковами сніг, що вдень був підмок (була ж відлига), а тепер, на ніч, знову замерз.

Сонце заходило червоно — на вітер, на тривогу. І гави гасали на вітер. Огідно крячучи, несучи на крилах червоний відсвіт заграви, уперто кружляли над відступаючим військом, не відставали, прокляті...

А напереді безмежжя засніженого, поснованого вже тінями степу, як холодна, сіра безнадія...

Василь не обізвався на оті Овеччини слова. Та й що б він міг сказати? Становище „українського” війська було, справді, беспорядне, і не йому, одному з наймолодших вояків, вирішувати.

— Ну, так як, козаче? — нагадав знов Овечка, запалюючи чергову цигарку (це свідчило про його неспокій). — Чи отак і будемо теліжитись?

— А ви як думаете? — спитався й Василь.

— Та так думаю, що нам із свого краю тікати не годиться. Лісів же над Самарою ще не вирубали. А я ще й земляночку там одну знаю. Досидимо якимось до весни: не к Різдву

ж іде, а к Великодню... А там зазеленіє ліс, і ми знов будемо, як у рідної мами в хаті.

Василь оглянувся, чи немає когось поблизу, чи не підслухає хто. Але вони їхали вдвох тільки, близько нікого не було. А голова швидко-швидко запрацювала. Відступати в невідоме, кидати зовсім матір, кидати ту, що з нею поєднався в героїчному подвизі... безмежно віддану йому Катрусю. Та ще й злочин їм з Овечкою можуть десь у запіллі знов пригадати. Хоч поручник Василик і вмер, але може знайтися хтось інший такий, як будуть шукати винуватих за поразку, за відступ.

— І я так думаю, — мовив неголосно.

А вночі, як „українське” військо спочивало в селі, двоє його вояків, що заночували були в крайній хаті, повернулись обережно назад, назустріч Дибенковій матросні. Тільки ж вони й Дибенка обминули. Зробили велике коліно аж на Томаківку і там переїхали через замерзлий Дніпро.

У Самарському лісі Іван Овечка ледве знайшов засипану снігом, викопану ще за протигетьманського повстання землянку. Довго розгортав спочатку ногами, а наостанку й руками сніг між корчуватим корінням одного дуба. Знайшов ляду і, оббивши на її краях кригу, підніс її, скрипучу. Під тією лядою була дірка із східцями — вхід до землянки.

Із землянки вдарило задушливим повітрям, холодною затхлістю льоху.

— Дивись, що тут завелось! — вигукнув Овечка, освітивши землянку запальничкою. — Ач, бісова мишва!

Руді лісові миші шуснули вrostіч, ховаючись по кутках від несподіваних порушників їхнього спокійного зимового „побуту”. А що мишам у цій землянці було непогано, це було знати з усього, — було затишно, а посередині лежав цілий ворошок харчових запасів — соснових шишок, жолудів, назнощуваних сюди ще влітку.

Землянка була зовсім добра для двох пожильців, але в ній могло вміститися в разі потреби й більше. У ній же був навіть піл, щоб спати, і піч з димарем, що виходив десь там надворі, в кущах. Отже, можна було й ogrіватись, і варити їсти. Був і деякий господарський реманент, зокрема сокира, дуже цінна для лісового життя.

— Ну, як? — обізвався Овечка до Василя. — Можна дозимувати?

І сам же відповів:

— Заживемо панами діло... А там, може, й Петлюра прийде. Це ж тепер — мені казали — нібито головний отаман над усіма „українцями”.

Оглянувши землянку, вилізли знову нагору. Треба було

подумати про коні. Вирішили зробити для них затишок-загороду у віддаленому від землянки гущаку з вільхи та іншого дрібного дерева. Прочистили невеличке місце, а бічні вільшини попереplitали лозою, зробили таку ж, плетену, легку покрівлю, наклавши зверху сухого очерету з Самари. Увечері, притемки, „накрали” (як сказав Овечка) сіна з стіжка, що стояв десь далеко на узліссі. Возили, перевіщуючи рептухи коням через спину.

У цій господарській метушні й незчулися, як зовсім спочило, як зайшла морозно-тиха лісова ніч, добра захисниця від ворога.

Коли поставили коні в затишок, поклали їм сіна і ті дружно, мирно захрумали, Овечка сказав задоволено:

— Ну, бачиш, козаче... Отак і будемо...

Він не доказав „жити”, але Василь його зрозумів. Потім Овечка востанне затягся цигаркою, глянув по-господарському на клапоть видного між верховіттям неба, де вже заблимали морозно-колючі зорі, узявся за попереk, що його, мовляв, „ломило трохи”, і поліз у землянку.

А Василь залишився ще надворі. Відійшов навіть трохи від землянки, щоб краще роздивитись навколо, прислухатись до лісу, бо за отією господарською хапаниною не міг був цього зробити. Зимовий же ліс був йому за новину. Та й перспектива такого лісового життя не дуже його тішила. Ще ж так недавно він ходив на волі із зброєю, „лякав” інших, відчуваючи мимохіть якийсь задоволення від почуття влади! А як могутньо струснув він ворогом, висадивши міст на Вовчий! Але тепер це все було далеко від нього, наче тільки снилось, а не було в дійсності. Тепер бо він знов мусив ховатись від чужої влади в лісових нетрях, залазити в нору-землянку, як дика звірина. Мимоволі брав острах. Довкола в темряві ночі стояли велетні-дуби, — з одного боку, а з другого — затуляв від них світ частокіл сосон. І дуби, і сосни, і якісь нижчі дерева чи куці — усе було в білому сніговому одязі і через те видне й у темряві, а оті нижчі куці скидалися на кучугури снігу.

Василь знав: там, у тій гущавині лісу, нема тепер ніякої небезпеки, усе спить, а більшовицька влада заклопотана покищо переважно фронтovими діями. Та що буде, як ця влада зросте на силі? Їх же тепер, по снігу, дуже легко вислідити, не те, що вліті. А крім того, ліс не тільки їх охороняє, а може й ворога підвести неспостереженим близько. І ворог може застукати їх у цій норі-землянці несподівано, големи руками взяти. Може, через те йому й не хотілося так лізти в тую землянку, в готову пастку...

— Лу-усь!..

Василь стелуся: що то? А, то, мабуть, сосна від морозу луснула. Мороз же міцнів на ніч, і Василь, стоявши без руху, почав уже виразно відчувати його дошкульні щипки в пальцях рук і ніг. Навіть його ліве плече почало від холоду нити. Тривожний смуток і плече. Це ліве плече в нього часто від втоми на холоді боліло-нило, чомусь тільки ліве, праве — ні.

І знову: лу-лусь... Цей холодний, тривожний звук ніби шпигнув у нічну тишу. Василь напружено прислухався: холодна, мерзла тиша — і такий сміливий звук. І враз над його головою, в засніженому верхів'ї дуба, хрипло грухнуло, посипався сніг. Василь з несподіванки аж кинувся. Отже, й такої доби у лісі не все спало! Або як і спало, то чуйно, не забуваючи про небезпеку. На дубі, либонь, мав своє сідало якийсь великий птах, мабуть, гайворон. І ото він спросоння грухнув: змерз, може...

Довгенько так простояв Василь, повний неспокою, різних почуттів, думок, попереплутуваних так, як гілки й колючки терну в цій лісовій гушавині. Хоч і здригався вже часом від холоду, але приємно було дихати чистим морозним повітрям, що само лилося йому в груди.

Щоб ще побути надворі, пішов навідатись до коней: Його кінь, відчувши близько господаря, перервав на мить мирне хрумання, радісно загоготав. А потім знов узявся за своє...

До нюху Василеві добувся запах диму з сирих дрів: то Овечка розпалив у землянці. Пішов помалу, поскрипуючи снігом, до землянки. Дививсь — і не знаходив її: було ж декілька однакових дубів, а під котрим з них землянка, — забув. Та не дуже ж і видно було.

І раптом, мало не під його ногами, вистромилась Овеччина голова:

— Василю, гов! А де ти там? Іди вечеряти!

І це подіяло на Василя заспокійливо. Він не сам у цій холодно-непривітній глушині, з ним ще одна жива людина. Та ще й така, що дбає про нього, як рідний батько.

Василь ще раз озирнувся навколо, наче перевіряв, чи не сочить на них яка небезпека. А тоді поліз у землянку, спустив над головою ляду.

— О, бач, як тут!

Василь приємно здивувався: землянку освітлював лойовий каганець, що стояв на видовбаній у стіні „полічці”; у печі весело лускотіли дрова, виповнюючи землянку теплом; пахло смаженим салом. Правда, до цих приємних запахів домішувалася ще й затхлість підземелля, але на це можна було не звертати уваги.

Овечка сидів на полу, дивлячись чекаючим поглядом на Василя. Усміхнені його очі ждали заслуженої похвали.

І Василь похвалив. Та й як було не похвалити! Це ж тільки такий досвідчений господар, як Овечка, міг так швидко все це зробити. А тим він міг з цим упоратися, що заздалегідь дещо передбачив, зокрема привіз із собою трохи лою та бляшанку на каганець. Не було, правда, на чім смажити сала — не було сковороди, але він зробив велику дерев'яну шпичку і, настромивши на неї сало, тримав його над вогнем і так підсмажував. Тепер смашні його кришеники лежали на скибках хліба на пеньку, що правив у землянці за стіл.

— Так призволяйся, козаче!

Заходились вечеряти. Овечка цього вечора був особливо балакучий. Василь навіть не пам'ятав його таким. Між іншим розповів про те, як вони (російські вояки) їли на турецькому „хронті” черепах. Спочатку його обдурили товариші, сказавши, що то курятина. І він був повірив, бо черепашина на смак така, як курятина. А потім звук до неї...

Сало запили „чаєм”, звареним з якихось гілочок у „манерці”.

Після вечері Овечка вилазив ще нагору покурити, і тільки після цього, уже пізенько таки, полягали спати. Полягали на полу митусь, заславши ще перед тим його м'яким, запашним сіном. Натомлені за день, досить швидко поснули.

Але лісові нетрі — такі не рідна хата. Десь так як опівночі їх розбудило зовсім близьке вовче виття:

— Гаву-у...

Тягуче й тривожне, наче душу вимотувало. Овечка й Василь похопали рушниці й повискакували надвір. Побігли до коней: коні хропли й ірвалися з прив'язу. Їхні господарі поставали спинами до загороди, очима до лісу, готові стріляти. Вдивлялися напружено в темряву, що суцільною масою заливала всі прогалини між стовбурами дерев.

Тихо. Ніщо ані шелесне, ані поворухнеться навколо. Коли це знов:

— Гаву-у...

І в одному місці між деревами засвітилася раптом пара зелених вогників. Наче дві краплі оливи плавали в чорній воді.

Овечка присів на коліно і бахнув. Близький, крикучий звук пострілу струснув лісом, аж сніг із поблизьких дерев посипався. Вогники зникли.

— Ну, хоч налякав, — сказав Овечка. — А як улучив, то завтра вранці побачимо...

Пішли до коней у загороду, щоб їх запокоїти. Розумні

тварину радісно заіржали до своїх охоронців-господарів, але ще трусилися з ляку.

— Ну, годі, — з любов'ю погладив одного й другого Овечка по шії: — уже прогнали, не бійтесь.

Потроху коні знов заспокоїлись, знов почали мирно хрумтати сіно. У затишку було досить тепло, самі коні того тепла надихали. Стояв густий запах сумішу сіна, кінського поту й гною. І це було звичне, а через те й заспокійливе для селян-господарів. Побувши трохи з кіньми, пішли до землянки. Але вже майже не спали аж до ранку: прислухалися, чи вовки не з'явилися, чи коні в безпеці...

А вранці пішли дивитись на вовчі сліди. Сліди, справді, були — як мережки, пописані на чистому снігу. Але крові ніде не було — знак, що Овечка вовка не влучив.

Тепер вирішили тугіше обплести загороду лозою, так, щоб вовки не прогризли. Мали роботи майже на цілий день. А ввечері, щоб заздалегідь наполохати вовків, Овечка зо два рази вистрілив у притемнений глиб лісу.

А далі пішли досить спокійні дні й ночі. Вовки, очевидно, налякані пострілами, не наближались більше до табору. І побут наших лісовиків дедалі більш удосконалювався, жити їм ставало зручніше. Річ ясна, що в цьому найбільша була заслуга Овеччина. Він, либонь, стужився був за господарською діяльністю і тепер, бачилося, увесь віддавався їй. Ходив час від часу на поблизькі хутори і приносив звідти харчів, навіть таких для лісовиків ласощів, як солоні огірки та квашена капуста. Тепер уже був у них казанок, і в ньому Овечка найчастіш варив „степові” галушки: розміщував у „манерці” ложкою тісто, а потім брав ложкою ж те тісто та й кидав ув остріп. Ложки Овечка повидавбував ножем з вербового, м'якого, як масло (так він казав), дерева. Воду брали з Самари, прорубавши в кризі ополонку.

А вже зовсім добре стали вони харчуватись тоді, як Овечка добув рибальське приладдя — вудки та підсаку.

— Не журися, Васильку, — сказав: — ось наловимо риби та наваримо юшки...

Він чомусь став називати Василя ніжно — Васильком. Мабуть, і йому, при всій його зовнішній суворості, потрібна була близька, рідна істота. І він просто з любов'ю ставився тепер до єдиної такої істоти в лісовій гушавині, до людини, що ділила з ним усі злигодні повстанського життя, що так, як і він, життям важила ради якоїсь вимріяної України. Ця любов зародилась, безперечно, ще раніш, а тепер, коли вони опинилися тільки вдвох у такій великій небезпеці, це почуття тільки ще більше зросло на силі.

Василь так само дедалі більше прив'язувався до „дядь-

ка Йвана”, і вони жили тепер, справді, як батько з сином.

— А юшка з окуньків аж солодка, така добра, — додав.
— Чи ти їв коли таку юшку?

Василеві такої юшки не доводилось їсти, бо в їхньому селі Лататті не було ні рибного ставка, ні будь-якої течії, в якій би водились окуньки. Ще малим хлопцем будучи, бовтаючись у маловодних ковбанях їхнього „берега”, він ловив жменюю малих верховодок, але то не гідне було й рибою називатись.

Так розмовляючи, вони пішли на Самару. Прорубали дві ополонки, зробили двоє зеленеводих блимливих очей. Біля одного такого „ока” став Овечка з підсакою, біля другого — Василь з вудкою.

Коліно Самари вигиналось серпом, виблискуючи проти сонця дзеркалом криги, притрушеної подекуди м'якеньким сніжком. А обабіч зводилося біле бескеття засніженого лісу: дуби, як сивобороді й сивоголові діди, сосни — сивокосі красуні. А нижчими терасами схилялись понад берегами білі куделі сухого очерету, і той очерет, як його торкнути, покинував цапиними борідками куніці.

А зверху над усім цим грало сяйвом сонце, засвічуючи сніг іскрами, що часом спалахували веселковими барвами, — грало, холодне й байдуже до цього лісу, до мертвого білого царства.

Але й у цьому мертвому царстві було своє життя. Недалечко від рибалок вибігла була з очерету вивірка, розігналася зопалу на другий бік Самари, та, побачивши дві нерухомі постаті, що як чорногузи, ушніпилися в ополонки, — і чкурнула назад, в очерет, тільки віничком-хвостом майнула.

На найвищому вершку засніженого лісового масиву — на поблиській осіці важко сів гайворон, похмуро крякнув.

Та рибалки — „чорногузи” нічого цього не бачили й не чули: вся їхня увага була в ополонках. Коли це раптом Овечка як не вимахне своєю підсакою. У підсаці затріпалася живою пружиною рибина.

— Є одна! — вигукнув переможно рибалка. — Ловкий окуньок...

Глянув у Василеву ополонку й гукнув:

— Тягни!..

Василь вихопив з ополонки свою вудку — підкинув угору другу рибину, що сріблом заблискотіла проти сонця, а впавши на кригу, теж застрибала живою пружиною. Василь кинувся її ловити. Овечка — йому допомагати. Та вліяв їй таки Василь, ухопивши, замерзаючи, в жменю. Це теж був окунь, із темно-сизою, колючою спинкою.

Крижане дзеркало Самари лунко тьохкало, як рибалки

ганялися за своєю здобиччю, і те тьохкання бігло кудись далі, ховаючись за крутим заломом річки.

За першими двома рибинами пішли далші, і рибалки тільки підхоплювали здобич та складали у відро.

Але на їхній успіх позаздрих третій присутній — гайворон на осиці. Він раптом тривожно грухнув, ніби в барило бовкнув, а потім, побачивши, як блиснула в повітрі чергова рибина, перелетів на другий бік Самари, сів на нижче дерево, ближче до риби. Чорна тінь його широких крил майнула низько над рибалками.

— Ач, стерво! — вилаявся Овечка. — Думає — для нього ловимо.

Василь згадав, що це, певно, він, цей гайворон, злякав був його першої ночі. І йому подумалось раптом — чи не дожидає цей гайворон тут іншої здобичі — козацьких очей, що можуть запліститись навіки, як несподівано нападуть більшовики. А їх же й поховати тут нікому буде...

Та срібно-веселий день не допускав близько важких думок. А як пізніше вони повернулись до землянки і наварили з наловленої риби юшки, Василеві стало зовсім легко на душі.

Овечка знов був балакучий. У двері-дірку згори йшло денне світло, а вони обідали й гомоніли. Разом із світлом ішов і холод, та вони, одягнені, потребували тепер більше чистого повітря, ніж тепла.

У припливі ніжності до свого друга-батька Василь уперше запитав Овечку, чи в нього є яка родина — жінка, діти чи ще там хто.

Так заскочений, Овечка спочатку закліпав був безпорадно очима, і Василеві показалось навіть, що на його обличчі пробігла якась тінь. Але потім таки заговорив про це. Була в нього жінка, а дітей не було. Та як німці спалили їхню хату, а він мусив був тікати в ліс, жінка покинула його, зійшлася з іншим.

— А ви ж на це що? — запитав якоесь недоречно Василь.

— Як що? — подививсь на нього здивовано Овечка.

— Ну... не запротестували проти цього абощо...

— Отакої! А ти ж мені сам не раз казав, щоб люди одного поважали, не в'язали світу. На милування ж, кажуть, немає силування. Та й те сказати: що їй було робити? Я втік, за мене могли її ганяти, як солону зайчиху...

Василеві стало трохи соромно за свою непослідовність у теорії й „практиці”. Але, власне, він подумав був тоді про те, що подружжя — це щось тривке, довічне, як це здебільшого в селянському побуті й буває. Що його „Оксана” зрадила, — так вони ж не були ще одружені...

...Почуття взаємної прив'язаности в обох їх дедалі збіль-

шувалось. Вони вже виразно дорожили один одним. А як Овечка мусив виходити з лісу, то Василь місця не знаходив, боявся, щоб з ним чого не сталося, нетерпляче чекав. Та й Овечка, як виходив між люди, пам'ятав про свого залишеного в лісі „сина”, намагався щось спеціально для нього добути. Одного разу приніс йому... цукерку.

— На ось... посолоди трошки в роті.

Василь завагався: цукерка була тільки одна.

— А вам нема?

— Ет, я не дитина. Ти молодший, то й їж.

А другого разу приніс Шевченкового „Кобзаря”.

— Ось почитай оцю книжку, у ній, кажуть, про Україну... В одних людей випросив. Лежала на столі, а я побачив та й кажу: „У мене там є грамотний хлопець, нудиться без книжки”... Як прочитаєш, віднесу. Читатимеш увечері, а я слухатиму...

І першого ж вечора, як вони, впоравшись по господарству, зійшлися в землянці, Василь почав читати. Для цього Овечка засвітив аж два каганці, і в землянці було зовсім видно.

Василь читав з превеликою втіхою, бо, справді, стужився за книжкою. Читав „Гайдамаків”.

Все йде, все минає, і краю немає...

Куди воно ділось, відкіля взялось —

І дурень, і мудрий нічого не знає...

— Ловко сказано, — обізвався Овечка. І додав, побачивши, що Василь спинився: — Читайте далі, то я так... Бо, бач, правду написав той, як його...

— Шевченко... Тарас Шевченко...

— Правду велику. От і я, як згадаю своє життя, усе те, що бачив, — куди воно ділось? відкіля взялось? Був цар, — усі думали, що довіку буде, а його як корова язиком злизала... Тепер от і ми воюємо за Україну, а до чого довоюємось? Еге... Хоч той Шевченко й написав „і дурень, і мудрий нічого не знає”, а сам мудрий був, коли таке написав... Читайте, Васильку, далі!

Василь читав, а після кожного розділу спинявся, і вони обговорювали той розділ. Після „Свята в Чигирині” Овечка сказав:

— Годі, будемо спати. Дочитаєш завтра.

А як наступного вечора Василь дочитав поему до краю, Овечка сказав, що йому наче розвиднилось, що тепер він ще більшу охоту має воювати за Україну. А про Шевченка висловився ще так:

— Ото був чоловік! І ти кажеш, Василю, він був із таких, як і ми, селян? Виходить, і мужик не без розуму, тільки до

книжки його треба допустити. От мене, бач, не допустили, і я був, як сліпий. У Молибоги був, бо Скоропадський загнав у ліс, і більшовикам трохи допоміг через ту сліпоту... Тільки як побачив далі, куди воно повернуло, поїхав до Горобця... Та й то, може, ти допоміг трохи розібратись....

Якось Овечка приніс більшовицьку газету, що її друкували в Самарчику, і в тій газеті Василь прочитав вірш лататянського поета Омелька Деркача:

У Антанти і Петлюри
Завелися шури-мури,
Як і що його зробити,
Щоб бідногу перебити.

Аж плюнув, прочитавши. Оце такий анархіст! До більшовиків примостився вже, до переможців!

Але з цього вірша він вичитав і першу звістку про те, що десь таки є „українська” влада, і що та влада нав’язує якийсь контакт із західними державами. Це підсилило їхню надію на перемогу „української” справи, на те, що більшовики будуть вигнані з України...

По якомусь часі Овечка привів з хутора одного молодого селянина, що ховався від більшовиків. Малий на зріст, кирпатий, очі рухливі, невеличкі, на ймення Оверко. В новому ополістому лінтваревому кожусі, що його він, як сідав, розпускав, як павич свій хвіст. Був уже трохи в одному „українському” загоні, як їхнє село повставало проти Скоропадського. А тепер більшовики вже приїжджали його заарештувати, і він мусив тікати до сестри на хутір. Але сестра й зять боялись його передержувати. Тож він просто зрадив, як Овечка взяв його до лісу.

Він пожив у землянці декілька днів, а потім сказав, що піде на село подивитись, що там робиться. Пішов і привів із собою ще двох озброєних хлопців. Вони збудували собі втрьох курінь на версі, бо в землянці було тісно для п’яťох.

Так почав творитися український повстанський загін отамана Івана Овечки. І до нього потроху приставало дедалі більше повстанців. Через одного з таких нових Овечка зв’язався з підпільною українською організацією, що діяла в більшовицькому заплілі. Тепер увесь рух був скерований проти більшовиків і за Україну. Повстанці носили на шапках жовтоблакітні нашивки.

Василь Роговенко радів, що так складалося. З нього ж фактично став ідейний керівник цього загону, бо він був найосвіченіший серед повстанців. І він, спираючись тепер на Овечку, провадив послідовно „українську лінію”. А в Молибоги ж він не смів був і писнути про Україну, дарма що й той загін складався теж із самих українців. Хвиля народно-

го моря хитнулася в інший бік і заливала протибільшовицькими настроями геть чисто всіх...

Якось Овеччині хлопці піймали поблизу свого табору підозрілого „супчика”. Видно було, що він з міста, хоч і балакав по-українському. Сказав, що шукає українських повстанців, щоб до них приєднатись.

— А як ти довідався про нас? — проколов його своїм сірим холодним поглядом Овечка.

„Супчик” не міг виразно відповісти. Казав, що на базарі в Самарчику чув, але ця відповідь не задовольняла. Словом, „супчик” був підозрілий. Але що з ним зробити? Було два виходи: прийняти або розстріляти. Але становище було ще таке мирне, що Овечка не відважився на розстріл. І „супчика” прийняли. Дали йому зброю й коня, бо загін був кінний.

Але Овечка розумів, що з „супчиком” щось негаразд, і наказав хлопцям потай наглядати за ним...

Коли повстанців стало більше, то й кожен з них став сміливіший. Гурт, загін — це наче була опора для одиниць...

Настроївшись знов „по-бойовому”, Василь вирішив поїхати до матері. Для кінного це було зо дві години їзди. Отож він десь так як опівночі був уже в матеріному дворі. Але не можна сказати, щоб він не потерпав, їхавши. Зрадлива снігова білість у полі (хоч угорі й темно-зоряна ніч та морозна тиша й безлюддя навколо), терпкий сніговий рип на вулицях села і чуйно-насторожені хати, — усе це напружувало його, як струну, натягало.

Завівши обережно коня до повітки, Василь підійшов до хати (а сніг таки рип-рип!) і стиха постукав у вікно.

У хаті ніякого відгуку. Постукав удруге. І знову нічого не чути. Мимохіть тривожно оглянувся: він сам-один, тулиться до матеріної хати, хоче притьмом до неї схватись, а поблизу, може, якісь небезпеки...

Але село міцно спало, занурене в океан ночі. Недалеко зводилась похмурою кручею сусідська хата, насуплена білясто-сніговою шапкою покрівлі. І ця хата не могла його „бачити”, бо була обернута до їхнього подвір’я задньою, „безокою” стіною. Угорі мерехтіли зорі, але їхнє мерехтіння не розгонило сутінів у дворі, між будівлями, і це заспокувало.

Аж нескоро Василь почув із хати:

— Хто там?

Мати теж з обережності не підходила до вікна. Тепер же по вікнах лазили всякі грабіжники, і селяни мусили навіть робити залізні ґрати на вікнах ізсередини. Але бідна самотня вдова таких ґрат не могла зробити...

— Хто? — допитувалась мати, і в її голосі чути було острах.

— Та я! — притиснув Василь до холодної шибки обличчя. — Василь...

— Василь?!

Чути було, як вона кинулася в сіни відсувати двері, а як Василь ускочив у сіни, припала до нього всім тілом, ридючи.

— Сину мій, сину...

Рушниця на плечі заважала, і Василь, незручно відштовхнувши через неї матір, увійшов до хати. Сказав матері, щоб не світила світла.

— Та треба ж тобі хоч їсти дати...

— Я не голодний. А як і дасте, до вуха не понесу.

Мати внесла з хижі молока, поставила на скрині, подала хліба, і Василь почав потемки їсти. А мати стояла біля нього, не так надивлялась (у темряві ж не видно), як відчувала, переживала його живу, так довго не переживану присутність. І сама не знала, що розказувати, про що розпитувати. Так багато треба було перебалакати, треба було пожалітись на свою „сирітську” долю, треба було його покартати, поплакати, просити, щоб більше нікуди не їхав... І все вискочило з голови!

А Василь же ще й попередив, що перед світом знов повинен їхати. Удень йому не можна тут людям на очі показуватись.

— Та чого ж ти так? — нарешті озвалась. — Та, може б, таки zostався на який день? У хаті посидів би, то ніхто й не бачив би...

Гладила з любов'ю синове плече, так виявляла ласку. А жаль виявляла тим, що порівнювала з Гнатом Кутьком: Гнат нікуди не встрявав, то й живе тепер спокійно. Мобілізували були його на „вкріплення” нової „савецької” влади, так він і від того викрутився: захворів, кажуть, на той час. А „фершаленко” Самсон і власть „укріплював”, і якимсь комісаром став. Сказано, жид... А потім знов перескочила на Гната. Воно ж той Гат хоч і вчителює, а оженився з простою мужичкою, з Ганною Зворітьківною, може, Василь чув. Оженився, як та Ганна зайшла вже була на дитину. І в них там тепер таке коїться, що й не доведи, Господи! Баба Палажка каже, що Гнат уже й б'є ту свою Ганну. Як звірюка, каже, став. Кричить: „Я тебе викину, хоч і дитина... Думаєш, дитиною мене прив'язала!” Баба Палажка багато про них такого під церквою та на базарі розказує. А дитина, каже, хлопчик, таке гарне, на Гната схоже... Тільки вона сама (Василева мати) так думає, що Ганна й справді Гна-

тові не до пари. Він же учений, учитель, а вона таки мужичка... І вже від цього обережненько перейшла до самого Василя, спитала його про „матушку”, що десь там у „губерні”, чи не бачив, часом... Про „матушку” питала, а думала про її дочку.

Та Василь зразу ж погасив її надію: ні „матушки”, ні її дочки не бачив і не хоче бачити. Навіщо йому попівна? Щоб таке було, як у Гната? Щоб вибивала йому очі його мужицтвом? Але зрозумівши, який біль заподіяв цим матері, похопився сказати:

— Та в мене, мамо, є інша дівчина... Ще краща.

— Є? А де ж вона?

— У Павлограді. Там, де я вчився.

І звелася йому на очі в цю мить Катруся, ніжна й відважна „україночка”, чорнобривка в вишиваній, повнорукавій сорочці. У стрічках. Подумав, що й для матері з Катрусі була б краща невістка, бо з селян походила. А Оксана б, напевно, ставилася до його матері з погордою, горда попівна. А він не стерпів би такого ставлення до його рідної матері, от у них і заварилась би каша. До матері відчував тепер велику ніжність. Прощав їй навіть ворожість до „української справи”. Бо знав, що ця ворожість походить з любови до нього, її сина. Це ж бо найбільше споріднення, біологічне. Це щось одно, тільки в двох окремих тілах. От вони й разом сховались в убогій хатині під прикриттям ночі — і не бояться довіритись одно одному. Мати передніш загрозувала йому прокляттям, а тепер у її голосі була навіть запобігливість. І оте „прокляття”, і ця запобігливість — тільки різні вияви її любови до нього.

Почувши про „іншу” дівчину, мати спиталась обережно:

— От ти кажеш, що є, а коли ж воно буде, що ви поберетесь? Коли ти вже перестанеш воювати?

Коли? Якби ж то він сам знав, коли! Тоді, як Петлюра прийде! А тільки ж чи він прийде взагалі? Хіба як „союзники” допоможуть... Сказав матері:

— Треба ще подождати. Я ж іще молодий. Та й Катруся — так звать ту дівчину — ще вчиться, в останньому класі...

Мати зітхнула нишком: перспектива була не дуже втішна.

Як Василь повечеряв, стара мати відчинила віко скрині, шукаючи потемки синові сорочку, бо в нього ж, мабуть, і рубці потіли. Та Василь сказав, що їм в армії видавали й сорочки, і він не так уже обірвався.

— Та й не без нужи ж, мабуть...

Василь сказав, що він щотижня переминяється. А дядько Іван (це такий добрий чоловік, він із ним живе) навчив

його виварювати в відрі, то й нужі майже немає. Але від сорочки, що дала мати не відмовився. Передягнувшись, посидів ще трохи. Побалакали про материне життя, про корову, що видужала і на весні знов буде з телям.

Заспівали треті півні: спочатку в сінях, материн, а далі обізвались сусідні, — і пішов бадьорий перегук по селу.

Василь сказав, що буде їхати, і став прощатись. Мати тихенько плакала. Цілуючи ніжно матір, Василь теж відчув у горлі стиск, і його на плач брало. І матір було шкода, і себе самого. Справді, доки йому тинятись? Навіть з матір'ю крадькома бачиться!..

А як він виїхав з двору, мати довго стояла сумною тінню біля воріт, вгадуючи (бо не видно було), куди поїхав її найдорожчий синочок. Лапнулась рукою за лице: сльоза замерзла на щоці.

Надворі загупотів кінський тупіт, і до землянки просто вкотився Оверко, сипнувши мокрим снігом, збитим на східцях.

— Там... — язик йому прилип до піднебіння, — більшовики...

— Де? — підвів Овечка голову від своєї роботи (стругав ложку). І раптом, усвідомивши те страшне, що сталось, витріщив очі.

— Таку ж твою мати! — загнув у несамовитій люті. — Чого ж ти мекаєш, як теля! Тривогу! — закричав. — До зброї! Крич Василя?

Застібав тремтливими руками портулею, хапав і чіпляв до пояса гранати. Коли вискочив разом з Овечкою нагору, повстанці вже повибігали з своїх куренів, бігли, перевіряючи нашвидку зброю, до стовбурів, займали оборонні позиції.

— Де Василь?

Василь уже був біля Овечки, біля „дядька Йвана”.

— Ага, ти тут! Ну, аж тепер держись, голубе! Проспали, — з жалем промовив, — прогавили... Бачиш? — роззирнувся по присутніх. — „Супчика” нема. Навів, падлюка!

Праворуч у частоколі соснових стовбурів промелькнуло скількисть постатей.

— Скоростріл направо! Вогонь!

Короткі удари пострілів безпорадно застукали: кулі застрявали в стовбурах, не шкодили ворогові, тільки схитували мокро-засніжене гілля.

Овечка відштовхнув скорострільника, ухопив сам... Але по кому стріляти? Ворог близько, а стріляти ніяк!

Раптом зацвѣохали кулі з лівого боку, від Самари.

Оверко ойкнув, поточившись, упав ницьма в калюжу. На потилиці зачервоніла кров. Зацв'юхами кулі і звідти, де показались були постаті, — з правого боку. Отже, повстанський табір опинився в повному оточенні. Як у чорта в зубах.

Овечка кинув скоростріл, забігав, як поранений звір.

— На коні! Пробиватись!

Вихід із пастки був тільки прочисткою, до якої недалеко було від гущаку, де стояли коні. Але прочистку ворог, напевно, зайняв, отже, треба було пробиватись.

Овечка вихопив з піхов шаблю й побіг до коня. За ним кинулись інші, відстрілюючись.

А кулі вже свистіли з усіх боків, лунко бахкали постріли. Пишний у своїй березневій відвологлості ліс, що досі мовчав, раптом, здавалось, весело загомонів. Весело, — алеж іще один повстанець не добіг до свого коня: розкинув руки і впав навznak. З високої осики злетів, грухнувши, гайвором і шумко, низьким летом пролетів над убитим посеред галявини. Зробив вітер широкими крилами...

Решта повстанців розрідженою кінною групою — поперед Овечка, за ним Василь Роговенко — вискочила на прочистку, що відтуляла в далині можливість рятунку — вихід у чисте поле. Або хоч смерть у шаленому гоні, а не в пастці лісовій.

Аж гульк: прочистку перегородила ворожа кіннота.

Та повстанський загін отамана Івана Овечки уже летів на тую кінноту. Летів, як вітер, як буря. І жовтоблакітні стрічки на шапках маяли від швидкого гону. Смерть ворогові України! Усіх ніс той вітер — не свідомість...

Овеччин кінь мало грудьми не вдарив ворожого вершника, та Овечка, підвівшись на стременах, встиг розколоти тому вершникові голову. Вершник став стовбула в мокрі куші, а його кінь упав боком на нього.

Василь не думав про себе. Йому навіть не було страшно. Тільки мозок пекла одна думка: „Проскочимо чи ні? Проскочимо чи..?“

Зім'яли ворожу кінноту — і вже в полі. А застояні коні, відчувши необмежений простір, понесли з усіх сил. Василь приліг коневі до гриви, злився з ним ув одно тіло, покладаючись на нього, мудрого, прудкононого. І тільки, як крізь сон, згадував пізніше: отаман, що мчався поряд із ним, вимахнув раптом руками, як крилами, захитався в сідлі і зсунувся коневі на хвіст, а далі й на землю...

— „Вернутись? Рятувати?“ — промайнуло було Василеві в голові, та в цю мить його самого по голові стукнуло...

...Банда чекістів з вишкіреними зубами топче ногами, креше закаблуками об його голову. Топчуть і топчуть, а

голова дедалі дужче твердне, і чекісти ніяк не можуть її розвалити. А тіло його, навпаки, м'якне, тратить вагу, і по-малу робиться тепло-тепло. А чоботища топчуть! Тільки потроху стають легші... потім навіть зависають у повітрі, їхні удари не досягають до його голови. А тіло вже пашисть від гарячі, і йому видно, що воно вкрите великими краплями води. Голова зривається вгору, ніби відокремлена від тіла, але потім падає з гострим боєм на землю. І від того пекельний гострий біль у потилиці.

І бачить Василь: над ним схилилась якась селянка, голова запнута білою хусткою, очі блищать, губи в неї ворущаються, але Василь нічого не чує. Заплющує очі, і все знову зникає. Тільки ж і далі чує дотик чийось рук. Розплющує очі: та сама селянка, стурбоване лице, як у його матері. Хотів вимовити „мамо!” але стримався: це не була його мати, а чужа жінка. Блискає думка: „Та ж я убитий... як і дядько Йван”.

І знову все береться темрявою.

Коли Василь остаточно опритомнів, то побачив, що він лежить на лаві в селянській хаті. Біля нього вікно, і від того вікна тягне прикрим холодом. А з печі, з-за коми-на виглядають діти, злякані й зацікавлені.

Потім господиня оповіла, що більшовики після бою наказали, щоб їхній хутір поховав убитих. А він застогнав, як його хотіли кидати в яму, то його й узяли до хати. Та й рани в нього не було великої.

Пізніше Василь зрозумів, що куля тільки сковзнула по черепі, тільки контузила. І днів через три він уже зміг ходити.

Перша його думка була:

— „Усе пропало”... Згадав, як падав з коня Іван Овечка. З оповіді господарів довідався, що отамана Овечку таки вбито.

— „Як же бути далі? — подумав про себе. — Не сидіти ж тут безкраю!

Та й господарі теж сказали йому, щоб кудись ішов, бо бояться його передержувати. Василь розумів їхню тривогу, але не знаходив для себе виходу. Не піде ж він у ліс знову, без зброї, без теплого одягу. Землянку, напевно, зруйнували більшовики. Та й стережуть, мабуть... Таке хоч вішайся!

Та події підігнали його, не дали довго роздумувати. Якось уранці, як Василь снідав, до хати вскочив переляканий господар.

— Тікай, чоловіче добрий! Не губи нас! Більшовики в хуторі... Мабуть, по тебе...

— Якби ж хоч зброя, а то ж голі руки!

Сказало — не тільки подумало щось у Василевій свідомості, сказало Василевим голосом. Хоч ще й хліба не ковтув. Очі бігали по хаті, шукаючи опори, а руки трусилились.

— Он, бачиш, діти... Сховайся кудинебудь...

Тіло Василеве умить стало порожнє, легке, як пір'їна, і він, як був, без шапки, в самім піджаку, схопивсь на ноги — та з хати.

Сховатись? Куди ж сховатись? Ага, он садок... А перед ним низька загата...

У просвіті між хатою й тим садком уже мелькнув верхівець. І ще Василь не встиг через ту загату перестрибнути, як над його головою свиснула куля: більшовик його вглядів.

Перестрибнувши загату, Василь летів наосліп. А в голові одно: — „У садок би швидше! у терник!”

Гострим болем різнуло, як він ударився обличчям у гущак. Лапнувся механічно рукою — на руці була кров. Роззирнувся небачучими очима по садку. „Тут знайдуть!” — шепнуло йому всередині. Крізь гілля заблищала вода: Самара. Вибіг на самий берег річки. І аж тепер усвідомив: ззаду погоня, а спереду річка. По тім боці сосновий ліс. Великий, густий. Там можна б сховатись. Але як перебратись? Ще ж і крига пливе. Ліворуч, збоку через річку місток, але до нього не встигне добігти. Метнув піджаком з пліч, потаскав у кущі, хапливо тріпнув ногою-другою — і скинув чоботи. А тоді в воду! У крижану холоднечу! Але не відчув того холоду...

На берег вискочив кінний більшовик, роззирнувся. Але, мабуть, і в голові не покладав, щоб утікач міг попливти в такій холодній воді. Сховався в садок. А Василь наліг на груди дужче. Відштовхнув крижину, що напливала на нього. Незабаром був насередині і вже бачив кущ лози, за який можна було вхопитись, щоб вилізти на берег. Аж раптом матюх з того берега, звідки він відплив! І над головою його свиснула куля. Повернув голову. на березі було аж два верхівці. І вони його побачили. Сховав голову в воду. А як виринув, побачив, що більшовики погнали вздовж до містка, йому навперейми.

— „Утопитись чи що?” — подумав мляво.

Але сили ще були пливти. І він повернув назад. Плив і пас очима верхівців. Верхівці мчаться від нього, а він — наввимашки, верхівці добігають до мосту, а він ще дужче, та за течією, щоб легше.

„Коли б не зімкнуло ноги чи руки! Коли б за отой кущ”...

Зробив останнє зусилля — і сховався за випин берега з кущами. Залізним похватом ухопивсь за лозину і вихо-

пивсь на берег. І прямо нагору, до хат. Ускакує до одного двору, а назустріч собайло. Ухопив ломаку — і прямо на пса. Той заскавчував від удару і сховався під комору. А Василь у хату: метнув сінешні двері, хатні — і став перед господарем. Захеканий, зуби цокотять, як у пропасниці...

— А що ж це буде? — розгублено дядько.

Що буде? Він тільки погріється! Та на піч! Припав до гарячого череня. І ще раз із печі:

— Я тільки погріюсь...

Дядько затупотів ногами. Несамовито:

— Забирайсь мені з хати! Я не хочу за тебе, бандите, вмирати!

— А, бандите?!

Василь ізскочив з печі та за петельки мугиряку.

— „Бандите”?! Я за тебе кров проливаю, а ти боїшся, щоб я погрівся?!

Так знай же: як не сховаєш, я скажу, що ти мій родич і мене передержував... Краще сховай, то й тобі буде краще. А вночі я подамся геть...

І знову поліз на піч, завмер у нестямі й утомі. А дядько сів кінець столу і ні слова більше. Либонь, скоривсь неминучому чи, може, визнав Василеву „логіку”. А трохи пізніше Василь чув крізь туман забуття, як на хуторі валували собаки, чув коломотною, що її нарobili більшовики своїм наскоком. А було їх, мабуть, тільки два — не більше.

Через деякий час дядько вийшов з хати.

— „Видасть чи не видасть?”

Але вже знав, що не поворухне й рукою, як прийдуть брати, — так був знесилений. Навіть отієї загрози щодо дядька не здійснить. Бо навіщо губити ще іншого?

Увійшов дядько і сказав, що більшовики поїхали вже. Було ясно, що Василь обдурив їх своїм плаванням: вони не могли й припустити, щоб він міг повернутись назад у хутір.

— Я піду вдосвіта, — сказав господареві, ще сам не знаючи, куди й як піде. Та раптом крізь туман розпачу засвітилась йому зірка надії: Катруся. Так, Катруся щось йому порадить...

Дядько приніс йому його чоботи, піджак, знайшовши в садку, а шапку свою дав, і Василь раненько пішов, як селянин, до Самарчика на базар. На базарі попросив одного дядька підвезти його і так поїхав до Павлограду. Дядько підвіз його тільки до свого села — до Знаменівки, а далі Василь пішов пішки. Було надвечір, як він прийшов до Павлограду. Ось уже й та хатка, до якої він колись приходив уночі. Ось і низенька хвірточка в штахетах. Сподівався, що

Катруся тепер, увечері дома вже. Зійшов на ганочок, постукав. Але вийшла Катрусина господиня — не сама Катруся. Коли він спитав про Катрусю, жінка глянула на нього злякано.

— Катруся Петренко? — перепитала.

— Я ось маю її адресу... я з її села...

Господиня нічого йому не сказала, а мовчки повела в хату. А як він сів на стільця біля круглого стола, з якого чомусь, зсовувалась скатертина, як він поклав лікоть, господиня оповіла йому таке, що йому ввічу потемніло, аж він на стільці похитнувся... Ніби його вдруге вдарила куля в голову... Хтось із сусідів бачив, що в Катрусі світилося вікно і що до неї приходив якийсь матрос тієї ночі, як зірвано міст на Вовчій. Її забрала ЧеКа й розстріляла.

— Розстріляла!?

— Убили, бідну. Люди бачили її мертвою на березі Вовчої... У виску, казали, була дірочка від кулі. І мучили її, кажуть... А така ж гарна дівчина була!

Жінка витерла сльозу кінчиком хустки.

— І я не минула б тоді лиха, якби була тієї ночі дома. А я їздила тоді „спекулянтити”. Розшукали й мене, але відпустили. А тільки ж і Катрю по-дурному розстріляли. Де ж таки видано, щоб така молоденька дівчина та зривала мости!

І нарешті останній для Василя Роговенка притулок — рідна хата й рідна мати. Гордий донедавна войовник, що міг іншим загрожувати зброєю, що зривав мости, що носив у душі горду мрію визволити Україну, — він опинився тепер у становищі малої дитини, що шукала захисту в фізично-кволої, але могутньої любов'ю до свого плоду матері. Мати не зрадить, захистить!

Але разом з тим це була й найпевніша пастка для нього. Вороги ж якраз у матері найперше його й шукатимуть... Тим то він, прийшовши до матері вночі, удень увесь час сидів у хаті. А як на вулиці показувалось щось підозріле, як сусідський собака починав гавкати, він хапливо ліз на горище. Отак: ставав на порожню розсохлу діжку, що стояла за виводом, хапався рукою за край трямка і, як акробат виносив своє тіло на горище. Залазив у темний гліб, згинався в три погібелі.

Збивав головою порох, збирав на голову й плечі запорошену павоть, що густими торочками звисала з парків. На горищі душило сухим, „застояним” порохом, сажею, мишами. Василь дихав усім цим — і прислухався до приглушеного гавкату того пса.

А на „волю” виходив тільки ввечері. Тільки ж і та його

„воля” була куца: ішов у садок і там пересиджував. Та в садку було ще неприємно — мокро, пахло гнилим торішнім листям; безлисті гілки вишень дряпали обличчя й руки, як він пролазив у гущавину, — гілки, як пазурясті руки ворожих істот.

У садку був пень колись зрізаної киследи, Василь на нього сідав і думав. Не думав, а кидався, шарпався, як звір, заборсаний у тенетах. О, так, його становище було безглузде! Дико-безглузде! Справді таки, доборовся до самого краю... Не міг же він отак пересиджувати в хаті, на горищі та в садку безкраю! Та й матір така його „присутність” мучила, дарма що вона тремтливо дорожила цією „присутністю”. Не мала їй була мука ховатися з ним від сусідів. А були ж і такі допитливі жіночки, що як приходили чи де зустрічали, то обов’язково розпитували про сина: де, мовляв, він і що з ним? Мати плакала на ці розпити і плакала, як Василь ізлазив з горища. Здіймала пучкою павоть з його голови, з пліч — і плакала. І цей її плач, гіркі сльози, що котилися по її густо поморщених, наче з затвердлої порепаної глини щоках, краями йому серце. А як приходила з базарю, то приносила лихі вісті — як „обичайка” забирала то того, то того з активніших селян... І ця „чрезвичайка” уявлялась уже Василеві стоголовою звірюкою, що впевнено вихоплює свої жертви, що скрізь може досягти.

Під враженням цих звісток болюча туга охоплювала його...

Отже, він мусив щось зробити! Мусив знайти якийсь вихід або... таки повіситись...

Одного вечора зважився піти до свого „щасливого” товариша Гната Кутька. Ішов, як на заріз. Знав, що Гнат не тільки нічого не порадить, а ще й злякається, але пішов. У думці ворухнулась навіть якась зловтіха — бажання полякати трохи обивателя. Хай, мовляв, і він трохи похвилюється! Бо й справді: тоді, як інші кров проливають, життям у боротьбі важать, він собі висиджує на печі та з бабою Палажкою воює!

Пішов пізенько, як за дугастим випином „того боку” майже зовсім погасла заграва заходу і останні її іскри догасали в небі, а в „березі” залягли густі вечерові тіні. І знов йому — як давніш, коли вони з Гнатом ховались від парубків — дорога простяглась левадами, капустищами, тепер мокрими, слизькими.

Темні купи лози не загрожували йому небезпеками, а навпаки — могли бути сховищами на випадок чого. От тільки чвакання березневого болота під ногами трохи турбувало. Намагався легше ступати. В одному місці в куцах лози

почувся якийсь шерех, він кинувся з несподіванки і, посковзнувшись на невидній калюжі, упав, болюче вдарився долонями об мокру землю. Підхопився, палаючи від сорому.

— „Тю! Що це я?! Таж за мною ще ніхто не женеться! Чи вже мені ввижаються небезпеки й там, де їх нема?”

Витер мокрі долоні, налиплу на них землю об кожушок і відчув біль виразки: певно, порізав долоню об щось гостре, може, об пеньок капусти.

Що ближче підходив до „центру”, то більше тривожився. Тут же можна було й на міліціонера нахопитись! Але на вулиці було безлюдно, тихо й темно. Сполохав його тільки якийсь запізнілий собака, що біг „людською” стежкою попід дворами. Але людина обминула його, а він людину — беззвучно розминулись.

Ще здаля Василь побачив, що в учительській квартирі в школі ще світиться (на вікнах не було віконниць). Відчинивши безшумно хвіртку, зайшов на подвір'я. Яке тут було йому все знайоме! Сказав би навіть тепер, після довгої „розлуки” — рідне. Он той садок, де вони, середньошкільники, звичайно збирались. Тепер він голий, безлистий, обшарпаний, як старець, суцільна чорно-похмура маса в темряві, — але скільки спогадів у Василя з ним поєднано! Усі вони тут збирались, молоді, з широкорозплющеними очима на життя, на світ, якого ще не знали. Як ніжні квіти, ранковому сонцю... І тут прокидалися вперше їхні серця, тріпотіли перші паростки кохання. І він, Василь, тут уперше почув від Оксани Штепенківни про її любов до нього...

Згадка про Оксану вибила його з тієї „колії”, що нею він простував, ідучи до Гната, думаючи лише про особисту безпеку.

Оксана... Так, Оксана ще десь була. І можливо, що вона тепер знов „вільна”, бож „галичанин” помер. Та ще й не знати, що там між ними було, бо він же бачив їх тільки в танку... тоді, в театрі, як махнівці почали обстрілювати місто. Але як тепер до неї підійти? „Злочин”, правда, тепер відпав, якщо мати на увазі ставлення влади до справи вбивства о. Харитона, але чи простить йому вона сама?

Проте й у нього самого було тепер якесь невиразне почуття до неї. Між ними, з одного, з її боку, стояв таки якось поручник Василик, а з другого, з його — Катруся... героїчна Катруся...

— „І не така міщанка, як ця попівна”, — мимохить подумав.

Зійшов на веранду, заскрипівши обережно мокрими дерев'яними східцями. На цій веранді вчитель Пилип Ники-

форович Стовбур, російський лівий „ес-ер”, завербував був його до протигетьманської повстанської організації. Теж спогад... Але це вже було те, що призвело до його теперішнього становища. Ремствувати йому на того тепер уже покійного вчителя чи ні?

У тяжкім він тепер становищі, але тільки завдяки тому вчителеві він зміг і за Україну воювати... А то б сидів так, як і Гнат оцей...

Отже, Гнат Кутько... Як він до нього тепер поставиться? Може, злякається так, що й у хату не пустить?

Перш ніж постукати, ще раз обережно роззирнувся й прислухався. На селі було тихо. Тільки десь далеко собаки гавкали, але мирно, сонно.

Постукав обережно не в двері, а в кухонне вікно, слабко освітлене зсередини і наполовину завішене фіранкою. Стукав одним пальцем у шибку, але в загальній тиші звук виходив такий, що його, здавалось, аж на вулиці могли почути. Тим то він, не дочекавшись відгуку на перший стук, удруге постукав ще обережніше...

З-поза фіранки виглянула злякана жіноча голова: великі, круглі очі, гарні брови. Виглянула — й сховалась.

— „Мабуть, Гнатові жінка”, — подумав, бо насправді ніколи Ганни Зворітьківни не знав, бачив тільки якось мигцем у церкві, зацікавившись тим, що до неї „ходив” Гнат.

Через хвилину над фіранкою з'явилась кучерява кучма Гнатової голови, теж не без обережності. Але світло з кухні падало на Василеве обличчя, і Гнат зразу ж його впізнав. І його виразисте обличчя сказало зразу „багато. Василь?! Звідки це він? І чи безпечно тепер його приймати? Такі — зрештою, передбачувані питання — Василь блискавично швидко прочитав у піднесених Гнатових бровах-п'явках, у напружених зморшках його вузького чола.

Але махнувши Василеві на привіт рукою, Гнат пішов йому відчиняти. Коли Василь підійшов до дверей, за дверима зашаруділа Гнатова хода, і він відчинив двері. Тільки ж Гнат не пропустив зразу Василя до хати, а сам спочатку до нього вийшов. Потиснув широко другові руку.

— Що? В тебе хтось є? — зрозумів Василь своєю напруженою цей Гнатів вихід, а zarazом зрадив і свою тривогу.

— Є.

У Гнатовому голосі нічого тривожного не було.

— Хто ж там у тебе?

— Не страшно для тебе... Але ти все таки приготуйся, бо це для тебе буде несподіванка.

— Ну, а хто ж? Бо я й не піду, як не скажеш...

Чотирикутник світла з кухонного вікна трохи освітлю-

вав веранду, і в цьому сірявому світлі Василь побачив на виду в Гната усміх. Це його заспокоїло.

— Жінка... вірніш, дівчина. Ти її знаєш. Ходім!

І потяг Василя за руку в хату. Василь подумав, що там Галина Сосипатрівна, — й не огинався. Тільки ж навіщо таке попередження, якщо Галина? Хіба через те, що вона була в червоних партизанах? Алеж і він, Василь, був тоді в тих „червоних”...

Поки Гнат заціпав двері, Василь пристояв у темному коридорчику. Зайшли до кімнати, освітленої невеличкою гасовою лямпою, з закуреним склом. Лямпа стояла на круглому столі посеред кімнати, але світла від її полум'яного язичка у формі серця було не так багато, щоб, увійшовши з темряви, зразу можна було добре роздивитись. Василь побачив тільки, що в кімнаті було дві жінки. Одна та, що її він бачив у вікні через фіранку, круглоока й чорнобрива, а друга... та, що сиділа в притемненому кутку на канапі... Хто була та друга? Не Галина Сосипатрівна у всякому разі...

— Оце моя дружина, — підштовхнув Гнат веселенько Василя до жінок.

Василь подав механічно фуку Гнатовій жінці (вона стояла ближче, з привітною усмішкою на обличчі), а поглядом уже тягся до тієї, що в кутку... Хто вона? Було щось знайоме в пасмі русого волосся, видного на чолі з-під великої, чорної, як у черниці, хустки, якою вона була запнута...

— ...А це... з нею ти, напевно, знайомий...

— Оксана Харитонівна?!

Так, це була Оксана Штепенківна! Аж отак їм довелося після довгої розлуки зустрітися! Василь якось відрухово протер свої очі, не діймаючи їм віри. Аж отак їм довелося зустрітися... Підійшов до Оксани, що сиділа на своєму місці непорушно: її теж, либонь, приголомшила несподіванка. Тільки ж іще питання, яке було те приголомшення. У всякому разі Василь не відчув у її руці ніякої радості: рука була холодна і якось безвільно випала з його долоні. Та й він сам ані трохи не схвилювався, так ніби зустрів Галину Сосипатрівну чи якусь іншу, байдужу йому жінку. Навіть у їхніх поглядах світилася обопільна відчуженість. Усе те, що вони нарізно пережили під час їхньої розлуки, мабуть, таки поклато певну осугу на їхньому почутті, ба, може, й убило його зовсім...

— „То було давно, — здавалось, сказали їхні погляди, — як ми були ще нерозумними дітьми... то було дитяче”...

Коли після перших слів нещирого здивування усі перейшли до загальної розмови, Василь спостеріг в Оксани, в усій її поведінці й голосі, відтінок жалюгідности, якусь наче

запобігливість перед господарями.

— „Мабуть, кається, що відмовила колись Гнатові, — подумалось Василеві. — Була б оце жінкою вчителя, з якимсь матеріальним забезпеченням”...

І на виду Оксана була неначе прив'яла. В її очах не було й сліду від колишнього грайливого блиску, глузування й іронії, під очима були синюваті смужки. Чорна хустка робила її блідою, пристарювала. Та й у фігурі вона дуже, як на її вік, поповніла, наслідуючи матір, що була, як пригадував Василь, зовсім „гливка”, обтяжена тілом.

З дальшої загальної розмови (Гнатова жінка не брала участі в ній, бо готувала в кухні вечерю) виявилось, що Оксаніне становище було тепер не таке, щоб їй могло бути дуже весело. Вона залишилася сама, мати її, Агрипина Антонівна, вмерла. А дядина поїдом її їсть, хоче, щоб вона від них вибиралась. Каже, що то через них з матір'ю її син Мишко покинув батьків, пішов був спочатку до Махна, а потім подався аж до „білих” на Дін. А то ж босила шматок... Він утік би й тоді, якби вони з матір'ю не жили в них. Тепер їй би, Оксані б то, знайти десь на селі місце вчительки. І хоч вона прямо Гната про це не просила, але, очевидно, й приїхала його спитати, чи не взяв би він її до своєї школи. На наступний, звичайно, рік, як вона скінчить на весні гімназію, восьму класу її, з педагогічним ухилом.

Проте Гнат цю її думку вгадав сам, але, з властивою йому „прямотою”, сказав, що їй треба шукати працю подалі від с. Латаття, бо тут їй, дочці вбитого за „контрреволюцію” священника, не можна бути.

— Ти так думаєш? — перепитала з сумом Оксана.

Та це було й без Гната ясно. Нова влада — запеклий ворог попів, як носіїв „опіуму для народу”, а тим більше заплутаних у якихось зв'язках з „контрреволюцією”. А хто там буде тепер розбирати, були такі зв'язки в покійного о. Харитона чи ні! Його вбили „червоні партизани” — і цього було досить!

Констатація такого становища завела їхню розмову в прикрий безвихід, а Василя примусила навіть почервоніти й „посоловіти” отим властивим йому „трагічним блиском” в очах. Він якось там був до цієї справи причетний!

Ситуацію врятувала вечеря, що її подала господиня, — чай і яєшня. Гнат видобув десь із кутка пляшку „первака” і ним трохи підвеселив гостей. Не так, може, гостей, як самого себе, бо Оксана зовсім відмовилася пити. Василь теж тільки „спробував”.

— А знаєш, Василю? — сказав Гнат після чарки. — Оксана тут оповідала нам, як вона була в Махна в полоні...

— В полоні?!

Та Оксана вдруге вже не захотіла оповідати. Сказала тільки, що її викрав був один матрос, а за те його сам „батько Махно” застрелив. На бенкеті...

— „Он воно як! — подумав Василь. — Навіть у руках у матросів побувала... бенкетувала”...

Хоч він і виразно збайдужів до Оксани, але ця звістка мов ножем його по живому тілу шеменула. Уявив собі, що після такої пригоди дівка, може, й... вінок свій загубила. Це остаточно обірвало щось у його серці... Мимоволі глянув Оксани ввічі, але її погляд був сіро-холодний, чужий.

Через те, що Оксана виразно не хотіла про свої пригоди говорити, розмова знов перейшла на загальну, переважно побутову тему. Говорили про звичайні тепер труднощі з харчами. Особливо важко було тим, що самі харчів не продукували, — вчителям, лікарям тощо. Потім перейшли до питання про нову владу, про її заходи щодо „закріплення” її органів на місцях. Гнат розповів і про те, як його були мобілізували до бригади для такого закріплення, але він „захворів”. І добре зробив, бо селяни, збунтувавшись, ту бригаду в Самарі потопили.

Села взагалі були ще в стані розбурханого неспокою, а серед того переважно політичного неспокою розпаношився й звичайний грабіжницький бандитизм. Бандити вибивали вночі вікна і вимагали грошей. Іноді всували в розбите вікно лопату і вимагали, щоб на неї клали гроші. Роблено це з таким розрахунком, щоб грабовані не знали, хто грабує. Отже, це могли бути й близькі сусіди. Через те в селянських хатах з’явилась новина, що нагадує щось середньовічне: залізні грати на вікнах ізсердини.

— Та й нам би треба, Гнате, — обізвалась за весь час загальної розмови Гнатово жінка.

Вона сиділа, підперши щоку рукою, і мовчки слухала. Її яскраву вроду псувала відсутність інтелігентности, і це, мабуть, її й саму мучило та робило несміливою.

Гнат ніяк не відгукнувся на її заввагу — продовжував далі оповідати. Між іншим сказав, що їхній спільний товариш фельдшеренко Самсон Ліпшиць уже злякався можливості такого нападу і перебрався жити до міста, де, кажуть, став членом партії.

— Якої партії? — спитавсь Василь, незорієнтований у ситуації.

— Як якої? Тут може бути тільки одна — комуністична... Плутаються ще трохи українські „боротьбісти”, але їм недовго животіти. Тенденція виразна: партія мусить бути одна...

Василь засидівся в Гната допізна, але з Оксаною сам-на-сам і словом не перекинувся. Так і пішов додому. (Оксана лишилася в Гната ночувати, їй було ніде більше).

На цю їхню поведінку не міг не звернути уваги й Гнат.

— Невже ви розбили глека? — спитавсь він здивовано, як вийшов із Василем надвір.

— Сам якось розбився, — відповів невиразно Василь. Йому було прикро про це говорити.

— Отак пак! — щиро здивувався Гнат. — А наче ж так любились...

— Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються, — збув Василь приказкою з пісні цю розмову. — Ти краще порадь, як мені далі бути...

Але Василь та Оксана таки побрались. Це сталося само собою, незалежно від їхньої волі та почуттів.

З розпачу — що буде, те й буде! — Василь поїхав до „повітнаросвіти” в м. Самарчик і сказав, що хоче вчителювати. „Завповітнаросвіти”, український „боротьбіст”, подививсь на юнака допитливим оком. Хто такий? Звідки?

З Павлоградської учительської семінарії. Але бідний, не міг закінчити...

Політичні переконання?

Був у повстанському загоні Молибоги.

Ага, в Молибоги... Це добре. Дуже добре... Чи не „боротьбіст”, часом?

Ні, не „боротьбіст”, але за „радянську” владу...

І Василя Роговенка послано вчителювати до с. Губинихи. Не тільки вчителювати, а й завідувати школою. Так він злегалізував своє існування. Мерщій похопився змандрувати з свого села, де дехто знав про його „петлюрівське” повстанство. І про свій успіх сказав тільки своєму другові Гнатові Кутькові. А від Гната про це довідалась Оксана Штепенко і, скінчивши на весні гімназію, попросилась до Василя на роботу. Бо знала, що тільки він подивиться крізь пальці на її попівське походження. Та ще, може, — така думка таки ворухнулася у неї нишком — і про свою колишню до неї любов згадає...

І от: зима в глухому селі, а вони вдвох в одному будинку, мало не в однім мешканні. Зійдуться часом увечері хоч би в коридорі, посідають перед грубою. Василь відішле сторожа додому, а сам підкладає соломи в грубу. Надворі віє завирюха, вітер шарпає замерзлі шиби в одному кінці коридору й у другому, а в грубі готить полум'я, крізь дірки дверець дивляться воненні очі і килають гойдливе світло на схилену до цього гріва пару молодят, борються

з темрявою в коридорі. Затишно й добре молодятam удвох. Зближала їх і сирітська доля (Василева мати була жива, але зосталась жити в своїй хаті).

Отож вони й поєднались. Незабаром Оксана й на дитину зайшла...

Але в Губинисі з'явився новий міліцонер. У червоному, як мак, кашкеті й у довгій шинелі кіннотника. Якось прийшов познайомитися з учителями — і... і Лука Нагаєнко пізнав свого земляка — „українця” Василя Роговенка. „Петлюрівця”. Болюча була зустріч, і Лука тільки трохи посидів, відмовився навіть від чаю, що його подала була Оксана.

А через деякий час Василя Роговенка, активного „петлюрівського” повстанця, заарештувала ЧеКа, і більше свого чоловіка Оксана не бачила...

Отамана Горобця застрелили більшовики 1920 року під Могилевим над Дністром, як він їхав для зв'язку між урядом УНР і армією першого зимового походу. А отамана Кривошлика убив його власний джура, збунтувавшись разом з Волохом проти „українського” уряду і перекинувшись до більшовиків.

Таке зареєстрували про загибель цих двох січеславців історики.

Кінець

Твори В. Чапленка,
видані окремими книжками

- Малоучок, збірка оповідань (1927 р.)
Пиворіз, історично-побутова повість (1943 р.)
У нетрях Копет-дагу, пригодницька повість (1944 р., друге видання 1951 р.)
Знайдений скарб, історично-побутова комедія (1944 р.)
Любов, збірка оповідань (1946 р.)
Муза, збірка оповідань (1946 р.)
Гетьманська спадщина, історична комедія (1947 р.)
Увесьденечки, оповідання про дітей (1948 р.)
Чорноморці, історичний роман (перша половина — 1948 р., цілість —
1957 р.)
Ісько Гава, віршована сатира (1949 р.)
Третя сила, драматичні картини (1950 р.)
Люди в тенетах, сатирична повість (1951 р.)
Чий злочин? — драма (1952 р.)
Півтора людського, повість (1952 р.)
Зойк, збірка оповідань (1957 р.)
Українці, повість (1960 р.)